

Annales Universitatis
Paedagogicae Cracoviensis

ISSN 2084-5456

Studia Geographica

19 • 2023

Redaktor Naczelny

Sławomir Kurek

Zastępca Redaktora Naczelnego

Kamila Ziółkowska-Weiss

Redaktor Naukowy Tomu

Anna Winiarczyk-Raźniak

Rada Programowa

Gideon Biger (Tel Aviv University, Izrael), Juan Ariel Castillo Cocom (Universidad Intercultural Maya de Quintana Roo), Zbigniew Długosz (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków), Anatol Jakobson (Irkutsk University, Rosja), Sławomir Kurek (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków), Ana María Liberali (Universidad Nacional de Mar del Plata, Argentyna), Roman Malarz (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków), Keisuke Matsui (University of Tsukuba, Japonia), Aleksandar Petrovic (University of Belgrade, Serbia), Natalia M. Sysoeva (Irkutsk University, Rosja), Zdeněk Štěrba (Univerzita Palackého v Olomouci, Czechy), Wanda Wilczyńska-Michalik (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków), Witold Wilczyński (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków), Bożena Wójtowicz (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków), Mirosław Wójtowicz (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków), Jiuchen Zhang (Chinese Academy of Sciences, Chiny), Zbigniew Ziolo (Podkarpacka Szkoła Wyższa im. bł. ks. Władysława Findysza, Jasło)

Lista recenzentów

Krzysztof Borodako (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie), Krystyna German (Uniwersytet Jagielloński), Zygmunt Górka (Uniwersytet Jagielloński), Iwona Jażewicz (Akademia Pomorska w Słupsku), Jerzy Kitowski (Uniwersytet Rzeszowski), Tomasz Komornicki (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, PAN Warszawa), Włodzimierz Kurek (Uniwersytet Jagielloński), Rene Matlovic (Presovska Univerzita v Presove, Słowacja), Mirosław Mika (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Pachura (Politechnika Częstochowska), Joanna Pociask-Karteczka (Uniwersytet Jagielloński), Zbigniew Podgórski (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Eugeniusz Rydz (Politechnika Koszalińska), Przemysław Śleszyński (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, PAN Warszawa), Zdenek Štěrba (Univerzita Palackého v Olomouci, Czechy), Elżbieta Szkurlat (Uniwersytet Łódzki), Mariusz Szubert (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków), Zygmunt Szymła (Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków), Marek Więckowski (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, PAN Warszawa), Bogdan Włodarczyk (Uniwersytet Łódzki), Andrzej Zborowski (Uniwersytet Jagielloński)

Oświadczenie o wersji pierwotnej: wersja drukowana jest wersją pierwotną Strona internetowa z dostępem do pełnych tekstów i informacjami dla autorów: <http://annalesgeo.up.krakow.pl/>

Sekretarz Redakcji

Anna Winiarczyk-Raźniak

Instytut Prawa, Ekonomii i Administracji, Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej

Zastępca Sekretarza Redakcji

Dariusz Nowotnik Instytut Prawa, Ekonomii i Administracji, Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie 30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2, p. 537 tel. (+48) 12 662 62 67

e-mail: annalesg@up.krakow.pl

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2022

Wydawca: Wydawnictwo Naukowe UKEN e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl; <http://www.wydawnictwoup.pl>

Patryk Brambert, Iwona Kiniorska

Sytuacja zdrowotna seniorów krajów bałtyckich na tle Europy

Streszczenie

Celem opracowania była ocena sytuacji zdrowotnej populacji seniorów Litwy, Łotwy i Estonii na tle Europy. W analizie wykorzystano dane ilościowe pochodzące z Eurostatu. Przyjęto obiektywny podział Europy wynikający z geograficznego położenia państw, w którym badane kraje należą do Europy Północnej. Charakterystyka rozpatrywanego zjawiska została przeprowadzona w oparciu o podstawowe miary demograficzne i starzenia się ludności, a zwłaszcza wybrane wskaźniki opisujące uwarunkowania zdrowotne seniorów. W pracy wykorzystano nieczęsto stosowaną w badaniach demograficznych, zaawansowaną statystycznie metodę samoorganizujących się sieci neuronowych Kohonena. Wyznaczono dzięki niej cztery typy uwarunkowań zdrowotnych ludności senioralnej państw europejskich i określono położenie krajów bałtyckich w tych zbiorach, odpowiednio dla stanu z lat 2008 i 2021. Wskazanie poszczególnych skupień pozwoliło m.in. stwierdzić, że kraje bałtyckie miały najbardziej zbliżoną ocenianą sytuację zdrowotną osób starszych do krajów Europy Wschodniej. W obu porównywanych latach ich sytuację określono jako złą, najgorszą względem pozostałych skupień państw Europy. Zrealizowane badania mogą stanowić modelowe podejście przy określaniu kształtowania się uwarunkowań zdrowotnych i ich wzajemnych relacji, które dotyczą seniorów oraz innych grup wiekowych ludności.

Abstract

The aim of the study was to assess the health situation of the senior population in Lithuania, Latvia and Estonia compared to Europe. The analysis used quantitative data from Eurostat. An objective division of Europe was adopted, resulting from the geographical location of the countries, in which the analysed countries belong to Northern Europe. The studied phenomenon was characterized based on key demographic and population aging measures, and especially on selected indicators describing the health conditions of seniors. The study uses the statistically advanced Kohonen method of self-organizing neural networks, which is not commonly applied in demographic research. This way four types of determinants of seniors' health in European countries were specified and the position of the Baltic countries in these sets for the years 2008 and 2021 was described. Identification of particular clusters allowed, among others, to state that regarding the assessed health situation of seniors the Baltic countries are most similar to the countries of Eastern Europe. In both years compared,

this situation was described as bad, the worst compared to other clusters of European countries. The completed research may constitute a model approach to determining the development of health determinants and their mutual relations that concern seniors and other age groups of the population.

Słowa kluczowe: Europa; kraje bałtyckie; metoda Kohonena; seniorzy; starzenie; typy sytuacji zdrowotnej

Key words: Europe; Baltic countries; Kohonen method; seniors; aging; types of health situation

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Patrik Brambert, Iwona Kiniorska (2023). Sytuacja zdrowotna seniorów krajów bałtyckich na tle Europy. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 19, 3–18, doi: 10.24917/20845456.19.1

Wprowadzenie

Jednym z najważniejszych problemów demograficznych współczesnych czasów jest starzenie się ludności. Problem ten jest przedmiotem licznych dyskusji i rozważań naukowych, gdzie porusza się zarówno kwestie teoretyczne, jak i empiryczne (m.in.: Długosz, Rachwał, 2000; Kurek, 2000, 2008; Walford, Kurek, 2008; Długosz, Biały, 2013; Sanderson, Scherbov, 2013; Szukalski, Kałuża-Kopias, 2013; Horn, Schweppe, 2016; Adamczyk, 2017; Pytel, 2017). Na podstawie wielu różnorodnych analiz powstają opracowania naukowe odnoszące się do różnych wymiarów procesu starzenia się populacji (Dubas, Kocot, Rogala, 2012). Badaczy nurtują np. formy realizacji polityki społecznej względem starzejącej się ludności i funkcjonowanie organizacji opieki nad ludźmi starszymi oraz zależności pomiędzy starzeniem się społeczeństwa a zmieniającymi się warunkami życia (m.in.: Soja, Stonawski, 2008; Broek, Dykstra, 2017). Istotnym obiektem badań jest problematyka tworzenia się nierówności zdrowotnych i ubóstwa wśród osób starszych (m.in.: Arber, 2004; Chandola i in., 2007). Należy zaznaczyć, że w ujęciu geograficznym istotne miejsce zajmują opracowania poruszające problematykę typologii starzenia się ludności (Długosz, 1996; Kurek, 2008). Te analizy najczęściej były przeprowadzane w oparciu o różne miary oceny stopnia zaawansowania starości demograficznej. Co więcej, są to prace poruszające przede wszystkim aspekt demograficzny procesu starzenia się ludności i ukazują jego dynamikę w zróżnicowaniu przestrzennym (Długosz, 1997, 1998; Kurek, 2003; Podogrodzka, 2014, 2016; Wójtowicz, Kurek, Gałka, 2019; Kiniorska i in., 2023).

Cel, źródła i metody badań

Celem badań była ocena sytuacji zdrowotnej populacji seniorów krajów bałtyckich na tle Europy. Zgodnie z celem, obszar badań stanowiły Litwa, Łotwa i Estonia. Charakterystykę tych państw pod kątem ujętych cech opisujących wybrane

parametry demograficzne i zdrowotne najstarszej grupy populacji przeprowadzono na tle innych krajów europejskich podzielonych na cztery regiony. Przyjęto obiektywny podział Europy wynikający z geograficznego położenia państw. Obrano grupy krajów: Europa Północna (Dania, Estonia, Finlandia, Irlandia, Islandia, Litwa, Łotwa, Norwegia, Szwecja, Wielka Brytania), Europa Wschodnia (Bułgaria, Czechy, Polska, Rumunia, Słowacja, Ukraina, Węgry), Europa Południowa (Chorwacja, Cypr, Czarnogóra, Grecja, Hiszpania, Macedonia Północna, Malta, Portugalia, Serbia, Słowenia, Włochy), Europa Zachodnia (Austria, Belgia, Francja, Holandia, Lichtenstein, Luksemburg, Niemcy, Szwajcaria). Zakres czasowy analizy objął lata 2008 i 2021. Dane pochodziły z zasobów Eurostatu.

W analizie wykorzystano – zaawansowaną statystycznie – metodę samoorganizujących się sieci neuronowych Teuvo Kohonena z mapą topologiczną (Kohonen, 2001). Ta wielowymiarowa analiza skupień posłużyła do wyznaczenia typów określających sytuację zdrowotną seniorów w badanych jednostkach na tle pozostałych krajów europejskich. Sieci Kohonena znane są też jako samoorganizujące się mapy cech. Argumentem skłaniającym do ich stosowania w takich analizach skupień jest zdolność sieci neuronowych do uczenia się na podstawie dostarczonego zbioru danych w macierzy wejściowej. Sieci nie stawiają żadnych warunków i nie wymagają przyjmowania założeń dla zmiennych, w przeciwieństwie do postępowań stosowanych przy klasycznych metodach statystycznych (Brambert, 2020). Klasyfikacja procedurą Kohonena następuje według wewnętrznej logiki danych przez wgląd sieci w strukturę zawartą w zbiorze, ponieważ ma ona zdolność odnajdywania „ukrytych” wzorców w określonym zestawie. Proces samouczenia polega zatem na uczeniu w trybie bez nadzoru, kiedy dla danych wejściowych nie zostają zadane modele wyjścia. Rozwiązanie problemu jest rezultatem kojarzenia informacji między warstwą wejściową i konkurencyjną neuronów. Wytrenowana sieć Kohonena to zestawienie neuronów specjalizujących się w rozpoznawaniu i grupowaniu podobnych przypadków (Nowak, 2004; Brambert, 2020; Kiniorska, Brambert, 2021).

Podczas trenowania sieci algorytm odnajduje jeden neuron, którego centrum jest najbliższe pojedynczemu przypadkowi uczącemu. Neuron będący najbliżej przypadku danych pod względem odległości euklidesowej, czyli mający najsilniejszą reakcję na wartość wejściową, zostaje neuronem zwycięskim. W występującym mechanizmie konkurencji dla każdego przypadku zwycięzcą jest jeden neuron, a duża liczba zwycięstw wyznacza centra skupień podobnych obiektów. Grupowania te są ilustrowane na mapie Kohonena, czyli dwuwymiarowej mapie topologicznej, przedstawionej w przestrzeni dwuczynnikowej na płaszczyźnie (Kiniorska, Brambert, 2021). Z kolei neurony reprezentujące podobne skupienia cech sąsiadują ze sobą, tworząc uporządkowaną przestrzenną mapę, która daje możliwość analizy relacji między skupieniami. Wspomnianym sąsiedztwem w sieci Kohonena jest zbiór neuronów, które leżą wokół neuronu zwycięskiego i jednocześnie z nim, z coraz mniejszą intensywnością, uczą się rozpoznawania wartości wejściowych (Brambert, 2020).

Typologia z wykorzystaniem ukazanej metody pozwoliła wyznaczyć grupy państw Europy podobnych pod względem sytuacji zdrowotnej seniorów. Szeregi względnie jednorodnych skupień opracowano w celach porównawczych dla uwarunkowań z lat 2008 i 2021. W badaniu starano się zdobyć dane statystyczne dotyczące zbioru 36 państw, jednak dla wybranego zakresu czasowego

i merytorycznego, a także z racji specyfiki metody, nie było możliwe ujęcie kompletnych zasobów. Zatem zbiorowość statystyczna w 2008 r. liczyła 30 państw, ponieważ ze względu na niedostępność co najmniej dwóch cech do macierzy wejściowej nie ujęto Chorwacji, Czarnogóry, Lichtensteinu, Macedonii Północnej, Serbii, Ukrainy. W sytuacji z 2021 r. grupowaniu poddano 29 państw, gdyż z tych samych względów nie ujęto siedmiu jednostek: Czarnogóry, Islandii, Lichtensteinu, Macedonii Północnej, Norwegii, Ukrainy i Wielkiej Brytanii.

Sytuacja zdrowotną seniorów do typologii metodą Kohonena sprecyzowana została w postaci 10 wskaźników:

- Lata zdrowego życia ludności w wieku 65 lat¹, lata 2008 i 2021 (X1).
- Odsetek niezaspokojonych potrzeb badań lekarskich ludności w wieku 65 lat i starszej², lata 2008 i 2021 (X2).
- Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najniższych dochodach (I kwintyl dochodów), lata 2008 i 2021 (X3).
- Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najwyższych dochodach (V kwintyl dochodów), lata 2008 i 2021 (X4).
- Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej o bardzo złym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najniższych dochodach (I kwintyl dochodów), lata 2008 i 2021 (X5).
- Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej o bardzo złym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najwyższych dochodach (V kwintyl dochodów), lata 2008 i 2021 (X6).
- Odsetek zgonów wśród ludności w wieku 65 lat i więcej z powodu chorób układu krążenia, lata 2011 i 2020 (X7).
- Odsetek zgonów wśród ludności w wieku 65 lat i więcej z powodu chorób nowotworowych, lata 2011 i 2020 (X8).
- Odsetek zgonów wśród ludności w wieku 65 lat i więcej z powodu choroby Parkinsona, lata 2011 i 2020 (X9).
- Odsetek zgonów wśród ludności w wieku 65 lat i więcej z powodu choroby Alzheimera, lata 2011 i 2020 (X10).

Aby nastąpił wybór charakterystyk musiały zaistnieć określone warunki: dostępność i ciągłość danych, merytoryczna zgodność. Przy ich wyborze skupiono się na jak najszerszym i pełnym zakresie danych, a także przekrojowym objęciu tej problematyki. Dlatego wskaźniki te dotyczą długości trwania życia w momencie osiągnięcia wieku senioralnego, percepcji ludności starszej na temat poziomu zaspokojenia ich potrzeb badań lekarskich, postrzegania przez nich własnego stanu

1 Wskaźnik mierzy liczbę lat, przez które osoba w wieku 65 lat nadal będzie żyła w zdrowiu. To wskaźnik oczekiwanej długości zdrowia, łączący informacje na temat śmiertelności i zachorowalności. Wymagane dane: częstość występowania (proporcje) populacji w zdrowych i niezdrowych warunkach oraz informacje nt. śmiertelności w zależności od wieku. Stan zdrowia definiuje się jako brak ograniczeń w funkcjonowaniu / niepełnosprawności.

2 Wskaźnik wyraża udział populacji w wieku 65 lat i więcej, zgłaszającej niezaspokojone potrzeby opieki medycznej łącznie z trzech głównych powodów: przyczyny finansowe, lista oczekujących i za daleko by podróżować (skumulowane kategorie). Deklarowane niezaspokojone potrzeby dotyczą samodzielnej oceny respondenta, czy potrzebował badania lekarskiego lub leczenia (z wyłączeniem opieki dentystycznej), ale jej nie miał lub nie zabiegał.

zdrowia w zależności od osiąganego najniższego lub najwyższego pułapu dochodów, a także poziomu śmiertelności ze względu na określone przyczyny – choroby układu krążenia i nowotwory (ze względu na to, że są to najczęstsze przyczyny zgonów w Europie), a także z powodu choroby Parkinsona i Alzheimera (dotykają głównie osoby starsze).

Z pozyskanego zbioru wskaźników siedem z nich to destymulanty rozwoju sytuacji zdrowotnej, których wysokie i / lub wzrastające wartości wyrażają pogarszanie się sytuacji zdrowotnej. Trzy wskaźniki (cechy X1, X3, X4) stanowią stymulanty rozwoju, których wysokie lub wzrastające wartości odzwierciedlają poprawę określonych wymiarów sytuacji zdrowotnej seniorów.

Wynikowe etapy klasyfikacji wykonano z użyciem modułu statystyk wielowymiarowych pakietu Statistica 13. W pracy termin ludność w wieku 65 lat i więcej zastępowano określeniami: ludność senioralna, ludność w wieku poprodukcyjnym, najstarsza grupa populacji, osoby starsze, seniorzy. Było to spowodowane jedynie względami językowymi.

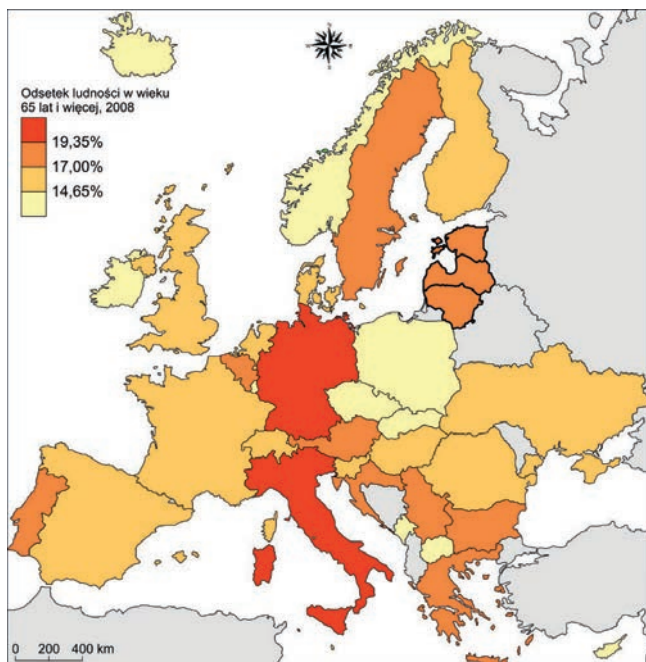
Wyniki badań

Depopulacja i starzenie się ludności stają się jednymi z najważniejszych wyzwań rozwojowych Europy. Zgodnie z przewidywaniami Uniwersytetu Waszyngtońskiego te zjawiska w największym stopniu mają dotknąć m.in. kraje bałtyckie. Najsilniejsza depopulacja prognozowana jest dla Łotwy. Spadek ten ma wynosić aż 78%, czyli liczba ludności ma się zmniejszyć z ok. 1,95 mln w 2020 r. do zaledwie 430,0 tys. w 2100 r. Prognozowane jest także we wskazanym czasie znaczne zmniejszenie populacji pozostałych krajów bałtyckich – Litwy o 48%, z 2,85 mln do 1,47 mln, Estonii – o 37%, z 1,21 mln do 820,0 tys. mieszkańców (Gołębiowska, 2020).

Spadek liczby ludności i związane z nim przekształcenia w strukturze wieku, prowadzą do starzenia się społeczeństwa. Jedną z podstawowych zmiennych opisujących ten proces jest udział ludności w wieku 65 lat i starszej w ogóle populacji. W porównywanych latach zaobserwowano bardzo szybko postępujący proces starzenia się mieszkańców Europy. W 2008 r. największy udział seniorów w ogóle populacji, wynoszący co najmniej 17%, wystąpił w 13 krajach (m.in. Litwa, Estonia i Łotwa) (Ryc. 1). W 2021 r. grupa tych państw uległa podwojeniu do 30, gdzie badane kraje bałtyckie odnotowały średni wzrost udziału ludności senioralnej o 3,0 punkty procentowe (Ryc. 2).

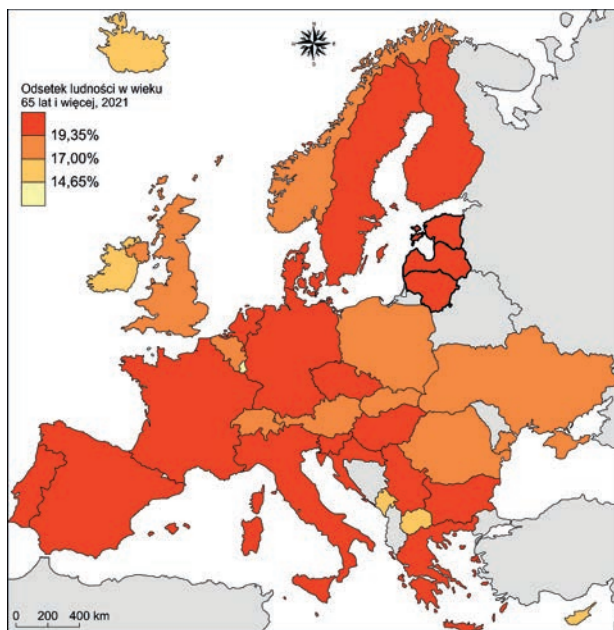
Za główne cechy starości określa się postępujące ograniczenie samodzielności życiowej, istotny spadek zdolności adaptacyjnych jednostki w wymiarze biologicznym, psychospołecznym i stopniowe nasilenie się zależności od otoczenia. Starość to etap życia, w którym pogorszeniu ulega stan zdrowia człowieka, dlatego też jedną z ról społecznych, jakie pełnią seniorzy, jest rola chorego (Pierzchalska, Kłag, 2008). Zmiany sytuacji zdrowotnej osób starszych oddziałują w oczywisty sposób na ich jakość życia (za Janiszewska, 2015).

Oceniając sytuację zdrowotną seniorów krajów bałtyckich na tle Europy wyznaczono, przy pomocy metody Kohonena, cztery grupy państw podobnych pod tym względem i określono położenie krajów bałtyckich w tych zbiorach we wskazanych latach. Rozpoznawanie skupień polegało na grupowaniu wyodrębnionego

Ryc. 1. Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej w krajach Europy w 2008 r.

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 2. Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej w krajach Europy w 2021 r.

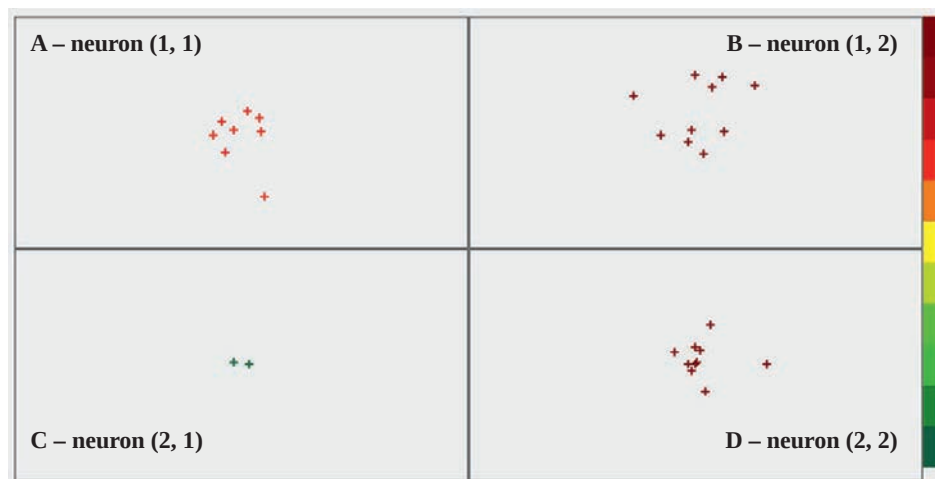
Źródło: opracowanie własne.

zbioru państw względem 10 zmiennych, na podstawie macierzy informacji o wymiarach odpowiednio 30x10 (2008 r.) i 29x10 (2021 r.). W warstwie wejściowej sieci neuronów określono 100% liczności próby uczącej. Przyjęto mapę Kohonena o wymiarach 2x2 neurony. W typologii należało również przyjąć parametry trenowania, tj.: liczbę epok uczenia (1,0 tys. cykli), wartość początkową szybkości uczenia (0,1), wartość początkową sąsiedztwa (2) (Brambert, 2020). Błąd uczenia sieci Kohonena wyniósł w przypadku 2008 r. ok. 0,25, a w 2021 r. – ok. 0,32.

Wyodrębnione zostały zatem cztery skupienia, każde rozpoznawane przez jeden neuron o określonej kartezjańskiej pozycji w sieci, tzn.: skupienie A – neuron (1, 1), skupienie B – neuron (1, 2), skupienie C – neuron (2, 1), skupienie D – neuron (2, 2). Skupienia oznaczono według schematu: symbol literowy – neuron (kartezjańska pozycja neuronu w sieci). Cechują się one zróżnicowaną liczebnością, ale są względnie jednorodne pod kątem diagnozowanych parametrów odrębnego skupienia.

W celu interpretacji wyników typologii zastosowano autorski, nowatorski sposób rangowania uzyskanych typów. Dostosowano dane poszczególnych obiektów do układu według skupień w formie kompletnej macierzy i analizowano jaki charakter posiadają zmienne w agregacie. Zliczano średnie dla całej zbiorowości, sprawdzano które jednostki mieszczą się pod względem wartości cechy poniżej lub powyżej tej przeciętnej. Skupienia były porównywane pod kątem rangi cech na podstawie średniej w ramach podzbioru dla pojedynczych zmiennych z zestawu. Skupienia zinterpretowano w kolejności wynikającej z kartezjańskiej pozycji neuronu w sieci.

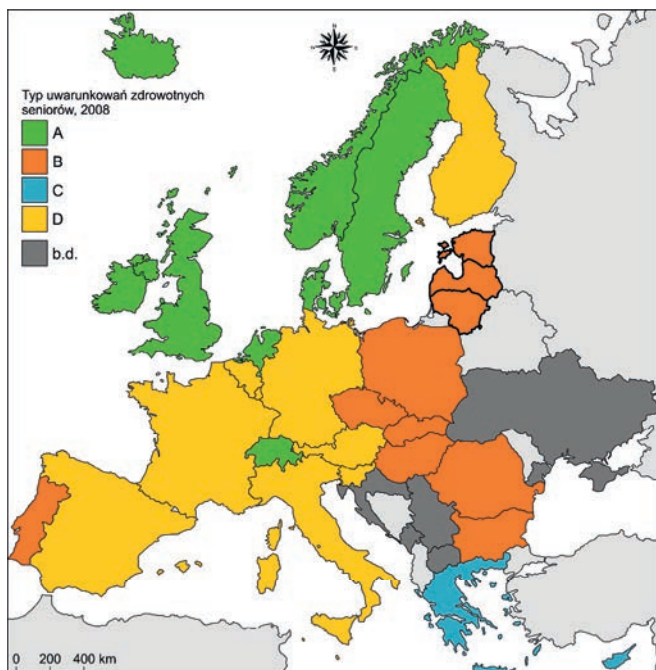
W przypadku 2008 r. skupienie o symbolu A (typ o bardzo dobrej sytuacji zdrowotnej seniorów) to grupa, którą utworzyło 8 (26,7%) państw (Ryc. 3). To trzecie według liczebności skupienie, złożone w trzech czwartych z państw Europy Północnej (6 krajów), w pozostałej części – z państw Europy Zachodniej (2). Państwa Europy Północnej stanowiły tu największy odsetek (60%) w stosunku do pozostałych skupień (Ryc. 4).

Ryc. 3. Skupienia państw Europy według typów uwarunkowań zdrowotnych seniorów w 2008 r. przedstawione na mapie topologicznej Kohonena o wymiarach 2x2 neurony

Skupienie: symbol literowy – neuron (kartezjańska pozycja neuronu).

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 4. Zróźnicowanie przestrzenne państw Europy podobnych pod względem sytuacji zdrowotnej ludności w wieku 65 lat i więcej według metody Kohonena w 2008 r.

Uwagi: Ze względu na niedostępność co najmniej dwóch cech, w typologii nie ujęto 6 państw: Chorwacji, Czarnogóry, Macedonii Północnej, Serbii, Ukrainy, Lichtensteinu.

Źródło: opracowanie własne.

W generalnym ujęciu to bardzo dobra agregacja w kontekście użytych wskaźników. Na podstawie analizy rangi wartości średniej danej zmiennej w tym skupieniu wykazano przede wszystkim 7 cech o randze 1, 2 – o randze 4, co usytuowało agregat na 1. miejscu według średniej rangi (Tab. 1). Jego jednostki były najmniej zróźnicowane pod kątem obranych cech, a zadecydowały o tym (według bilansu wartości w podzbiorze korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości) pozytywne (lepsze od przeciętnych), bardzo dobre wartości wskaźników, tj.:

- bardzo wysoka liczba lat zdrowego życia ludności w wieku 65 lat (X1); bardzo duży odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najniższych dochodach (X3) oraz bardzo duży odsetek seniorów (znacznie ponadprzeciętny względem całego zbioru państw) o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najwyższych dochodach (X4);
- bardzo mały odsetek: niezaspokojonych potrzeb badań lekarskich (X2); seniorów o bardzo złym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji zarówno o najniższych, jak i najwyższych dochodach (X5, X6); zgonów wśród ludności w wieku poprodukcyjnym z powodu chorób układu krążenia (X7)³.

³ Udział jednostek w skupieniu o wartościach korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 90%-100%.

Tab. 1. Rangi według wartości średniej określonej zmiennej diagnostycznej w ramach skupień sytuacji zdrowotnej seniorów państw Europy w 2008 r. – metoda Kohonena

Skupienie	Rangi zmiennych według średniej w ramach skupienia										Średnia z rang	Ranga skupienia	Sytuacja zdrowotna seniorów
	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10			
A	1 ^a	1	1	1	1	1	1	4	4	3	1,8	1	b. dobra
B ^b	4	4	4	4	4	4	4	2	1	1	3,2	4	zła
C	3	3	2	2	3	3	3	1	2	2	2,4	2	dobra
D	2	2	3	3	2	2	2	3	3	4	2,6	3	przeciętna

Uwagi: a Pogrubiono te rangi zmiennych w ramach skupień by wskazać, które cechy zdeterminowały dane skupienie. b W tym skupieniu znajdują się badane kraje bałtyckie.

Źródło: opracowanie własne.

Z kolei najgorszą agregację, o złej sytuacji zdrowotnej seniorów przedstawiała skupienie B, które objęło 10 (33,3%) państw Europy. Znalazły się w nim wszystkie państwa Europy Wschodniej (6), rozpatrywane szczegółowo kraje bałtyckie i 1 państwo z Europy Południowej.

Analiza rangi wartości średniej danej zmiennej w tym skupieniu wykazała przede wszystkim: 7 cech o randze 4, 2 – o randze 1, co usytuowało agregat na 4. miejscu według średniej rangi. Dlatego, w przeciwieństwie do grupy A, skupienie to jest głównie wypadkową podobieństw (według bilansu wartości w podzbiorze korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości) w zakresie:

- bardzo niskiej liczby lat zdrowego życia ludności w wieku 65 lat (X1), a także bardzo małego odsetka seniorów o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji zarówno o najniższych, jak i najwyższych dochodach (X3, X4);
- bardzo wysokiego odsetka ludności w wieku senioralnym o bardzo złym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najniższych dochodach (X5), czy bardzo dużego udziału zgonów wśród ludności w wieku poprodukcyjnym z powodu chorób układu krążenia (X7)⁴.

Nie należy pominąć jednak oddziaływania na strukturę skupienia B przez minimalny – najbardziej korzystny w stosunku do średniej dla zbiorowości – udział zgonów wśród tej grupy ludności z powodu obu chorób neurodegeneracyjnych (X8, X9)⁵.

W trzecim skupieniu (C) znalazły się tylko 2 (6,7%) państwa, które leżą w regionie Europy Południowej. Analiza rangi wartości średniej danej zmiennej w tym skupieniu wykazała: 5 cech o randze 3, 4 – o randze 2, 1 – o randze 1, co usytuowało agregat na 2. miejscu według średniej rang, pozwalając określić sytuację zdrowotną seniorów w tych krajach jako dobrą.

Charakter struktury skupienia C był w pewnej mierze zbliżony z sytuacją w podzbiorze B, ponieważ 2 zmienne (X9, X10) miały bardzo zbliżone do siebie średnie dla skupień. Wynika z tego dla wymienionych zmiennych odnośnej pary skupień

⁴ Udział jednostek w skupieniu o wartościach korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 0%-24%.

⁵ Udział jednostek w skupieniu o wartościach mniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 90%-100%.

bezpośrednie następstwo rang, tj. z wyższej do niższej i odwrotnie. Zatem najważniejsze wspólne cechy, które wyznaczyły trzecie skupienie (według bilansu wartości w podzbiorze powyżej średniej dla zbiorowości) to:

- duży odsetek seniorów o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najwyższych dochodach (X4);
- duży udział zgonów wśród ludności w wieku 65 lat i więcej z powodu chorób układu krążenia (X7), ale – z drugiej strony – bardzo mały odsetek ludności senioralnej, która zmarła z powodu nowotworów (X8), czy też małe proporcje zgonów z powodu chorób Parkinsona i Alzheimerera (X9, X10)⁶.

Państwa zaklasyfikowane do ostatniego skupienia (D) przejawiały się w 2008 r. przeciętną sytuacją zdrowotną. Analiza rangi wartości średniej danej zmiennej w tym skupieniu wykazała: 5 cech o randze 2, 4 – o randze 3, 1 – o randze 4, co usytuowało agregat na 3. miejscu według średniej rang. To takie same co do wielkości grupowanie w porównaniu ze skupieniem B, powstałe z 10 (33,3%) jednostek. Ich lokalizacje dotyczyły w pierwszej kolejności Europy Zachodniej (5), w drugiej – Europy Południowej (4), a następnie Europy Północnej (1). Rozmieszczenie było zatem tylko w tym przypadku dość proporcjonalne w układzie regionów.

Na zdeterminowanie skupienia D wpłynęły w największej mierze cechy (według bilansu wartości w podzbiorze korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości):

- mały odsetek: niezaspokojonych potrzeb badań lekarskich ludności w wieku 65 lat i starszej (X2); seniorów o najniższych dochodach (I kwintyl), którzy postrzegali bardzo źle własne zdrowie (X5); zgonów wśród ludności w wieku poprodukcyjnym z powodu chorób układu krążenia (X7)⁷.

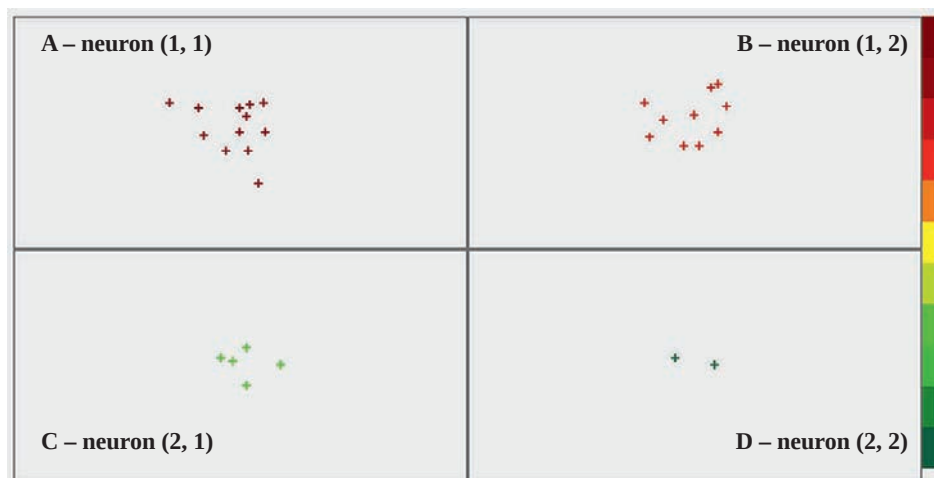
W przypadku sytuacji zdrowotnej seniorów w 2021 r. skupienie A – typ o bardzo dobrej sytuacji zdrowotnej – to grupa, do której przyporządkowanych zostało przez algorytm sieci neuronowych Kohonena 12 (41,4%) państw (Ryc. 5). To pierwsze pod względem liczebności skupienie, złożone w połowie z państw Europy Zachodniej (6), w pozostałej części – z państw Europy Północnej (4) oraz Południowej (2). Państwa Europy Zachodniej stanowiły w tym podzbiorze największy odsetek (85,7%) w stosunku do reszty skupień (Ryc. 6).

Analogicznie jak w 2008 r., w syntetycznym ujęciu to bardzo dobre skupienie w kontekście użytych wskaźników. Na podstawie analizy rangi wartości średniej danej zmiennej w tym skupieniu wykazano przede wszystkim aż 8 cech o randze 1, co usytuowało agregat na 1. miejscu według średniej rangi (Tab. 2). Jego jednostki były najmniej zróżnicowane pod kątem obranych cech. O kształcie skupienia zadecydowały (według bilansu wartości w podzbiorze korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości) pozytywne (lepsze od przeciętnych), bardzo dobre wartości wskaźników, tj.:

- bardzo wysoka liczba lat zdrowego życia ludności w wieku 65 lat (X1) i bardzo duży odsetek (znacznie ponadprzeciętny względem całego zbioru państw) seniorów o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najwyższych dochodach, czyli w V grupie kwintylowej (X4);
- bardzo mały odsetek: niezaspokojonych potrzeb badań lekarskich ludności w wieku poprodukcyjnym (X2); seniorów o bardzo złym postrzeganiu zdrowia

6 Udział jednostek w skupieniu o wartościach korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 90%-100%.

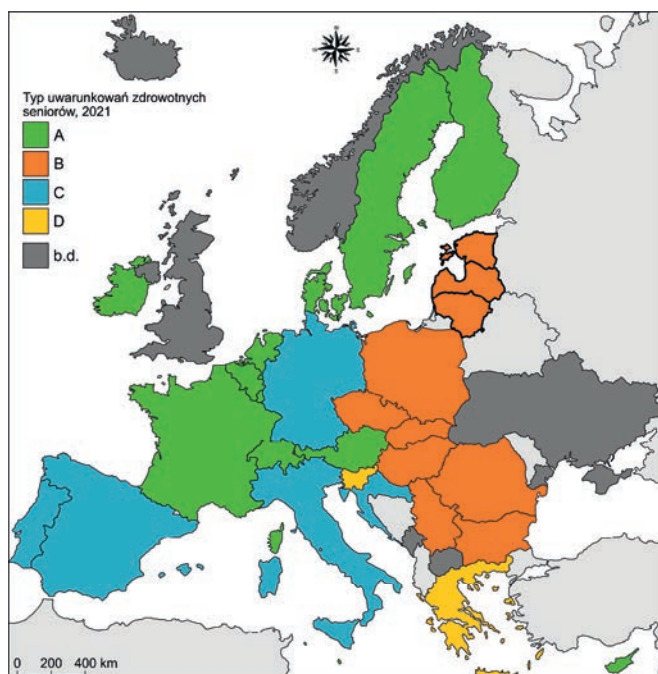
7 Udział jednostek w skupieniu o wartościach mniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 90%-100%.

Ryc. 5. Skupienia państw Europy według typów uwarunkowań zdrowotnych seniorów w 2021 r. przedstawione na mapie topologicznej Kohonena o wymiarach 2x2 neurony

Skupienie: symbol literowy – neuron (kartyżajńska pozycja neuronu).

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 6. Zróżnicowanie przestrzenne państw Europy podobnych pod względem sytuacji zdrowotnej ludności w wieku 65 lat i więcej według metody Kohonena w 2021 r.

Uwagi: Ze względu na niedostępność co najmniej dwóch cech, do typologii nie ujęto 7 państw: Islandii, Norwegii, Wielkiej Brytanii, Czarnogóry, Macedonii Północnej, Ukrainy, Lichtensteinu.

Źródło: opracowanie własne.

w grupie populacji o najniższych dochodach (X5); zgonów wśród seniorów z powodu chorób układu krążenia (X7).⁸

Skupienie B w 2021 r., tak samo jak w 2008 r., reprezentowało złą sytuację zdrowotną seniorów państw Europy. Ten drugi według liczebności podzbiór objął – co ważne – praktycznie taką samą grupę 10 (34,5%) państw co w porównywanym okresie, za wyjątkiem Portugalii, na której miejsce pojawiła się Serbia. Znalazły się w nim zatem wszystkie państwa Europy Wschodniej (6), 3 państwa Europy Północnej, czyli ponownie analizowane kraje bałtyckie i wspomniana Serbia (Europa Południowa).

Tab. 2. Rangi według wartości średniej określonej zmiennej diagnostycznej w ramach skupień sytuacji zdrowotnej seniorów państw Europy w 2021 r. – metoda Kohonena

Skupienie	Rangi zmiennych według średniej w ramach skupienia										Średnia z rang	Ranga skupienia	Sytuacja zdrowotna seniorów
	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10			
A	1^a	1	1	1	1	1	1	1	2	4	1,4	1	b. dobra
B ^b	4	3	4	4	3	3	4	4	1	1	3,1	4	zła
C	3	2	3	3	4	4	2	2	4	3	3,0	3	przeciętna
D	2	4	2	2	2	2	3	3	3	2	2,5	2	dobra

Uwagi: a Pogrubiono te rangi zmiennych w ramach skupień, by wskazać, które cechy zdeterminowały dane skupienie.
b W tym skupieniu znajdują się badane kraje bałtyckie.

Źródło: opracowanie własne.

Analiza rangi wartości średniej danej zmiennej w tym skupieniu wykazała: 5 cech o randze 4, 3 – o randze 3, a 2 – o randze 1, co usytuowało agregat na 4. miejscu według średniej rangi. Dlatego, w przeciwieństwie do pierwszej grupy, zdefiniowany charakter agregatu B spowodowany został na pierwszym miejscu (według bilansu wartości w podzbiorze korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości) przez najbardziej niekorzystne (gorsze od przeciętnych) mierniki dotyczące:

- bardzo niskiej oczekiwanej liczby lat zdrowego życia ludności osiągającej wiek 65 lat (X1), a także bardzo małego odsetka seniorów o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji zarówno o najniższych, jak i najwyższych dochodach (X3, X4);
- bardzo dużego udziału zgonów wśród ludności w wieku poprodukcyjnym z powodu chorób układu krążenia oraz nowotworów (X7, X8).⁹

Warto jeszcze wspomnieć, że w drugiej kolejności na strukturę skupienia B oddziałuje minimalny – najbardziej korzystny w stosunku do średniej dla zbiorowości – udział zgonów wśród seniorów z powodu chorób neurodegeneracyjnych (X8, X9)¹⁰. Jest to sytuacja analogiczna jaką zaobserwowano w tym skupieniu państw w 2008 r.

⁸ Udział jednostek w skupieniu o wartościach korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 90%-100%.

⁹ Udział jednostek w skupieniu o wartościach korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 0%-24%.

¹⁰ Udział jednostek w skupieniu o wartościach mniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale

Państwa zaklasyfikowane do skupienia C przejawiały się przeciętną sytuacją zdrowotną. Analiza rangi wartości średniej danej zmiennej w tym skupieniu wykazała: 4 cechy o randze 3, 3 – o randze 4, 3 – o randze 2, co usytuowało agregat na 3. miejscu według średniej rang. To grupowanie dwa razy mniejsze niż dwa poprzednie – liczyło 5 (17,2%) jednostek. Były to głównie państwa Europy Południowej (4), następnie – Europy Zachodniej (1). Kraje Europy Południowej stanowiły w tym podzbiorze największy odsetek (44,4%) w stosunku do reszty skupień.

Na zdeterminowanie skupienia C wpłynęły w największej mierze cechy (według bilansu wartości w podzbiorze korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości):

- mały udział seniorów, zarówno o najniższych, jak i najwyższych dochodach, którzy postrzegali własne zdrowie bardzo dobrze (X3, X4);
- duży odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym o bardzo złym postrzeganiu zdrowia w przypadku obu ujętych grup dochodowych (X5, X6), a także bardzo duży (najmniej korzystny) udział zgonów wśród seniorów z powodu choroby Parkinsona (X9).¹¹

W czwartym skupieniu (D) znalazły się tylko 2 (6,9%) państwa – Słowenia i Grecja – z regionu Europy Południowej. Analiza rangi wartości średniej danej zmiennej w tej grupie wykazała: 6 cech o randze 2, 3 – o randze 3, 1 – o randze 4, co usytuowało agregat na 2. miejscu według średniej rang, pozwalając określić sytuację zdrowotną seniorów w tych krajach jako dobrą.

Najważniejsze wspólne cechy, które wyznaczyły charakter tego skupienia (według bilansu wartości w podzbiorze powyżej średniej dla zbiorowości) to:

- wysoka liczba lat zdrowego życia ludności w wieku 65 lat (X1) i wysoki odsetek seniorów o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najwyższych dochodach (X4);
- mały udział seniorów, którzy bardzo źle postrzegali własne zdrowie w obu grupach kwintylowych dochodów (X5, X6), ale już bardzo wysoki udział zgonów wśród seniorów odpowiednio z powodu nowotworów i choroby Alzheimera (X8, X10).¹²

Warto zauważyć, że w ocenie sytuacji zdrowotnej seniorów państw europejskich w analizowanych latach otrzymano bardzo zbliżone grupowania ze względu na obrane zmienne. Jedyna rozbieżność charakteru typów wystąpiła w przypadku pary skupień C i D, gdzie w 2008 r. neuron 3. było podzbiorem jednostek o dobrej sytuacji zdrowotnej na niekorzyść neuronu 4., a w 2021 r. – odwrotnie.

Podsumowanie

Kraje bałtyckie, jak również większość europejskich krajów, stoją w obliczu niekorzystnych zmian demograficznych. Litwa, Łotwa i Estonia należą do państw Europy o najniższej dynamice zmian zaludnienia. Jest to wynik głównie silnego ubytku naturalnego ludności, nie zrekompensowanego przez migracje, co wpływa

90%-100%.

¹¹ Udział jednostek w skupieniu o wartościach mniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 90%-100%.

¹² Udział jednostek w skupieniu o wartościach korzystniejszych niż średnia dla zbiorowości był w przedziale 50%-74%.

na gwałtowne ich starzenie się. Te zjawiska wywierają wpływ na wszystkie dziedziny życia społeczno-gospodarczego, w tym na sytuację zdrowotną.

Uwarunkowania zdrowotne najstarszej grupy populacji Europy przebiegają w zróżnicowanym tempie. Największe nasilenie niekorzystnych zjawisk w obszarze demograficzno-zdrowotnym jest rejestrowane w krajach postsocjalistycznych, które przeszły transformację ustrojową w latach 90. XX w. Wskazanie poszczególnych typów sytuacji zdrowotnej seniorów w ujętej procedurze Kohonena pozwoliło określić, że kraje bałtyckie w obu porównywanych latach znalazły się w grupie państw europejskich o najgorszych parametrach badanego zjawiska względem pozostałych skupień państw Europy. Kraje bałtyckie miały najbardziej zbliżoną ocenianą sytuację zdrowotną osób starszych do krajów Europy Wschodniej. Najważniejszymi cechami sytuacji zdrowotnej seniorów krajów bałtyckich według typologii Kohonena były: bardzo niska liczba lat zdrowego życia ludności w momencie osiągnięcia wieku senioralnego, bardzo mały odsetek seniorów o bardzo dobrym postrzeganiu zdrowia w grupie populacji o najniższych jak i najwyższych dochodach, bardzo duży odsetek zgonów wśród seniorów z powodu chorób układu krążenia, ale także w ostatnim czasie – nowotworów.

Literatura

- Adamczyk, M.D. (2017). Starzenie się społeczeństwa polskiego wyzwaniem dla zrównoważonego rozwoju. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie*, 106, 105–113. DOI: 10.29119/1641-3466.2017.106.9
- Arber, S. (2004). Gender, marital status, and ageing: linking material, health, and social resources. *Journal of Aging Studies*, 18(1), 91–108. DOI: 10.1016/j.jaging.2003.09.007
- Brambert, P. (2020). *Wpływ współpracy sieciowej na przedsiębiorczość i innowacyjność w regionie świętokrzyskim. Przykład klastra Grono Targowe Kielce*. Studia i Prace z Geografii nr 81, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Broek, T., Dykstra, P.A. (2017). The impact of siblings on the geographic distance between adult children and their ageing parents. Does parental need matter? *Population, Space and Place*, 23(6), e2048. DOI: 10.1002/psp.2048
- Chandola, T., Ferrie, J., Sacker, A., Marmot, M. (2007). Social inequalities in self-reported health in early old age: follow-up of prospective cohort study. *BMJ*, 334, 990. DOI: 10.1136/bmj.39167.439792.55
- Długosz, Z. (1996). Zróżnicowanie struktury wieku na świecie a metody jej klasyfikacji. *Przegląd Geograficzny*, 68(1–2), 151–165.
- Długosz, Z. (1997). Stan i dynamika starzenia się ludności Polski. *Czasopismo Geograficzne*, 68(2), 227–232.
- Długosz, Z. (1998). Próba określenia zmian starości demograficznej Polski w ujęciu przestrzennym. *Wiadomości Statystyczne*, 3, 15–25.
- Długosz, Z., Biały, S. (2013). Starzenie się ludności Polski na tle Europy w perspektywie 2030 i 2050 r. w świetle wybranych parametrów. W: P. Raźniak (red.), *Społeczno-ekonomiczne przemiany regionów*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 9–19.
- Długosz, Z., Rachwał, T. (2000). Starzenie się ludności w dużych miastach Polski na tle pozostałych ośrodków i obszarów wiejskich. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Akademii Pedagogicznej*, z. 209. *Prace Geograficzne*, 18, 29–37.

- Dubas, K., Kocot, E., Rogala, M. (2012). Starzenie się populacji; co wiemy o problemie i jak możemy się przygotować na sprostanie wyzwaniu demograficznemu? Konferencja w UJ CM oraz badania naukowe. *Zdrowie Publiczne i Zarządzanie*, 10(4), 305–318.
- Gołębiowska, M. (2020). Prognoza 2100. Europa Środkowa i Wschodnia najszybciej wyludniającym się regionem świata. *Komentarze Instytutu Europy Środkowej*, 243.
- Horn, V., Schweppe, C. (red.). (2016). *Transnational aging: Current insights and future challenges*. London, New York: Routledge.
- Janiszewska, A. (2015). Obraz starości demograficznej w krajach UE a stan zdrowia jej mieszkańców. *Space – Society – Economy*, 14, 25–48. DOI: 10.18778/1733–3180.14.02
- Kiniorska, I., Brambert, P. (2021). Podstawy metodyczne. W: I. Kiniorska, P. Brambert (red.), *Migracje pomaturalne na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego*. Studia KPZK PAN, tom 10/202, Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 13–21.
- Kiniorska, I., Brambert, P., Kamińska, W., Kopacz-Wyrwał, I. (2023). Aging of the society: the European perspective. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 60(60), 81–100. DOI: 10.12775/bgss-2023-0017
- Kohonen, T. (2001). *Self-Organizing Maps*. Heidelberg: Springer-Verlag.
- Kurek, S. (2000). Proces starzenia się ludności w miastach makroregionu południowo-wschodniego. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Akademii Pedagogicznej*, z. 209. *Prace Geograficzne*, 18, 39–46.
- Kurek, S. (2003). The spatial distribution of population ageing in Poland in the years 1988–2001. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 2, 65–75.
- Kurek, S. (2008). *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Kraków: Wydawnictwo AP.
- Pierzchalska, A., Klag, P. (2008). Społeczne role osób starszych. W: W. Bokajło, A. Paczeński (red.), *Równość w Unii Europejskiej. Teoria i praktyka*. Wrocław: Wrocławskie Wydawnictwo Naukowe Atla 2.
- Podogrodzka, M. (2014). Przestrzenne zróżnicowanie ludności według wieku w Polsce w latach 1991–2010. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 167, 62–76.
- Podogrodzka, M. (2016). Starzenie się ludności Polski w przekroju regionalnym. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 290, 83–94.
- Sanderson, W.C., Scherbov, S. (2007). A new perspective on population aging. *Demographic Research*, 16(2), 27–58. DOI: 10.4054/DemRes.2007.16.2.
- Soja, E., Stonawski, M. (2008). The impact of population ageing on standard of living in Poland, Slovakia and Ukraine. *Economics and Informatics*, 6(1), 64–76.
- Szukalski, P., Kałuża-Kopias, D. (red.). (2013). *Starzenie się ludności. Między demografią a polityką społeczną*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Walford, N.S., Kurek, S. (2008). A comparative analysis of population ageing in urban and rural areas of England and Wales, and Poland over the last three census intervals. *Population, Space and Place*, 14(5), 365–386. DOI: 10.1002/psp.488
- Wójtowicz, M., Kurek, S., Gałka, J. (2019). Proces starzenia się ludności miejskich obszarów funkcjonalnych (MOF) w Polsce w latach 1990–2016. *Studia Miejskie*, 33, 9–38. DOI: 10.25167/sm.944

Patrik Brambert, dr, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Nauk Ścisłych i Przyrodniczych, Instytut Geografii i Nauk o Środowisku, Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej. / PhD, Jan Kochanowski University of Kielce, Faculty of Natural Sciences, Institute of Geography and Environmental Sciences, Department of Socio-economic Geography and Spatial Management.

e-mail: patrik.brambert@ujk.edu.pl

Iwona Kiniorska, dr hab., prof. UJK, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Nauk Ścisłych i Przyrodniczych, Instytut Geografii i Nauk o Środowisku, Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej. / habilitated doctor, Jan Kochanowski University of Kielce, Faculty of Natural Sciences, Institute of Geography and Environmental Sciences, Department of Socio-economic Geography and Spatial Management.

e-mail: iwona.kiniorska@ujk.edu.pl

Octavio Mazariegos Jim, Santana Castañeda Giovanna, Santana Juarez Marcela Virginia, Pineda Jaimes Noel Bonfili

Exploratory analysis of health-related indicators contained in the Sustainable Development Goals for the State of Mexico

Summary

The health-related Sustainable Development Goals (SDGs) serve as pivotal benchmarks for gauging the health, well-being, and overall development of a nation's populace. This study aims to meticulously scrutinize the available SDG indicators for the State of Mexico at the municipal level, employing sophisticated techniques rooted in exploratory spatial data analysis. The primary objective is to comprehensively grasp the interplay between these indicators and their geographic distribution. This analytical approach will unveil discernible patterns encompassing clustering, dispersion, spatial self-correlation, and other geographical trends within the selected indicators. Spatial autocorrelation, notably, plays a pivotal role in discerning similarities or disparities in values and their potential correlation with geographic proximity. This analysis serves to ascertain the existence of significant spatial patterns. To accomplish this, graphical tools like maps and diagrams will be utilized. These visual representations effectively convey geographical information, thereby facilitating the communication of findings. This methodology will be particularly invaluable in pinpointing vulnerable populations. Anticipated outcomes include robust findings that can substantially inform the development agendas and guide the implementation of public health policies within the Mexican entity.

Keywords: State of Mexico; Geoinformatics; health-related indicators; Sustainable Development Goals.

Abstrakt

Cele zrównoważonego rozwoju związane ze zdrowiem (SDGs) stanowią kluczowe wskaźniki do oceny zdrowia, samopoczucia i ogólnego rozwoju populacji danego kraju. Niniejsze badanie ma na celu szczegółowe zbadanie dostępnych wskaźników SDGs dla stanu Meksyk na poziomie gminnym, wykorzystując zaawansowane techniki zakorzenione w eksploracyjnej analizie przestrzennej danych. Głównym celem jest wszechstronne zrozumienie wzajemnych zależności tych wskaźników i ich geograficznego rozkładu. Ten podejście analityczne ujawni widoczne wzorce obejmujące skupiska, rozproszenie, przestrzenną samokorelację i inne tendencje geograficzne w wybranych wskaźnikach. Samokorelacja przestrzenna odgrywa kluczową rolę w wykrywaniu podobieństw lub rozbieżności w wartościach oraz ich potencjalnej korelacji z bliskością geograficzną. Analiza ta służy ustaleniu istnienia istotnych wzorców przestrzennych. Aby to osiągnąć, wykorzystane zostaną narzędzia graficzne, takie jak mapy i diagramy. Te wizualne reprezentacje efektywnie przekazują informacje geograficzne, ułatwiając komunikację wyników. Metoda ta będzie szczególnie wartościowa w identyfikacji podatnych grup

ludności. Przewidywane rezultaty obejmują solidne wyniki, które znacząco mogą wpłynąć na agendy rozwojowe i wytyczanie polityki zdrowotnej w meksykańskim regionie.

Słowa kluczowe: Stan Meksyk; Geoinformatyka; wskaźniki związane ze zdrowiem; Cele Zrównoważonego Rozwoju.

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Octavio Mazariegos Jim, Santana Castañeda Giovanna, Santana Juarez Marcela Virginia, Pineda Jaimes Noel Bonfili (2023). Exploratory analysis of health-related indicators contained... in the Sustainable Development Goals for the State of Mexico. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 19, 19, 19–37, doi: 10.24917/20845456.19.2

Introduction

In September 2015, the United Nations General Assembly endorsed the Sustainable Development Goals (SDGs), comprising 17 overarching objectives, 169 specific targets, and 232 indicators (UN, 2020). Notably, a substantive segment of these—12 goals, 33 targets, and 57 indicators—directly pertain to health considerations (SDG Collaborators, 2016; WHO, 2020; Asma et al., 2020; Novillo-Ortiz et al., 2021; Wilson et al., 2021). These metrics predominantly encompass health outcomes, healthcare services, and environmental risk factors (Asma et al., 2020). The fundamental purpose of these globally applicable goals is to ensure the promotion of sound health and well-being across all age groups (UN, 2022).

The capacity to measure, analyze, and visually represent these indicators is of utmost importance. In this context, one highly effective tool is the exploratory analysis of spatial data (EASD). EASD facilitates the examination of geographic patterns, relationships, and distributions inherent in these health-related indicators, enabling a comprehensive understanding of spatial variations and associations critical to informed decision-making in health policy and intervention strategies.

Theoretical aspects

Health and territory

Health constitutes a comprehensive state encompassing physical, mental, and social dimensions, influenced by multifaceted factors. In 1946, the World Health Organization broadened the health concept, emphasizing not only disease but also promoting healthy lifestyles, disease prevention, and addressing mental and social well-being aspects.

Breilh (2003) posits health and disease within individuals or describing epidemiological patterns in social groups as intricate processes interlinking history, society, biology, and ecology. These factors interact within individuals, social

groups, and society itself. Meanwhile, the concept of territory in geographical analysis spans beyond mere geographical extension, encompassing physical, political, cultural, and social characteristics, including aspects like administration, borders, property, and cultural identity.

Porto-Gonçalves (2002) asserts that territory embodies a complex concept influencing the formation of identities or territorialities. These identities evolve dynamically, molded by historical events and shaping specific territorial orders across different historical periods, consequently impacting the health conditions of populations.

Iñiguez and Barcellos (2003) emphasize understanding health processes through the lens of territory. They advocate for comprehending the ethical dialogue between materiality and the significance of processes to foster the well-being of individuals and communities.

The intersection of health and territory entails a multidisciplinary exploration, probing how geographical and spatial factors impact population health. This intricate relationship spans various dimensions, encompassing disease geographical distributions and the accessibility of health services.

Exploratory analysis of spatial data (EASD) comprises techniques delineating and visualizing spatial distributions to identify outliers, spatial associations, cluster groupings, hot/cold spots, and spatial heterogeneity (Anselin, 1999). It involves analyzing geographical distribution patterns of each database indicator associated with maps, employing measures like mean, median, mode, variance, deviation, and kurtosis.

Spatial self-correlation, a technique within EASD, gauges the similarity between neighboring geographical observations, elucidating if variable values in one place relate to nearby locations. Statistical tools such as the Moran index quantify global spatial self-correlation, with positive values indicating positive spatial association, negative values indicating negative spatial correlation, and values near zero signaling lack of spatial autocorrelation (Siabato W. and Guzmán J., 2019).

Local Spatial Association Analysis (LISA), a facet of Exploratory Spatial Data Analysis (EASD), identifies patterns of local spatial correlation within geographic data. Using Moran's local statistics, LISA discerns whether high or low values tend to cluster together in specific locations, revealing significant correlations with neighboring locations (Anselin, 1995).

Methodological aspects

(a) Study area

The State of Mexico is situated in the southern-central region of the country, sharing borders with Querétaro to the north, Hidalgo to the northeast, Tlaxcala to the east, Puebla to the southeast, Morelos and Mexico City to the south, Guerrero to the southwest, and Michoacán to the west. It is administratively divided into 125 jurisdictions and covers an extensive territory spanning 22,357 square kilometers (refer to Figure 1). As per the 2020 Population Census and Housing data, the state boasts a populace of 16,992,418 inhabitants, making it the most densely populated entity in the country and representing approximately 13.5% of the national population. (INEGI, 2020).

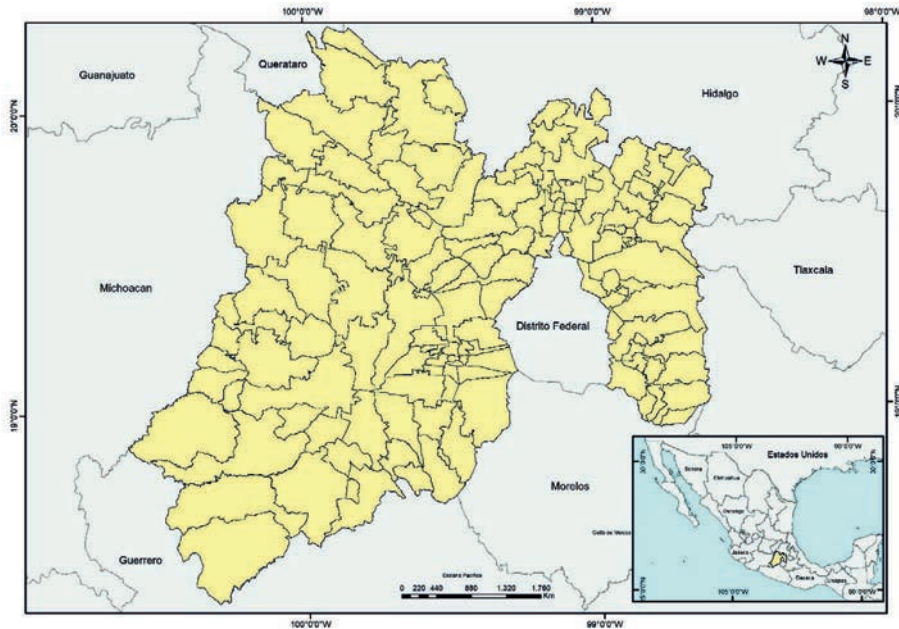

Figure 1. Geographic location of the State of Mexico.

Source: authors.

In 2020, the economic output of the Mexican territory accounted for 9.1% of the national gross domestic product (GDP), ranking it as the second-largest economy within the country. The state's GDP is predominantly structured, with 28% contributed by industries encompassing manufacturing, machinery and equipment, electronics, automotive, textiles, and maquiladora operations. The services sector makes up 22% of the GDP, while commerce, hotels, and restaurants collectively contribute 20%. Additionally, financial services and real estate activities account for 15% of the state's GDP. (INEGI, 2021).

b) Sources of information and variables.

The variables utilized in this study were sourced from official repositories such as the 2020 Population and Housing Census, administered by the National Institute of Statistics and Geography. Additionally, data was acquired from the Health Information System (SINAIS) operated by the Ministry of Health.

The database comprises information from 125 municipalities and is limited to 10 key indicators at its alphanumeric level:

1. Underage mortality rate per 100,000.
2. Mortality rate among individuals over 65 years per 100,000.
3. Maternal mortality rate per 100,000.
4. Mortality rate of infants under 28 days old per 100,000.
5. Mortality rate due to cardiovascular diseases within the age group of 30–70 years, per 100,000 population within a specified time frame.

6. Mortality rate due to diabetes within the age group of 30–70 years, per 100,000 population during a specific period.
7. Mortality rate due to chronic respiratory diseases within the 30–70 age group, per 100,000 population within the same timeframe.
8. Birth rate among teenage mothers (typically aged 15 to 19 years) within a given period, per 100,000 population.
9. Rate of accessibility to essential healthcare services for the population (health units) per 100,000.
10. Rate of women aged 15 years or older who have encountered intimate partner violence within a specified period (gender-based violence), per 100,000 population.

These indicators serve as crucial metrics in evaluating various aspects of demographic health, mortality patterns, access to healthcare services, and occurrences of intimate partner violence among women within the specified region.

c) Techniques of analysis

To achieve the primary objective of the research, a sequence of processes was undertaken, outlined as follows:

The initial step involved computing mortality rates to unveil the ratio of deaths within a particular area. To accomplish this, the following formula was employed:

$$\text{Mortality Rate} = \frac{\text{Number of Deaths in a Year}}{\text{Population in a Year}} \times 100,000 \text{ Population.}$$

Upon computing the rates, the remaining variables were transformed into index values by computing percentages. Subsequently, the variables underwent standardization utilizing the Z-score method. The Z-score indicates the number of standard deviations a value is positioned from the mean. This process involved the application of the following formula:

$$Z \text{ score} = \frac{x - \mu}{\sigma}$$

Where x represents the variable data, μ the mean of the data, and σ the standard deviation of the data.

Upon standardizing the variables, the alphanumeric dataset was linked with the cartographic dataset of the State of Mexico, facilitated by the GeoDa software. This software, developed by the University of Chicago since 2003, enabled the integration of the two datasets.

Subsequently, to conduct the exploratory analysis of spatial data, the GeoDa software was utilized. The primary techniques employed within GeoDa included frequency histograms, scatter plots, and box plots aimed at identifying outliers. Additionally, Moran scatter plots and LISA charts were utilized.

Moran's I statistic and Moran's dispersion graph are methodologies employed to examine spatial dependence or self-correlation at a global level. These methods do not specifically identify hotspots or cold zones deviating from the overall trend of a variable or ascertain the presence of spatial concentrations. For this purpose,

LISA graphs were employed to analyze local spatial dependence (Santana G. and Aguilar A.G., 2019).

The computation involved generating a spatial weights matrix using the Queen criterion for spatial dependence, encompassing all observations sharing an edge or vertex (refer to figure 2) for Moran scatter plots (I Moran test) and LISA graphs. Following the matrix creation, the Moran dispersion graph, cluster map, and significance map were derived using the available tools.

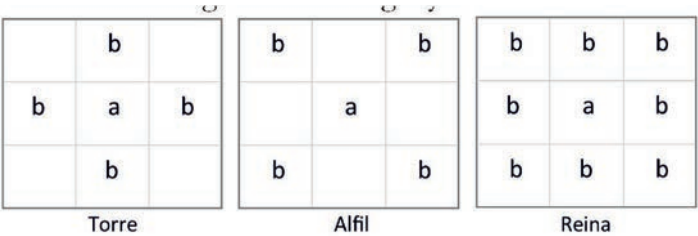

Figure 2. Contiguity matrix

Source: Authors.

To ascertain the presence or absence of significant spatial autocorrelation, a hypothesis test is conducted to determine if the spatial distribution of each variable occurs randomly.

The null hypothesis (H0) assumes that the spatial distribution is random, while the alternative hypothesis (H1) rejects this assumption, suggesting that the spatial distribution is non-random. Therefore, global and local spatial autocorrelation are framed within a system of hypotheses. This discussion aims to reject the null hypothesis of spatial randomness in favor of an alternative hypothesis indicating either clustering or dispersion. A positive autocorrelation implies a clustered distribution pattern, whereas a negative autocorrelation suggests a scattered distribution pattern.

Defining the level of significance, typically denoted by the symbol alpha (α), is crucial. Alpha represents the probability of rejecting the null hypothesis. If the probability of a specific value obtained in a test equals or is less than α , the null hypothesis (H0) is rejected in favor of the alternative (H1) (Buzai & Baxendale, 2012). Conventionally, the significance level is set at 0.05; if the p-value, the probability value, is less than or equal to 0.05, the null hypothesis is rejected in favor of the alternative hypothesis.

The p-value represents a probability and signifies numerical estimates of the area under a known distribution curve. Within analytical tools, the p-value assesses the likelihood that the spatial pattern of a variable stems from some non-random process (Mitchell, 2005). A p-value of 0.05 denotes 95% confidence, while 0.01 and 0.001 indicate 99% and 99.9% confidence, respectively, that the observed autocorrelation is not the result of random chance.

Accompanying this analysis is the Local Spatial Association Index (LISA), which identifies local spatial association patterns and evaluates individual locations' influence on global statistics through Geographic Information Systems (GIS) (Anselin, 1995).

This combined information allows the classification of significant locations into clusters (HH and LL) or spatial dispersions (HL, LH) as follows:

- High-High (HH): Signifies locations with high values surrounded by neighboring locations with significant high values, indicating the presence of a high-valued cluster in that area.
- Low-Low (LL): Represents locations with low values surrounded by neighboring locations with significant low values, suggesting the presence of a low-valued cluster in that area.
- High-Low (HL): Reflects locations with high values neighboring locations with significant low values, indicating a discrepancy between that area and its close neighbors.
- Low-High (LH): Denotes locations with low values surrounded by neighboring locations with significant high values, also indicating a spatial discrepancy.

Results

The graphical methods employed in the exploratory analysis of spatial data offer an initial insight into understanding the sociospatial information structure concerning the health-related variables aligned with the Sustainable Development Goals (SDGs) within the State of Mexico.

a) Underage death rate per 100,000

The under-five mortality rate stands as a critical metric signifying the health status of a population. Globally, this rate has shown a consistent decline in recent decades, attributable to advancements in medical care, expanded access to vaccinations, enhanced living conditions, and increased education regarding maternal and child health. However, it's crucial to acknowledge the considerable variability in under-five mortality rates across countries and within distinct socioeconomic strata within a given nation.

In the State of Mexico, the under-five mortality rate recorded for 2020 stood at 174.69 per 100,000 infants within this age bracket. The calculated Moran's I statistic reveals a value of -0.066, indicating a negative and statistically insignificant spatial correlation. The obtained p-value of 0.166 exceeds the conventional significance level of 0.05, leading to the acceptance of the null hypothesis. Consequently, the analysis indicates a spatial randomness in the under-five mortality rate across the region (figure 3).

b) Death rate over 65 years per 100,000

This rate serves as a common metric to evaluate mortality among the elderly population, offering a crucial indicator for gauging the quality of healthcare services and other factors linked to population aging.

In the State of Mexico, the mortality rate among individuals aged over 65 in 2020 stood at 5346.26981 per 100,000 inhabitants within this age cohort. Notably, the municipality of Toluca recorded the highest number of deaths, while Jilotzingo exhibited the lowest mortality rate.

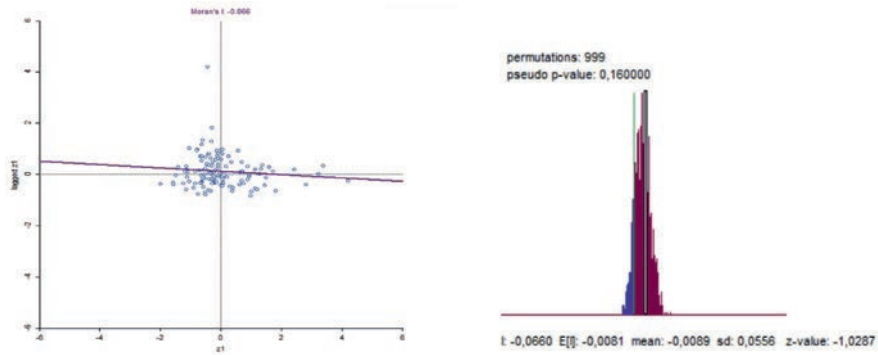

Figure 3. I Moran scatter plot.

Source: own elaboration in Geode

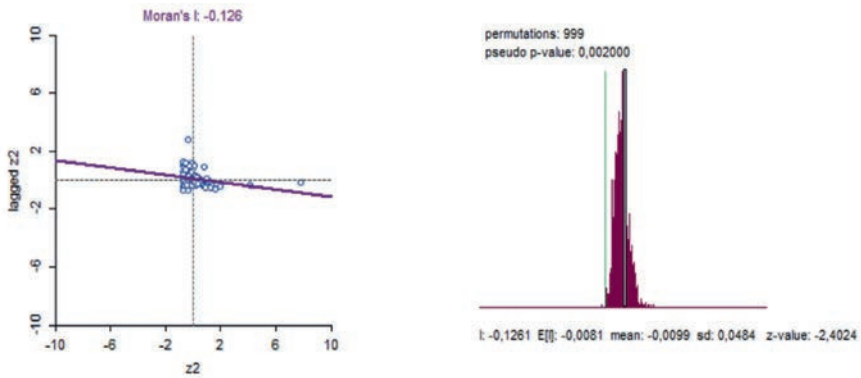

Figure 4. I Moran scatter plot.

Source: own elaboration in Geode

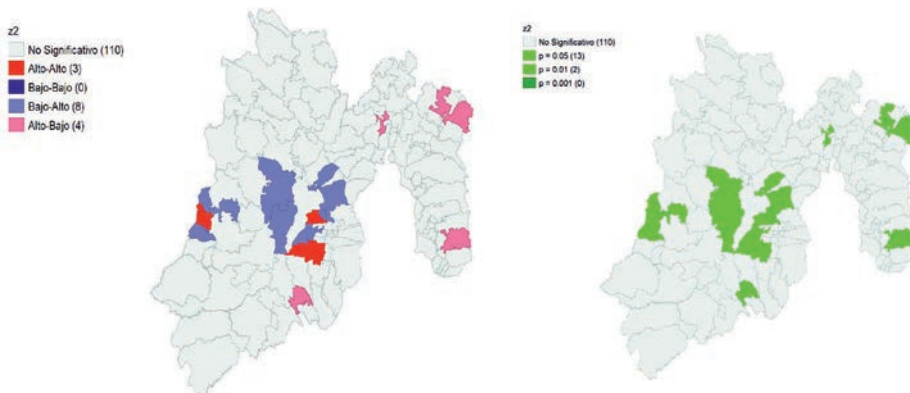

Figure 5. LISA analysis: cluster and statistical significance

Maternal death rate per 100,000

Source: own elaboration in Geode

The computed Moran's I statistic reflects a value of -0.126, indicating a negative spatial correlation. The obtained p-value of 0.002, less than 0.05, leads to the rejection of the null hypothesis, supporting the acceptance of the alternative hypothesis, suggesting that the observed autocorrelation is not a result of randomness (refer to Figure 4).

Local spatial autocorrelation (LISA) analysis identified 15 municipalities as significant in the model, with 13 having a 95% confidence interval. Notable municipalities within this classification include Zinacantepec, Tenango del Valle, Calimaya, Axapusco, and Amecameca. The cluster map highlights three municipalities with high-high values (Metepéc, Tenango del Valle, and Ixtapan del Oro), while four municipalities exhibit high-low values, suggesting possible adjacency to locations with significantly lower values.

Moreover, the predominant concentration lies within the low-high classification, wherein municipalities exhibit low values while being surrounded by areas with significant high values. Noteworthy municipalities in this classification include Almoloya de Juárez, Zinacantepec, and Lerma (refer to Figure 5).

c) Maternal deaths

Maternal deaths encompass the fatalities of women during pregnancy, childbirth, or within 42 days of the pregnancy's termination, regardless of its duration or the site of pregnancy. These deaths occur due to causes related to or exacerbated by pregnancy or its management, excluding accidental or incidental factors. Hence, maternal deaths serve as a pivotal indicator reflecting the state of maternal health and the efficacy of the medical care system within a country (Villerías and Santana, 2021).

In the State of Mexico, the maternal mortality rate recorded for 2020 stood at 70.94 per 100,000 live births. Notably, the municipalities of Cuautitlán and Toluca exhibited the highest maternal mortality rates, while Zacazonapan and Jilotzingo demonstrated the lowest rates within that year.

The calculated Moran's I statistic revealed a value of 0.031, indicating a positive but statistically insignificant spatial correlation. The obtained p-value of 0.168 exceeds the standard significance level of 0.05, leading to the acceptance of the null

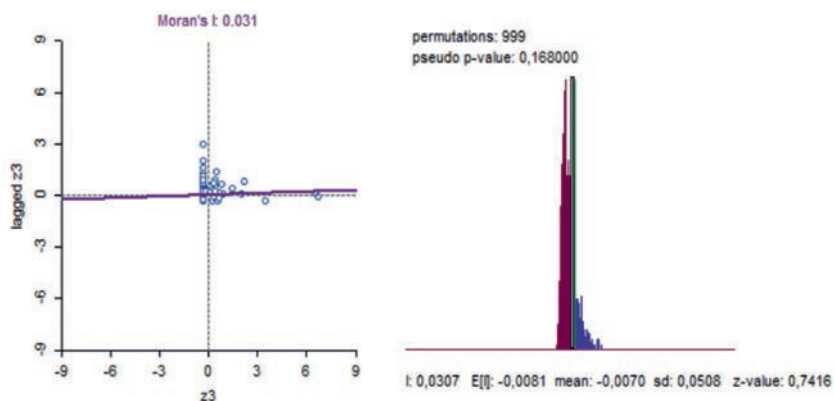

Figure 6. I Moran scatter plot.

Source: own elaboration in Geode

hypothesis. Consequently, the analysis suggests a state of spatial randomness concerning maternal mortality across the region (refer to Figure 6).

d) Under-28 death rate per 100,000

The mortality rate within the neonatal age group, referred to as the neonatal mortality rate, stands as a pivotal indicator assessing the quality of antenatal care, delivery practices, and neonatal healthcare services within a region.

In the State of Mexico, the neonatal mortality rate for the specified period was 890.32 per 100,000 births. The municipalities of Toluca, Cuautitlán, and Valle de Bravo reported the highest rates of neonatal mortality. Conversely, 44 municipalities documented no deaths within this age group, including Nopaltepec, Melchor Ocampo, Cocotitlán, Ecatzingo, and Otzoloapan.

The calculated Moran's I statistic revealed a value of -0.143, indicating a negative spatial correlation. The obtained p-value of 0.002, below the standard

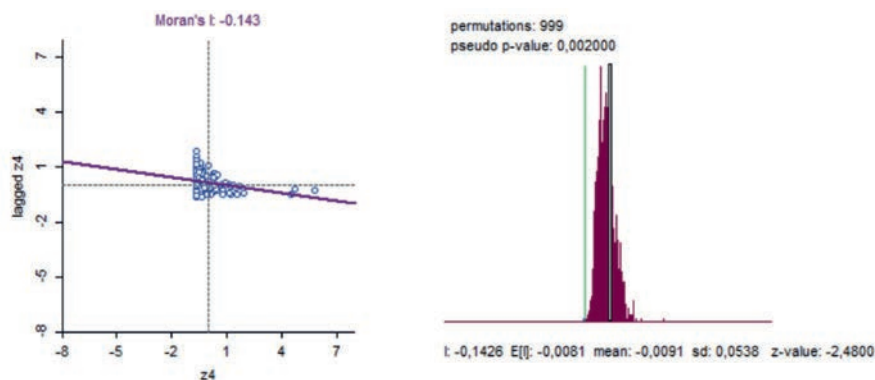

Figure 7. I Moran scatter plot.

Source: own elaboration in Geode

threshold of 0.05, led to the rejection of the null hypothesis and the acceptance of the alternative hypothesis. This implies that the observed autocorrelation is not a consequence of randomness, indicating the presence of spatial autocorrelation (refer to Figure 7).

Local Spatial Autocorrelation (LISA) analysis identifies 10 municipalities as statistically significant in the model at a confidence level of 95%. Notable municipalities within this classification include Valle de Bravo, Tenango del Valle, and Ixtapan de la Sal.

The cluster map highlights distinct patterns: Zumpango displays high-high values, signifying a concentrated cluster of high rates. Meanwhile, Valle de Bravo, Chalco, and Ixtapan de la Sal fall into the high-low category, indicating potential proximity to areas with significantly lower rates. Additionally, municipalities like Tenango del Valle, Nopaltepec, Teloyucan, Cuautitlan, Nezahualcoyotl, and San Mateo Atenco exhibit low-high values, suggesting adjacency to areas with notably higher rates (refer to Figure 8).

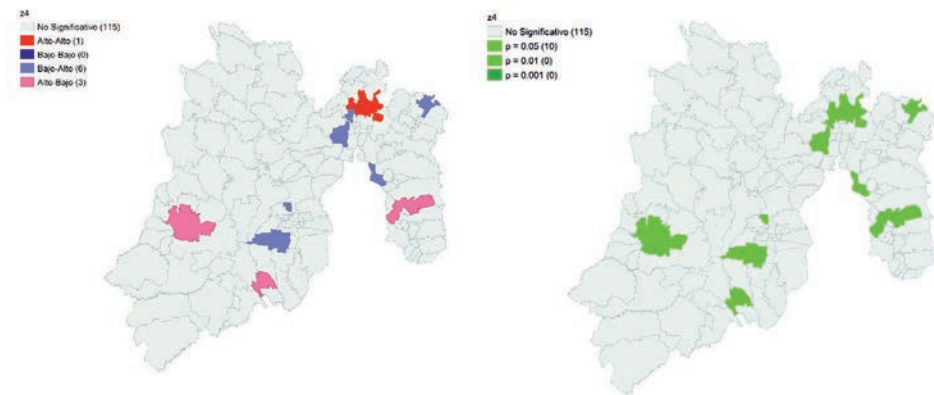

Figure 8. LISA analysis: cluster and statistical significance

Source: own elaboration in Geode

e) Rate of deaths due to cardiovascular disease and diabetes mellitus in the age group 30 to 70 years in a given period per 100,000.

Chronic diseases and diabetes mellitus pose a burgeoning global public health challenge. These persistent ailments not only inflict considerable human suffering but also exert a substantial burden on healthcare systems and national economies due to their impact across all age groups and social strata (Villeras and Juárez, 2020).

In the State of Mexico, the municipalities of Isidro Fabela, Toluca, and Capulhuac exhibited the highest mortality rates due to cardiovascular diseases, recording values of 253.0, 244.8, and 221.5 per 100,000 inhabitants, respectively. Concerning diabetes mellitus, the municipalities of Xatlaco, Atizapán, and Tepetlixpa reported rates of 443.3, 400.9, and 389.7 per 100,000 inhabitants, respectively.

The computed Moran's I statistics for cardiovascular diseases and diabetes mellitus stood at 0.134 and 0.210, respectively, indicating a positive spatial correlation. The derived p-values of 0.012 and 0.002, both below the significance threshold of 0.05, resulted in the rejection of the null hypothesis and acceptance

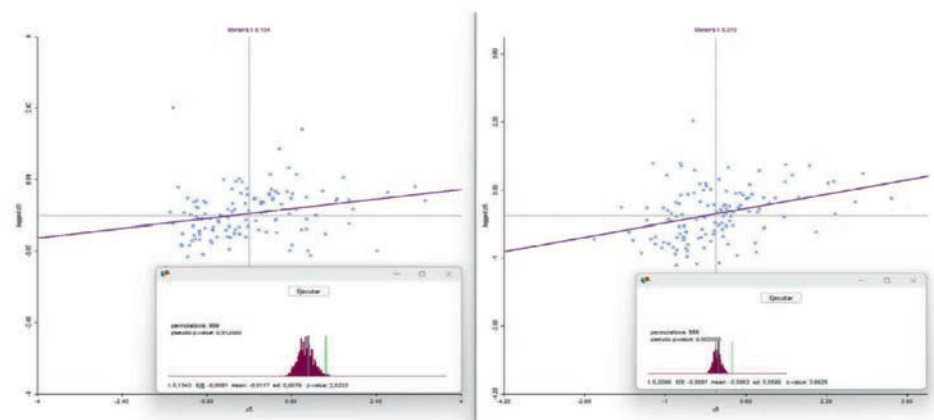

Figure 9. I Moran scatter plots

Source: own elaboration in Geode

of the alternative hypothesis. This signifies that the observed autocorrelation is not due to randomness but rather indicates the presence of spatial autocorrelation (refer to Figure 9).

Local Spatial Autocorrelation (LISA) analysis identifies 21 municipalities as statistically significant within the model, presenting a 95% confidence interval. High-high values for cardiovascular diseases are concentrated in municipalities

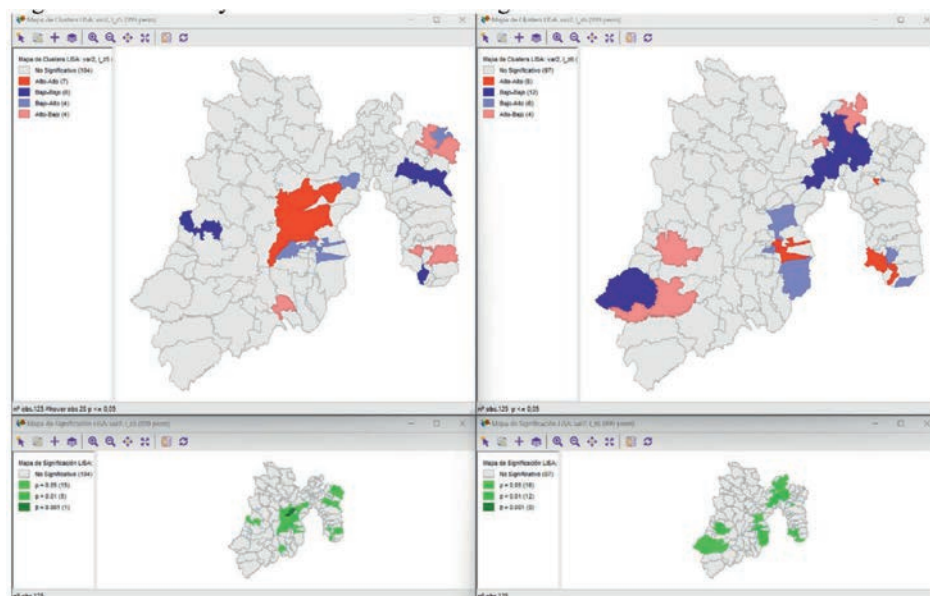

Figure 10. LISA analysis: cluster and statistical significance

Source: own elaboration in Geode

situated at the central region of the State of Mexico. Conversely, for diabetes mellitus, these high-high values are observed in smaller municipalities located toward the southeast and east of the region (refer to Figure 10)

f) Rate of deaths due to chronic respiratory diseases in the 30–70 age group in the same period per 100,000

The mortality rate attributed to chronic respiratory diseases in the State of Mexico stood at 168.8 per 100,000 individuals aged 30 to 70 years. Notably, municipalities such as Luvianos, Tianguistenco, Temoaya, Oztolotepec, and Lerma exhibited the highest mortality rates from chronic respiratory diseases. Conversely, 108 municipalities reported no deaths from these causes in the given year, including San José del Rincón, San Felipe del Progreso, Ixtlahuaca, Almoloya de Juárez, and Zinacantepec.

The computed Moran's I statistic yielded a value of 0.052, indicating a very weak positive spatial correlation. The derived p-value of 0.002, falling below the significance threshold of 0.05, led to the rejection of the null hypothesis and acceptance of the alternative hypothesis. This indicates that the observed autocorrelation

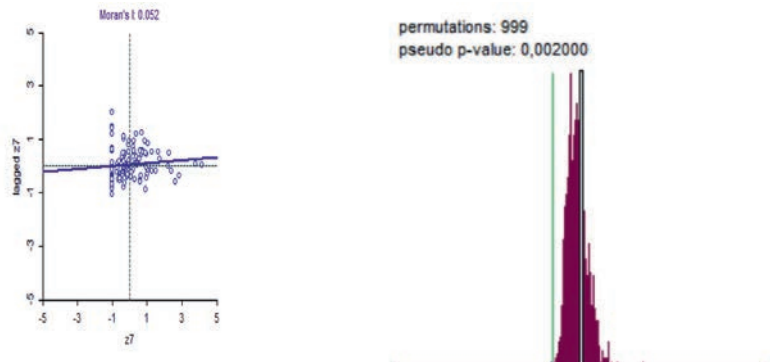

Figure 11. I Moran scatter plot.

Source: own elaboration in Geod

is not a consequence of randomness but rather suggests the presence of spatial autocorrelation (refer to Figure 11).

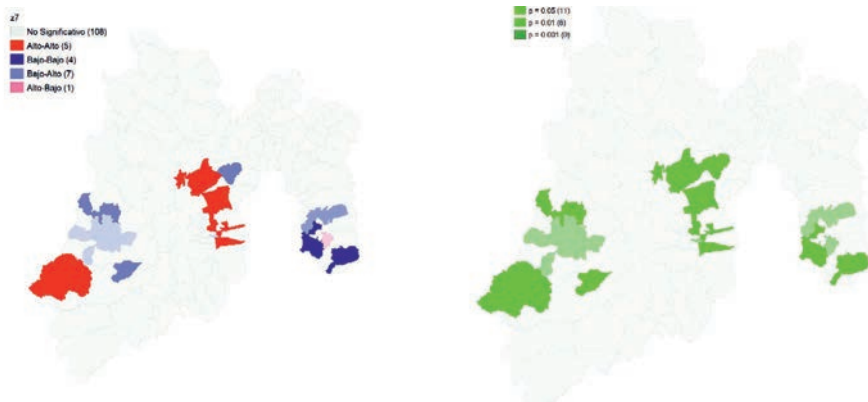

Figure 12. LISA analysis: cluster and statistical significance

Source: own elaboration in Geode

Local Spatial Autocorrelation (LISA) analysis identifies a subset of 11 municipalities as statistically significant within the model, bearing a 95% confidence interval. For instance, municipalities such as Luvianos, Tianguistenco, Temoaya, Temamatla, San Simón Guerrero, Oztolotepec, Lerma, Juchitepec, Jilotzingo, Donato Guerra, and Atlautla exhibit low-high values (refer to Figure 12).

g) Birth rate to teenage mothers (usually in the age range of 15 to 19 years) in a given period per 100,000

The birth rate among teenage mothers aged 15 to 19 years in the State of Mexico amounted to 6238.86553 per 100,000 inhabitants within the same age group. Municipalities such as Luvianos, Santo Tomas, and Oztoloapan exhibited the highest rates of births among adolescent mothers. Conversely, 101 municipalities reported no births among adolescent mothers in the given year, including Toluca, Zinacantepec, Temoaya, Villa Victoria, and Metepec.

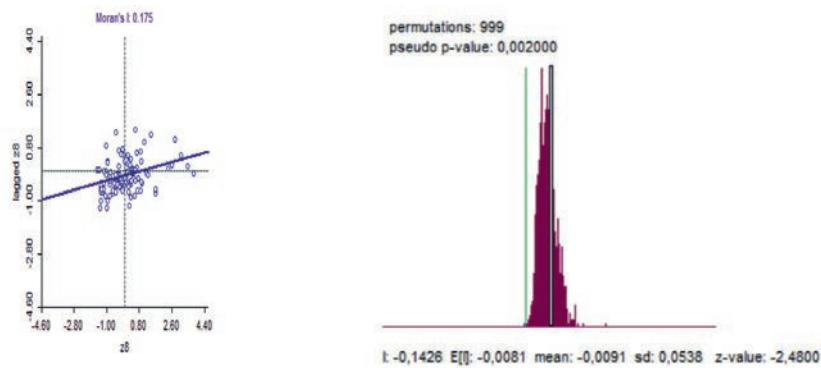

Figure 13. I Moran scatter plot.
Source: own elaboration in Geode

The computed Moran's I statistic resulted in a value of 0.175, indicating a positive spatial correlation. The derived p-value of 0.001, below the significance threshold of 0.05, led to the rejection of the null hypothesis and acceptance of the alternative hypothesis. This suggests that the observed autocorrelation is not due to randomness but rather indicates the presence of spatial autocorrelation (refer to Figure 13).

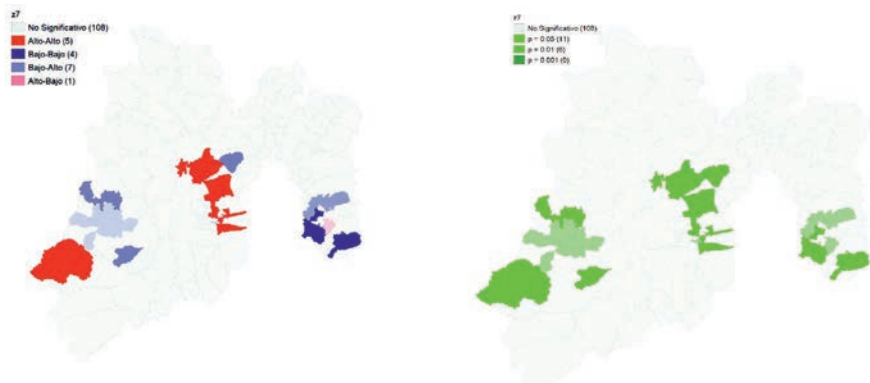

Figure 14. LISA analysis: cluster and statistical significance
Source: own elaboration in Geode

The analysis of Local Spatial Autocorrelation (LISA) reveals that merely 18 municipalities exhibit statistical significance within the model at a 95% confidence interval. Notable municipalities such as Tlalnepantla de Baz, Valle de Bravo, Cuautitlán Izcalli, Naucalpan de Juárez, Ecatepec de Morelos, Coacalco de Berriozábal, Melchor Ocampo, Lerma, Atenco, and Acolman demonstrate low-high values (refer to Figure 12).

h) Coverage rate of essential health services for the population(health units) per 100,000

The health services coverage rate in the State of Mexico reached 253,653.003 per 100,000 population. Notably, municipalities such as Luvianos, Tejupilco, Zacualpan, Valle de Bravo, and Temascaltepec demonstrated the highest coverage

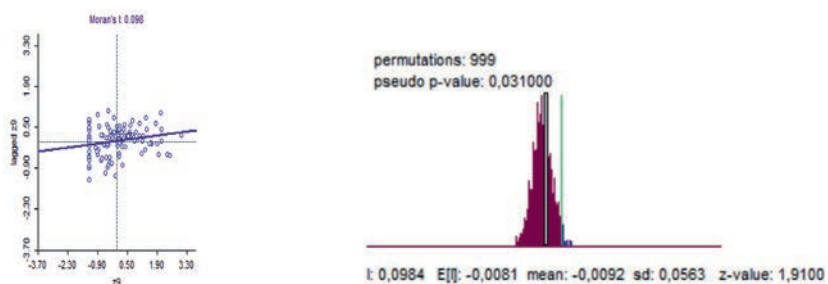

Figure 15. I Moran scatter plot.

Source: own elaboration in Geode

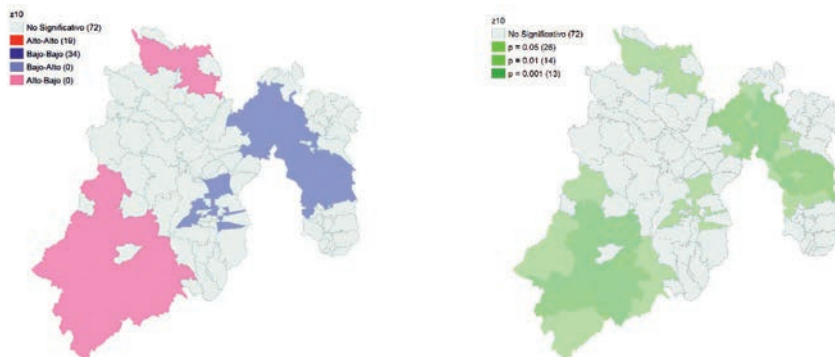

Figure 16. LISA analysis: cluster and statistical significance

Source: own elaboration in Geode

rates. Conversely, 72 municipalities did not report any coverage rate, including Otumba, Morelos, Tonatico, Tezoyuca, and Temamatla.

The computed Moran's I statistic indicated a value of 0.669, signifying a positive spatial correlation. The resulting p-value of 0.001, below the significance threshold of 0.05, led to the rejection of the null hypothesis in favor of the alternative

hypothesis. This suggests that the observed autocorrelation is not a consequence of randomness but indicates the presence of spatial autocorrelation (refer to Figure 15).

The analysis of Local Spatial Autocorrelation (LISA) indicates significance in solely 26 municipalities within the model, maintaining a 95% confidence interval. For instance, municipalities such as Luvianos, Villa Guerrero, Valle de Bravo, Tianguistenco, Donato Guerra, Zumpango, Tultitlan, Temascaltepec, Sultepec, and Jaltenco exhibit low-high values (refer to Figure 16).

i) Rate of women aged 15yearsor olderwho have experienced intimate partner violence in each period (gender-based violence) per 100,000

The incidence rate of women aged 15 years who have experienced intimate partner violence in the State of Mexico was 151,086.009 per 100,000 inhabitants. Notably, the municipality with the highest rate of affected women is Atizapán. Conversely, 114 municipalities did not report any cases of women violated, including Aculco, Polotitlan, Soyaniquilpan de Juárez, Temascalcingo, and Acambay.

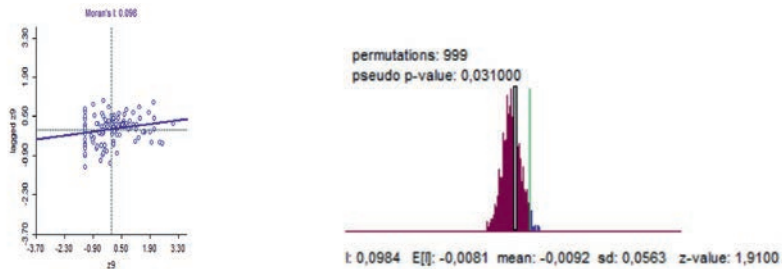

Figure 17. I Moran scatter plot.
Source: own elaboration in Geode

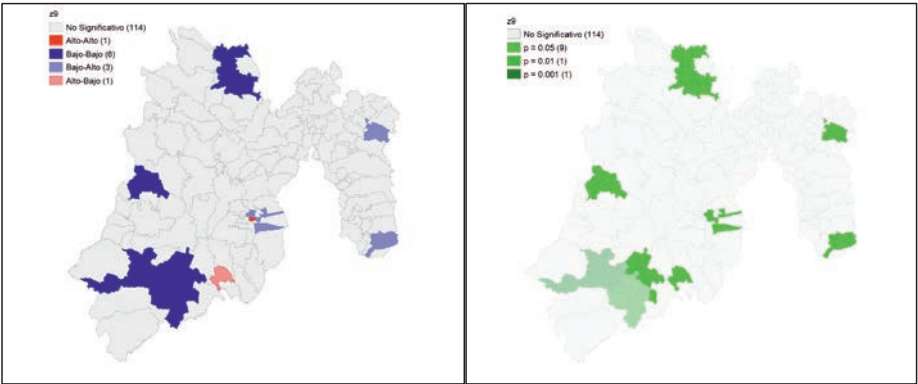

Figure 18. LISA analysis: cluster and statistical significance
Source: own elaboration in Geode

Moran's I statistic computed at 0.098 indicates a positive spatial correlation. However, the resulting p-value of 0.031 exceeds the significance threshold of 0.05. Consequently, the null hypothesis is rejected, and the alternative is accepted, suggesting that the observed autocorrelation is not due to randomness but indicates spatial autocorrelation (refer to Figure 17).

The analysis of Local Spatial Autocorrelation (LISA) reveals that only nine municipalities demonstrate significance within the model, maintaining a 95% confidence interval. For instance, municipalities such as Jilotepec, Ixtapan de la Sal, Atlautla, Atizapán, and Otumba display low-high values (refer to Figure 18).

Conclusions and Reflections

The Exploratory Analysis of Spatial Data (EASD) serves as a statistical method for investigating patterns and relationships within geographic data. Employing diverse tools such as density maps, spatial autocorrelation indices, and interpolation techniques, EASD enables the visualization and comprehension of variable spatial distributions within a specific geographical region. This in-depth analysis of spatial and data elements unveils clustering or dispersion patterns, offering crucial territorial insights essential for informed decision-making.

Regarding the specific indicators:

The indicators concerning deaths of children under 5 years and those under 28 days show notably higher rates in municipalities like Toluca and Valle de Bravo, primarily urban areas with high mobility. Other municipalities in the east and south of the State of Mexico display similar characteristics.

The indicator for deaths of individuals over 65 years exhibits higher values in municipalities such as Axapusco, Metepec, Temamatla, Texcoco, and Toluca, mainly urban areas located in the central and eastern parts of the state. Similarly, indicators related to cardiovascular diseases, diabetes, and chronic respiratory diseases in the 30 to 70 age group showcase elevated values in urbanized municipalities, particularly in the central and surrounding areas of Mexico City. This could be linked to more sedentary lifestyles and dietary variations compared to predominantly rural municipalities.

A distinct pattern is evident between deaths attributed to diabetes and chronic respiratory diseases, with the former's higher values concentrated in central municipalities and the latter's higher values located in the northeast and east of the state.

Births to adolescent mothers, exhibiting elevated values in remote municipalities to the south and southwest, are characterized by scattered rural localities.

The indicator measuring health service availability, counted by the number of health units, necessitates consideration of each service's specifics to accurately gauge its real coverage, encompassing factors such as the number of medical professionals, nursing staff, laboratory facilities, and pharmacies.

Lastly, the indicator assessing intimate partner violence against women aged 15 years or older, denoted as gender-based violence, showcases higher values in central and metropolitan areas near Mexico City, displaying a more clustered pattern attributed to enhanced economic activity and mobility. In contrast, lower values are prevalent in the southwestern regions mainly.

References

- Anselin, L., (1995). *Geographical Analysis*, vol. 27, Ohio State University Press.
- Anselin L. (1999) *The future of spatial analysis in the social science Geographic Information Sciences*.
- Asma S., Lozano R., Chatterji S., et al. (2020). Monitoring the health-related Sustainable Development Goals: lessons learned and recommendations for improved measurement. *Lancet*. 395(10219), 240–246. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(19\)32523-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)32523-1)
- Breilh, Jaime 2003 *Epidemiología crítica: ciencia emancipadora e interculturalidad* (Vol. 17) (Buenos Aires: Lugar editorial).
- Buzai, G. & Baxendale, C. (2012) “Sociospatial analysis with geographic information systems” Volume 2: Territorial planning thematic vactorial. Editorial Site
- García, N., and Tello P. (2020). AnáGeographic lysisáGuerrero State Assessment: An Approximationón based on socioeconomic factorsóvulnerability mycos. In Santana et al. (coord). *Ordinationón territorial: A reviewón from the Sustainable Development Goals*. (First editionón, pp 133–160). Toluca, México: Aut UniversityóState of México. <http://ri.uaemex.mx/handle/20.500.11799/109169>
- GBD 2015 SDG Collaborators (2016). Measuring the health-related Sustainable Development Goals in 188 countries: a baseline analysis from the Global Burden of Disease Study 2015. *Lancet* (London, England), 388(10053), 1813–1850. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)31467-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)31467-2)
- Íñiguez L., & Barcellos, C. (2003). Geography and health in Latin America: evolution and trends. *Cuban Journal of Public Health*, 29(4) Retrieved October 09, 2023, http://scielo.sld.cu/scielo.php?script=sci_art-text&pid=S0864-34662003000400007&lng=es&tlng=es.
- Mitchell, A., *Esri's Guide to GIS Analysis*, Vol. 2, Esri Press, 2005
- Novillo-Ortiz, D., Quintana, Y., Holmes, et al. (2021). Leveraging data and information systems on the sustainable development goals. *International Journal of Medical Informatics*, 152(104504). <https://doi.org/10.1016/j.ijmedinf.2021.104504>
- World Health Organization. (2020). *Global Health Statistics 2020: Monitoring Health for the SDGs* [Online] Retrieved on 01 August 2022, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/338072>
- Porto-Gonçalves CW. Da geografia às geografias: um mundo em busca de novas territorialidades. In: Ceceña AE, Sader E, editors. *Infinite War: Hegemony and World Terror*. Buenos Aires: Latin American Council of Social Sciences; 2002. p. 217–56.
- Gross Domestic Product by State 2020. Press Release Nom727/2021'. Inegi. December 9, 2021. Retrieved 16 September 2022. Available in: Press release. Gross Domestic Product by State 2020 (inegi.org.mx)
- Santana G. and Aguilar A.G. (2019) *Methodfor spatial autocorrelation (Application to homicide mortality in the State of Mexico)*. Posted in Quantitative Methods

- in Human Geography. Ed. Buzai G. and Santana M.V. Available in: <http://ri.uaemex.mx/bitstream/handle/20.500.11799/100130/2019%20Indicadores%20aplicaci%C3%B3n%20a%20la%20microplaneaci%C3%B3n.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Siabato W. and Guzmán J. (2019). Spatial autocorrelation and the development of quantitative geography. *Cuadernos de Geografía: Revista Colombiana de Geografía*, 28(1), 1–22. <https://doi.org/10.15446/rcdg.v28n1.76919>
- United Nations. (2020). Do you know all 17 SDGs? [Online] Retrieved 01 August 2022, <https://sdgs.un.org/goals#history>
- United Nations. (2022). Goal 3: Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages [Enlínea] Retrieved on 05 August 2022 <https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/health/>
- Wilson, G. M., Ball, M. J., Szczesny, P., Haymann, S., Polyak, M., Holmes, T., & Silva, J. S. (2021). Health Intelligence Atlas: A Core Tool for Public Health Intelligence. *Applied clinical informatics*, 12(4), 944–953. <https://doi.org/10.1055/s-0041-1735973>

Iwona Kopacz-Wyrwał

Procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021

Streszczenie:

Celem opracowania była analiza przestrzennego zróżnicowania procesów depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021. Główną uwagę zwrócono na określenie skali, zasięgu i czynników mających wpływ na ubytek liczby ludności, co umożliwiło wyodrębnienie wiejskich obszarów depopulacji w województwie świętokrzyskim. Badaniem objęto wszystkie gminy wiejskie oraz część wiejską w gminach miejsko-wiejskich. Do przedstawienia zmian w odniesieniu do procesów depopulacji wykorzystano m.in. wskaźnik dynamiki. Przeprowadzona analiza wykazała, że wyludnianie się obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego jest wynikiem oddziaływania wielu czynników i wykazuje znaczne przestrzenne zróżnicowanie. Ogólnie ujmując, najniższym wskaźnikiem dynamiki liczby ludności charakteryzowały się gminy położone z dala od dużych ośrodków miejskich oraz te, o dominujących funkcjach rolniczych. Ponadto, odznaczały się one peryferyjnością administracyjną – były położone wzdłuż granic wojewódzkich i powiatowych. Analiza wykazała również, że przyczyny wyludniania się tych obszarów miały charakter społeczny i związane były z odpływem przede wszystkim ludności młodej i dobrze wykształconej (gdzie dominowały głównie kobiety), niskim przyrostem naturalnym – co w konsekwencji prowadzi do starzenia się ludności.

Processes of depopulation on the rural areas of the Świętokrzyskie Voivodeship in the years 2002–2021

Abstract

The aim of this work is the analysis of the spatial diversification of the processes of depopulation on the rural areas of the Świętokrzyskie Voivodeship in the years 2002–2021. Main attention was paid to determine the scale, scope and the factors influencing population decline, which made it possible to identify depopulating rural areas in Świętokrzyskie Voivodeship. The research included all of the rural communes and the rural part of the urban – rural communes. To present changes with reference to depopulation processes was used rate of dynamics. The analysis shows that the depopulation of rural areas in Świętokrzyskie Voivodeship is a result of a lot of factors and it shows a large spatial diversification. In general, the communes located away from large urban centers and those with dominant

agricultural functions are characterized by the lowest rate of dynamics of population. Moreover they were characterized by administrative peripherality – were located along provincial and district borders. The analysis also showed that social nature was the reason of the depopulation of these areas and were related to young and well educated (where mainly women dominated) population outflow, low birth rate – which consequently leads to the aging of the population.

Słowa kluczowe: depopulacja, zmiany ludnościowe, obszary wiejskie, województwo świętokrzyskie

Key words: depopulation, population changes, rural areas, Świętokrzyskie Voivodeship

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Iwona Kopacz-Wyrwał. (2023). Procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 19, 39–55, 10.24917/20845456.19.3

Wprowadzenie

Pod koniec XX wieku w państwach wysoko rozwiniętych zaobserwowano nasilenie się negatywnych procesów demograficznych (Mirkin, Weinberger, 2000; Kurek, 2008; Szukalski, 2019). Dotyczyły one niekorzystnych przemian w strukturze wieku: z jednej strony – gwałtownego spadku wskaźnika urodzeń i z drugiej – szybkiego wzrostu populacji w podeszłym wieku. Jak wskazują badania, Polska jest krajem, w którym negatywne procesy demograficzne – w tym zmiany w strukturze wieku – będą przebiegać z silnym natężeniem (Okólski, 2010; Śleszyński, 2018): „z jednego z najmłodszych obecnie krajów Unii Europejskiej, w 2060 r. Polska stanie się najstarszym – a proces ten będzie mieć charakter nieuchronny i w najbliższych dekadach nieodwracalny” (Kamińska, 2017, s.10). Szczególnie interesująca i niewątpliwie trudna sytuacja demograficzna obserwowana jest na obszarach wiejskich, uważanych zwłaszcza w Polsce południowo-wschodniej za tereny problemowe (Rosner, 1999; Kłodziński, Dzun, 2003; Bański, 2008), gdzie od dziesięcioleci obserwuje się odpływ ludności młodej i dobrze wykształconej, „zwichniętą” strukturę płci i starzenie się społeczeństwa.

W świetle powyższych uwag, celem opracowania jest analiza przestrzennego zróżnicowania procesów depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego, a także – wyodrębnienie wiejskich obszarów depopulacyjnych w województwie świętokrzyskim. Ponadto, podjęto próbę identyfikacji czynników (głównie wypychających) determinujących procesy depopulacji – innych niż przyrost naturalny czy saldo migracji.

Pojęcie depopulacji rozumiane jest w niniejszym opracowaniu jako znaczny i długotrwały spadek zaludnienia, któremu towarzyszą niekorzystne zmiany w strukturze demograficznej i społecznej ludności (Frenkel, 1989; Pięcek, 2006; Szukalski, 2019). Zmiany te najczęściej związane są z selektywnością procesów

migracyjnych, które na obszarach depopulacyjnych prowadzą do nadmiernego zmniejszania się liczby młodych kobiet, czego konsekwencją jest starzenie się społeczeństwa. Spowodowane jest to tym, że swoje rodzinne strony opuszczają głównie ludzie młodzi (częściej kobiety niż mężczyźni) wchodzący w wiek produkcyjny (Pięćek, 2006; Rosner, 2012). Spada liczba zawieranych małżeństw oraz stopa urodzeń. W konsekwencji, w miarę upływu czasu – na obszarach emigracyjnych – wzrasta udział osób w wieku poprodukcyjnym oraz maleje udział osób w wieku przedprodukcyjnym.

Już w 1989 roku P. Eberhardt wskazywał, że w przyszłości obszary depopulacyjne staną przed groźbą katastrofy społeczno-demograficznej, ponieważ „jeżeli skala tego zjawiska przekroczy pewne granice, to na wsi pozostanie społeczność relatywnie gorzej wykształcona, pasywna społecznie, gospodarczo, a także życiowo i często zdegenerowana kulturowo, a wraz z depopulacją postępować będzie degradacja sieci osadniczej” (Frenkel, 1989, s.21). Dlatego nie dziwi fakt, że badania procesów depopulacji mają długoletnią tradycję w Polsce (m.in.: Grabowski, 1916; Wakar, 1932; Kosiński, 1967; Rosset, 1975; Zdrojewski, 1976; Frenkel, 1997; Długosz, 2001; Rosner, 2012; Śleszyński 2014, 2016, 2018; Kamińska, 2016; Kurek 2014, 2020) oraz na świecie (m.in.: Seville, 1957; Sofranko, 1984; Feser, Sweeney, 2003; Pinilla, Ayuda, Saez, 2008; Johnson, Lichter, 2019; Bruno, Sorando, Álvarez-Farizo, Castellano i in., 2021).

W niniejszej pracy badaniem objęto wszystkie gminy wiejskie oraz obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich województwa świętokrzyskiego. Analiza obejmowała lata 2002–2021. Łącznie przebadano 97 gmin, co stanowiło 93,3% powierzchni województwa, którą w 2021 roku zamieszkiwały 654 244 osoby, tj. ponad 55% ludności (GUS, BDL).

Do przedstawienia zmian w odniesieniu do procesów depopulacji wykorzystano najczęściej stosowany wskaźnik dynamiki, obrazujący tempo wzrostu lub spadku liczby ludności w latach 2002–2021 na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego. Oprócz tego w pracy zastosowano wskaźnik starości demograficznej oraz wskaźnik gęstości zaludnienia. Wskaźniki te posłużyły następnie do wydzielenia wiejskich obszarów depopulacyjnych w województwie świętokrzyskim (w odniesieniu do średnich wartości dla obszarów wiejskich).

Metodą J.W. Webba (1963) określono rolę przyrostu naturalnego i salda migracji w kształtowaniu się bilansu demograficznego na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego. Podstawą tej metody jest założenie, że przyrost lub ubytek rzeczywisty ludności zależy od wzajemnej relacji przyrostu (lub ubytku) migracyjnego oraz przyrostu (lub ubytku) naturalnego. Relację tę wyraźnie przedstawia „wykres analityczny”, na którym każda badana jednostka terytorialna występuje, jako punkt w układzie współrzędnych w zależności od wielkości przyrostu lub ubytku naturalnego (oś Y) i przyrostu lub ubytku migracyjnego (oś X) (Kosiński, 1967). W zależności od kształtowania się poziomu obu cech można wyróżnić 16 klas podziału, w tym 8 głównych (Webb, 1963):

- klasę A – z dominacją przyrostu naturalnego nad ujemnym saldem migracji ($PN + > E$),
- klasę B – z dominacją przyrostu naturalnego nad dodatnim saldem migracji ($PN + > I$),

- klasę C – z dominacją dodatniego salda migracji nad przyrostem naturalnym ($I > PN+$),
- klasę D – z dominacją dodatniego salda migracji nad ubytkiem naturalnym ($I > PN-$),
- klasę E – z dominacją ubytku naturalnego nad napływem migracyjnym ($PN- > I$),
- klasę F – z dominacją ubytku naturalnego w stosunku do emigracji ($PN- > E$),
- klasę G – z dominacją emigracji nad ubytkiem naturalnym ($E > PN-$),
- klasę H – z dominacją emigracji nad przyrostem naturalnym ($E > PN+$).

Przynależność do klas A-D oznacza wzrost liczby ludności, spowodowany przewagą przyrostu naturalnego lub napływu migracyjnego nad drugą cechą. Natomiast zaklasyfikowanie do klas E-H oznacza bezwzględny ubytek zaludnienia (Runge, 2007).

Zmiany liczby ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021

W latach 2002–2021 liczba ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego obniżyła się z 702 859 do 654 244 osób, tj. o 6,9 % (tab. 1). W porównaniu z miastami i ogółem województwa, tempo spadku liczby ludności było niższe. W miastach bowiem liczba ludności obniżyła się o 10,0 %, natomiast w województwie o 8,3 %. Była to odmienna tendencja niż w Polsce, gdzie w analizowanym okresie zanotowano wzrost zaludnienia obszarów wiejskich o 4,3 %.

Wskaźnik dynamiki liczby ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego był zróżnicowany przestrzennie i wahał się od 79,4% (Tartów) do 139,3% (Morawica), przy średniej wartości 93,1%. Przyjmując za kryterium powyższy wskaźnik na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego wyróżniono trzy typy gmin (ryc. 1; tab. 2):

- regresywne, odznaczające się spadkiem liczby ludności (wskaźnik dynamiki wynosił poniżej 94,9%). W grupie tej znalazło się aż 66% gmin, które zamieszkiwała ponad połowa ludności wiejskiej województwa (tab. 2). Gminy te zlokalizowane głównie na obszarach peryferyjnych województwa, z dala od dużych ośrodków miejskich, posiadały rolniczy charakter. Odznaczały się niskim przyrostem naturalnym, związanym z odpływem ludzi młodych (zwłaszcza kobiet), dobrze wykształconych i przedsiębiorczych do miast (Kopacz-Wyrwał, 2020), co w efekcie prowadziło do starzenia się społeczeństwa na tych obszarach. Dodatkowo: rolniczy charakter, niski poziom kapitału społecznego oraz m.in. zamknięcie w 2006 r. cukrowni „Łubna” w Kazimierzy Wielkiej – potęgowało spadek zaludnienia w okolicznych gminach (Działoszyce, Czarnocin, Opatowiec, Bejsce, Skalbierz). Był to najstarszy zakład przemysłowy w południowej części województwa świętokrzyskiego.
- stagnujące (wskaźnik dynamiki wahał się w granicach 95–104,9%). Grupa ta liczyła ¼ wszystkich gmin, które zamieszkiwało 30,5% ludności wiejskiej województwa. Sporą liczbę stanowiły tu części wiejskie gmin miejsko-wiejskich, położone bliżej ośrodków centralnych.

- progresywne, cechujące się wzrostem liczby ludności (wskaźnik dynamiki wynosił powyżej 105%). W grupie tej znalazło się tylko 9 gmin: głównie strefy podmiejskiej Kielc oraz gmina uzdrowskowa Busko-Zdrój. Obszary te cechuje szybki rozwój, który opiera się na zasobach pracy i potencjale „kolonizującym” strefy powiązane z dużymi centrami miejskimi (Heffner, 2012). Dlatego też, odznaczają się one dobrze wykształconymi funkcjami przemysłowymi, usługowymi i mieszkalnymi (osiedla sypialnie).

Tab.1. Zmiany liczby ludności w Polsce i województwie świętokrzyskim w latach 2002–2021.

Obszar	2002	2021	Wskaźnik dynamiki [%]
woj. świętokrzyskie	1 295 885	1 187 693	91,7
woj. świętokrzyskie (miasto)	593 026	533 449	90,0
woj. świętokrzyskie (wieś)	702 859	654 244	93,1
Polska	38 218 531	37 907 704	99,2
Polska (miasto)	23 571 225	22 624 014	96,0
Polska (wieś)	14 647 306	15 283 690	104,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

Tab.2. Wskaźnik dynamiki liczby ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021.

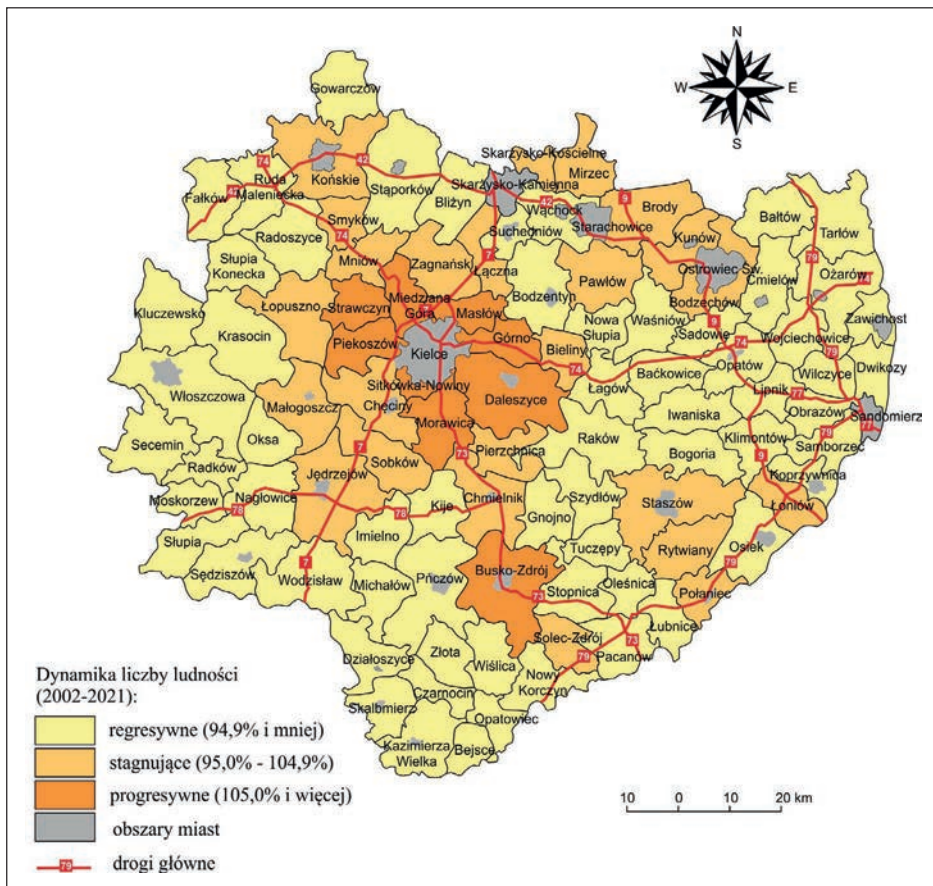
Typ gminy (wskaźnik dynamiki)	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
regresywne (94,9% i mniej)	64	336 282	66,0	51,4
stagnujące (95,0%-104,9%)	24	199 544	24,7	30,5
progresywne (105,0% i więcej)	9	118 418	9,3	18,1
razem	97	654 244	100,0	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

Ogólnie można stwierdzić, że o zmianach liczby ludności wiejskiej na obszarze województwa świętokrzyskiego w głównej mierze zadecydowały procesy urbanizacji i industrializacji. Jak podaje W. Kamińska (2010, s. 208): „różnicowanie się struktury pozarolniczych źródeł zatrudnienia (urbanizacja ekonomiczna) na obszarach wiejskich powoduje wzrost ich atrakcyjności zarówno osiedleńczej jak i lokalizacyjnej”.

W celu zbadania przemian, jakie zaszły na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego w stanie ludności, dokonano analizy typów rozwoju ludnościowego wg metody J.W. Webba (1963). W latach 2002–2021 wiejskie obszary województwa świętokrzyskiego należały do 4 typów demograficznych: D, E, F i G (ryc. 2).

Najwięcej jednostek depopulacyjnych (61,2%) znalazło się w typie F – cechującym się dominacją ujemnego przyrostu naturalnego nad ujemnym saldem migracji, zlokalizowanych przede wszystkim w południowej i zachodniej części

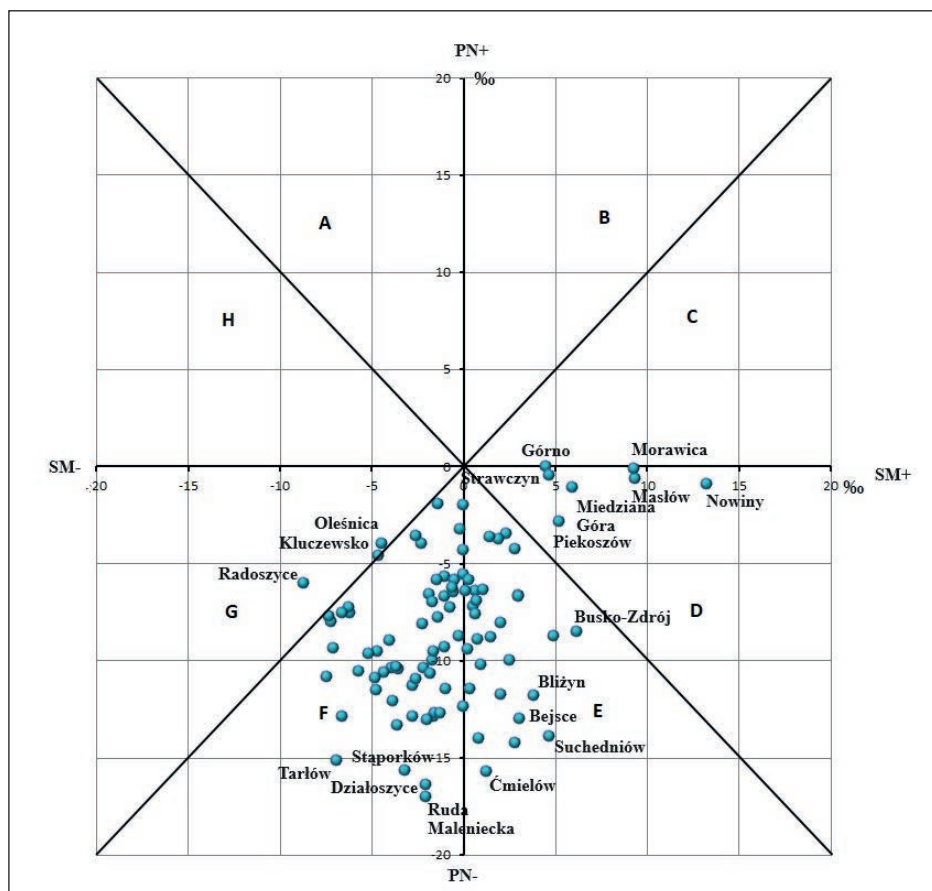

Ryc.1. Przestrzenne zróżnicowanie wskaźnika dynamiki liczby ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

województwa świętokrzyskiego. Taki stan rzeczy świadczy o dalece posuniętych zmianach w świadomości współczesnych kobiet z obszarów wiejskich, które chcąc spełniać się zawodowo, odkładają w czasie zawieranie małżeństwa i posiadanie potomstwa, przyjmując model rodziny 2+1 a nawet 2+0, co w efekcie daje ujemny przyrost naturalny. Malejąca liczba kobiet na obszarach wiejskich pociągała za sobą spadek zawieranych małżeństw a tym samym także zmniejszenie liczby urodzeń, co w konsekwencji przyczyniało się do zmniejszenia zaludnienia oraz niekorzystnych zmian w strukturze wiekowej mieszkańców wsi (Kamińska, 2017; Kurek, 2020).

W typie E odznaczającym się dominacją ubytku naturalnego nad napływem migracyjnym – znalazło się 29 jednostek przestrzennych (29,9%). Można przypuszczać, że procesy depopulacji były determinowane coraz mocniej propagowanym konsumpcyjnym stylem życia wśród mieszkańców obszarów wiejskich. Młodzi ludzie na wsi idąc w ślady swoich rówieśników z miasta zaczęli coraz częściej przyjmować nowe wzorce kulturowe, w tym zasadę „mieć niż być”. Dla współczesnego

Ryc.2. Rozkład typów klasyfikacyjnych J.W. Webba obszarów wiejskich w województwie świętokrzyskim.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

młodego Polaka, nierzadko ważniejsze stały się dobra materialne niż wartości rodzinne: dążą do posiadania mieszkania, samochodu, markowych i modnych ubrań czy podróżowania po świecie. Taki luksus może zazwyczaj zapewnić tylko nieustanny rozwój zawodowy (studia, szkolenia, czyli systematyczne podnoszenie kwalifikacji). Niestety, ciągła „pogoń” za potrzebą wysokiego poziomu życia prowadzi do wspomnianego wyżej odkładania w czasie założenia rodziny i posiadania dzieci, a w konsekwencji – do zmniejszenia liczby ludności.

Przyczyn depopulacji obszarów wiejskich można się także dopatrywać we wstąpieniu Polski w struktury Unii Europejskiej. W maju 2004 r. otworzyły się dla Polaków rynki pracy państw członkowskich, co wywołało niekontrolowaną emigrację na skalę masową – głównie do Wielkiej Brytanii i Irlandii. Jak wskazują badania (Kaczmarczyk, Okólski, 2008), migrowali przede wszystkim ludzie młodzi ze wsi bądź małych miast (nieprzekraczających 100 tys. mieszkańców),

a świętokrzyskie po 1 maja 2004 r. znalazło się w pierwszej trójce województw (obok podkarpackiego i podlaskiego) pod względem intensywności migracji za granicę, przy czym wśród migrantów zagranicznych z województwa świętokrzyskiego dominowały osoby z wyższym wykształceniem.

Klasy: E, F i G cechował bezwzględny ubytek zaludnienia, lecz na uwagę zasługuje klasa D – gdzie obserwowany jest niewielki wzrost liczby ludności z dominacją dodatniego salda migracji nad ubytkiem naturalnym – są to gminy strefy podmiejskiej Kielc (Nowiny, Morawica, Masłów, Górnio, Strawczyn, Miedziana Góra, Piekoszów). Ludność przenosi się tu w poszukiwaniu lepszych warunków życia oraz szerszych możliwości realizacji pragnień i aspiracji życiowych (Kamińska, 2017).

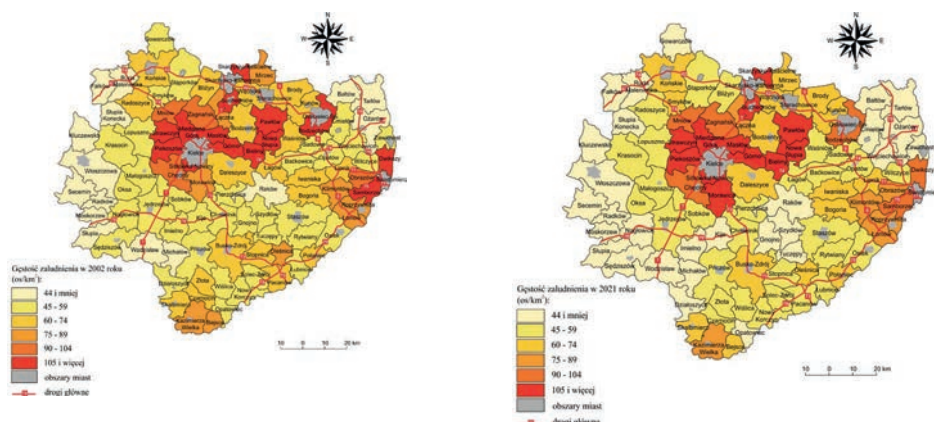
Należy również zaznaczyć, że w żadnej z gmin nie odnotowano dodatniego przyrostu naturalnego – najwyższy wynosił bowiem 0,0‰ (Górnio). Zatem, bezpośrednią przyczyną depopulacji tych obszarów był niewątpliwie ujemny przyrost naturalny wspomagany odpływem migracyjnym ludności.

Gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego

Zróznicowana dynamika liczby ludności w latach 2002–2021 wpłynęła na rozmieszczenie ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego. Miernikiem atrakcyjności osiedleńczej badanych obszarów jest gęstość zaludnienia – wskazuje na stopień intensywności zagospodarowania terenu, charakter osadnictwa, rozmieszczenie sił wytwórczych, poziom infrastruktury, regionalne warunki zatrudnienia czy też politykę mieszkaniową (Stanny, 2011).

W latach 2002–2021 na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego średni wskaźnik gęstości zaludnienia zmalał z 64 do 60 os/km². Była to odmienna tendencja niż na obszarach wiejskich Polski, gdzie wskaźnik gęstości zaludnienia wzrósł z 50 do 53 os/km² (BDL, GUS).

W 2021 r. na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego rozpiętość wskaźnika gęstości zaludnienia wahała się od 26 os/km² w peryferyjnej gminie Ruda Maleniecka do 180 os/km² w gminie Górnio.

Ryc. 3, 4. Przestrzenne zróżnicowanie gęstości zaludnienia na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w 2002 i 2021 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

Generalnie można zauważyć, że zarówno w 2002 jak i 2021 roku, najniższą gęstość zaludnienia posiadały gminy peryferyjne – o niekorzystnych warunkach dla rozwoju rolnictwa oraz ze słabo rozwiniętą infrastrukturą drogową (Raków). Najniższa gęstość zaludnienia (44 os/km^2 i mniej) w 2002 roku wystąpiła na obszarze 15 gmin, zaś w 2021 roku takich jednostek było już 28 (ryc. 3; ryc. 4).

Wszystkie powyższe gminy posiadały w 2021 roku ujemny przyrost naturalny, zaś ubytek migracyjny pojawił się w 20 jednostkach (ryc. 2). Dodatkowo saldo migracji wystąpiło w 8 gminach – lecz było ono niewielkie i nie kompensowało znacznego ujemnego przyrostu naturalnego. Te 28 jednostek przestrzennych cechował więc bezwzględny ubytek ludności – wszystkie należały do typu E (z dominacją ubytku naturalnego nad napływem migracyjnym) i F (z dominacją ubytku naturalnego w stosunku do emigracji) wg. klasyfikacji Webb’a. Ciekawy przypadek stanowiła gmina Raków, zlokalizowana na obrzeżach powiatu kieleckiego, która do 1999 r. stanowiła granicę ówczesnego województwa kieleckiego. Przez jej teren nie przebiegały żadne ważniejsze (regionalne i ponadregionalne) trakty komunikacyjne, które ułatwiałyby codzienny dojazd do pobliskich miast, co mogło dodatkowo skłaniać lokalną ludność do podjęcia decyzji o przeprowadzce do ośrodka miejskiego.

Znaczny wpływ na współczesny przebieg omawianych procesów miały również uwarunkowania historyczne. Przeludnienie agrarne, polityka państw zaborczych w XIX wieku, a wreszcie wzrost atrakcyjności osiedleńczej i inwestycyjnej ośrodków miejskich oraz degradacja (w tym zakresie) obszarów wiejskich w okresie gospodarki centralnie sterowanej – były powodem opuszczania wsi o niskim stopniu industrializacji przez młode pokolenie. I choć współcześnie na polskiej wsi rozwijają się funkcje pozarolnicze, to jednak ukształtowana w okresie PRL-u niska atrakcyjność osiedleńcza tych obszarów oraz zakrojone na szeroką skalę przemiany społeczne (zmiana modelu rodziny, wydłużający się wiek wchodzenia w związki małżeńskie i posiadania pierwszego dziecka, akceptacja nieformalnych związków partnerskich) są czynnikami bardziej wypychającymi, niż przyciągającymi nowych mieszkańców (Kamińska, 2017).

Wysokie i bardzo wysokie wartości (powyżej 90 os/km^2) wskaźnika gęstości zaludnienia wystąpiły w gminach położonych wokół największych miast (ryc. 3, 4). Było to w środkowo-północnej części województwa, gdzie gminy sąsiadowały z ośrodkami Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (Kielce, Skarżysko Kamienna, Starachowice i Ostrowiec Świętokrzyski) oraz wzdłuż wschodniej granicy regionu wokół Sandomierza. Jednostki te cechowały się – choć w zdecydowanej większości niewielkimi – to jednak ujemnymi wartościami przyrostu naturalnego i należały do typu D (z dominacją dodatniego salda migracji nad ubytkiem naturalnym) i E (z dominacją ubytku naturalnego nad napływem migracyjnym) wg. klasyfikacji Webb’a (ryc. 2).

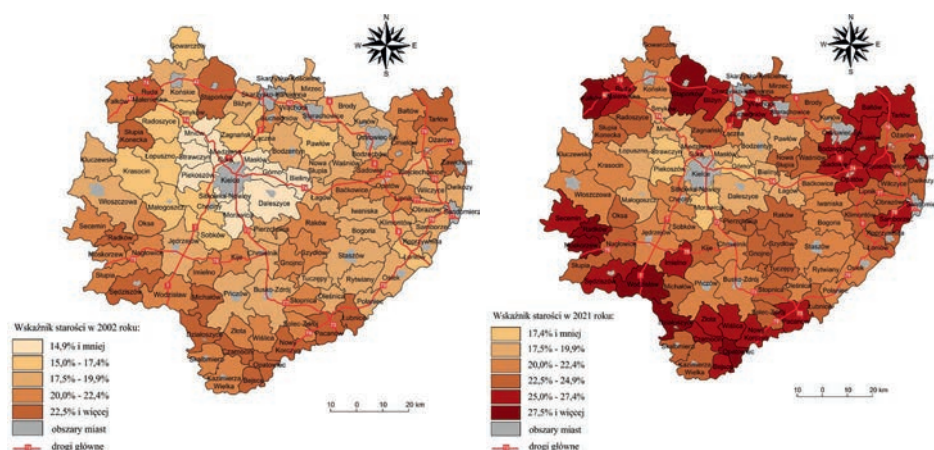
Wskaźnik starości na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego

Konsekwencją przyrostu naturalnego i salda migracji jest struktura biologiczna ludności, w tym odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym. Starzenie się ludności

jest jednym z najbardziej specyficznych aspektów współczesnych procesów demograficznych. W latach 2002–2021 odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego wykazywał tendencję wzrostową. Jego średnia wartość wzrosła z 18,4% do 22,3% (tj. o 21%) i w porównaniu do obszarów wiejskich Polski był on wyższy o 3 pkt proc. Oznacza to wysoki stopień zaawansowania procesów starzenia – według skali Rosseta już pod koniec ubiegłego stulecia znaleźliśmy się w takim stadium starzenia się ludności.

Analizowany wskaźnik wahał się w 2021 r od 15,7% w podmiejskiej gminie Górno do 30,3% w Opatowcu, a jego wartości rosły w miarę oddalania się od dużych ośrodków miejskich (ryc. 5, 6). Te powyżej średniej dla obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego wystąpiły w gminach zlokalizowanych wzdłuż granic wojewódzkich oraz na terenach typowo rolniczych. Współcześnie uprawianie roli jest mało atrakcyjnym zajęciem dla młodych ludzi w związku z czym emigrują oni do miast w poszukiwaniu zatrudnienia i lepszych warunków życia. Ten stały odpływ ludności w wieku prokreacyjnym przyczynił się do wzrostu udziału osób starszych (Kurek, 2008; Kamińska, 2017). Na procesy starzenia się w tych gminach wpływało zarówno ujemne saldo migracji, które kształtowało się na poziomie -7,4‰ do -1,3‰, jak również ujemny przyrost naturalny (-17,0‰ do -3,6‰). W kolejnych latach w gminach tych przewiduje się spadek odsetka osób w wieku poprodukcyjnym, co jednak nie napawa optymizmem, ponieważ wskaźnik starości osiągnął już tak krytyczne wartości, że ich dalszy wzrost jest praktycznie niemożliwy. Obniżenie się udziału osób w wieku poprodukcyjnym będzie związane z naturalnym wymieraniem ludności w wieku senioralnym (Śleszyński, 2018).

W gminach sąsiadujących z ośrodkami miejskimi (np. Kielce, Staszów, Busko-Zdrój) wskaźnik starości przyjmował wartości poniżej średniej dla obszarów

Ryc. 5, 6. Przestrzenne zróżnicowanie wskaźnika starości na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w 2002 i 2021 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

wiejskich województwa świętokrzyskiego, co było związane przede wszystkim z selektywnością procesów migracyjnych. Na obszary podmiejskie przenosi się bowiem głównie ludność w wieku produkcyjnym – dobrze wykształcona i przedsiębiorcza (Kopacz-Wyrwał, 2020; Kurek, 2020).

Wiejskie obszary depopulacyjne w województwie świętokrzyskim

Przedstawione wskaźniki posłużyły jako kryteria do wydzielenia wiejskich obszarów depopulacyjnych w województwie świętokrzyskim, które odznaczają się:

- ubytkiem ludności (wskaźnik dynamiki ludności poniżej 93,1%, czyli poniżej średniej dla obszarów wiejskich),
- zaawansowanymi procesami starzenia (wskaźnik starości demograficznej powyżej 22,3%),
- niską gęstością zaludnienia (poniżej 60 osób na km²).

Łącznie te 3 kryteria spełniła niemal połowa gmin, zamieszkała przez 1/3 ludności wiejskiej województwa (tab. 3).

Tab.3. Typologia gmin ze względu na wysokość wskaźnika dynamiki liczby ludności, wskaźnika starości demograficznej oraz gęstości zaludnienia w województwie świętokrzyskim.

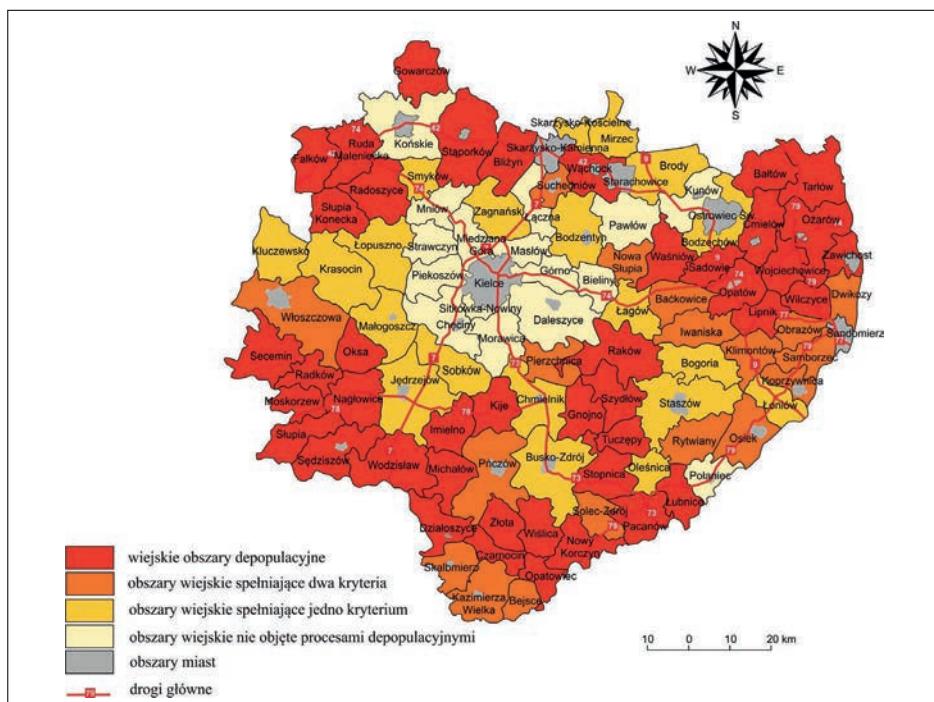
Typ gminy	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
obszary wiejskie spełniające 3 kryteria – WIEJSKIE OBSZARY DEPOPULACYJNE	43	201 996	44,3	30,9
obszary wiejskie spełniające 2 kryteria	18	114 416	18,6	17,5
obszary wiejskie spełniające 1 kryterium	20	164 226	20,6	25,1
obszary wiejskie nie spełniające żadnego kryterium	16	173 606	16,5	26,5
razem	97	654 244	100,0	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

Gminy depopulacyjne tworzyły 3 duże skupiska, które zlokalizowane były w północno-wschodniej, południowej i południowo-zachodniej części województwa świętokrzyskiego (ryc. 7). Wśród jednostek depopulacyjnych wystąpiły także gminy położone wyspowo w północnej i środkowej części badanego obszaru. Wszystkie jednostki objęte procesami depopulacji cechowały się peryferyjnością administracyjną – wzdłuż granic powiatowych i wojewódzkich, gdzie dostęp do usług wyższego rzędu jest znacznie ograniczony. Na obszarach tych dominuje tradycyjne rolnictwo w rozdrobnionych gospodarstwach. Badania wykazały również, że cechują się one niekorzystnymi wartościami wskaźników demograficznych, społecznych, ekonomicznych i infrastrukturalnych, co w konsekwencji przekładało się na niskie wartości wskaźnika przedsiębiorczości oraz średni i niski poziom życia (Kamińska, 2010; Kopacz-Wyrwał, 2020).

Jak pisał E. Duś (2011) peryferyjność zwykle kojarzona jest z odległym położeniem od centrum oraz z pewnego rodzaju marginalizacją pod względem społeczno-gospodarczym. Położenie na pograniczu rejonów o silnej trwałości historycznych granic państwowych bądź administracyjnych powoduje, że pozostają one poza zasięgiem oddziaływania dobrze wykształconych ośrodków centralnych sąsiadujących ze sobą regionów. Kontakty z nim mogą być utrudnione poprzez odległość ekonomiczną, która jednocześnie tworzy bariery o charakterze społecznym (Duś, 2011).

Obszary depopulacyjne posiadały niską gęstość zaludnienia oraz wysoki odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym, co w konsekwencji przełożyć się może na pogarszające się warunki życia oraz szeroko rozumiane niedoinwestowanie tych terenów. Według M. Miszczuk (2009), najważniejszym czynnikiem wpływającym na potencjał finansowy gmin w Polsce jest liczba ludności i jej struktura wiekowa. Potencjał demograficzny gminy wpływa na jej rozwój w sposób bezpośredni i pośredni. W sposób bezpośredni – poprzez wysokość przyznawanej gminom subwencji ogólnej (kwota podstawowa jest proporcjonalna do liczby mieszkańców gminy) i oświatowej (liczba uczniów w szkołach), a także wpływy z podatków lokalnych. Natomiast w sposób pośredni – poprzez pozarolniczą działalność gospodarczą i funkcjonujące podmioty gospodarcze (udział w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa). Ponieważ obszary wiejskie opuszczają zwykle ludzie młodzi i przedsiębiorczy, należy liczyć się z tym, że gmina wyludniająca się zostanie pozbawiona potencjalnych właścicieli działalności pozarolniczej. A brak rozwoju

Ryc.7. Wiejskie obszary depopulacyjne w województwie świętokrzyskim.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

prywatnej inicjatywy prowadzi do bardzo małych przychodów gminy, co z kolei przyczynia się do słabego inwestowania w infrastrukturę społeczną i techniczną, która potencjalnie mogłaby przyciągnąć inwestorów z zewnątrz. Jak wskazywał A. Zalewski (2005) infrastruktura – zarówno społeczna, jak i techniczna – obsługując działalność gospodarczą, zaspokaja także podstawowe potrzeby bytowe mieszkańców oraz pozwala na racjonalne wykorzystanie zasobów środowiska.

Obszary nie objęte procesami depopulacyjnymi, czyli takie, które nie spełniały żadnego kryterium, stanowiły 16,5% analizowanych jednostek, a na ich terenie mieszkała ¼ ludności wiejskiej województwa. Były to głównie gminy położone wokół Kielc oraz Ostrowca Świętokrzyskiego, Starachowic, Skarżyska-Kamiennej i Końskich. Strefa podmiejska to bardzo atrakcyjne miejsce do zamieszkania, dlatego też nie dziwi fakt, że obszary te odznaczały się korzystnymi strukturami demograficznymi (niskie wartości stopy zgonów i wskaźnika starości, a tym samym współczynnika obciążenia demograficznego oraz wysokie dodatnie saldo migracji), a także wysokim odsetkiem osób z wykształceniem wyższym (Kopacz-Wyrwał, 2020). Jak wykazały badania W. Kamińskiej (2010), gminy położone w sąsiedztwie Kielc cechują się najwyższym stopniem urbanizacji społecznej, demograficznej, ekonomicznej i przestrzennej, ludność jest tu lepiej wykształcona (niż na pozostałych obszarach wiejskich województwa), a w związku z tym bardziej przedsiębiorcza. Można stwierdzić, że są to wiejskie obszary progresji, cechujące się na ogół stałym trendem wzrostu gospodarczego, wynikającym z pomyślnej realizacji różnorodnych przedsięwzięć społeczno-gospodarczych – które pobudzają lub wzmacniają rozwój ich struktur przestrzennych (Bański, 2008).

Strefy podmiejskie stanowią magnes przyciągający przede wszystkim ludność młodą – jednak już z pewnym doświadczeniem zawodowym oraz dorobkiem ekonomicznym – co prowadzi do rozwoju działalności usługowej na tych obszarach ze względu na niższe (niż w pobliskim mieście) koszty wynajmu lokali (np. biurowych). Ponadto, średni czas dojazdu do pracy w mieście zajmuje około 30–40 minut, co zgodne jest z tezą K. Czapiewskiego (2011), że wiejskie obszary sukcesu gospodarczego mają korzystną dostępność czasową do ośrodków miejskich.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzona analiza wykazała, że procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego są wynikiem oddziaływania wielu czynników i wykazują duże przestrzenne zróżnicowanie. W analizowanych latach były one kształtowane głównie przez ujemny przyrost naturalny, wspomagany ujemnym saldem migracji, a znaczący wzrost roli emigracji zagranicznych zaobserwowano po wejściu Polski w struktury Unii Europejskiej. Ogromny wpływ na obecny stan ww. procesów miały także uwarunkowania historyczne (w tym polityka industrializacji miast i wzrost znaczenia funkcji rolniczych na wsi w okresie gospodarki centralnie sterowanej).

Zdecydowanie mniejsze natężenie (lub / i wolniejsze tempo) negatywnych procesów demograficznych odnotowano w strefie oddziaływania największych miast, na terenach o dobrze wykształconych funkcjach przemysłowych, usługowych

i mieszkaniowych. Duże natężenie (szybkie tempo) – zaobserwowano natomiast na obszarach peryferyjnych.

Wyodrębnione wiejskie obszary depopulacyjne w województwie świętokrzyskim to gminy głównie o charakterze rolniczym i dużym odsetku osób bezrobotnych. Na ich terenie istnieją poważne bariery infrastruktury technicznej, niesprzyjające zwiększaniu się na tych terenach liczby prywatnych podmiotów gospodarczych. Ponadto, przyczyny wyludniania się tych obszarów miały charakter społeczny i związane były z odpływem przede wszystkim ludności młodej i dobrze wykształconej (gdzie dominowały kobiety) oraz niskim przyrostem naturalnym, co w konsekwencji prowadziło do starzenia się ludności.

Obszary wiejskie nie objęte procesami depopulacyjnymi odznaczały się wysoką gęstością zaludnienia, niskim współczynnikiem obciążenia demograficznego oraz dodatnim saldem migracji, co powodowało „odmładzanie” struktury wiekowej mieszkańców. Na podstawie wcześniejszych badań autorki stwierdzono również, że cechowały się one wysokim odsetkiem osób pracujących, wysokim odsetkiem osób z wykształceniem wyższym i średnim, wysokim poziomem życia oraz wskaźnikiem przedsiębiorczości. Śmiało można stwierdzić, że jest to obszar, który zmierza w kierunku wielofunkcyjnego rozwoju, głównie dzięki dobrze rozwiniętej infrastrukturze.

Na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdzono również, że do czynników wypychających mieszkańców obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego (oprócz salda migracji i przyrostu naturalnego) można zaliczyć:

- międzymetropolitarne położenie oraz względną słabość ośrodka regionalnego,
- ograniczoną ofertę pracy dla osób z wykształceniem wyższym i dużymi aspiracjami,
- słaby rozwój gospodarczy – jest to region (na przeważającym obszarze) rolniczy o niewystarczająco rozwiniętej infrastrukturze komunikacyjnej, niedoinwestowanej infrastrukturze medycznej (deficyt lekarzy i innego personelu medycznego) oraz socjalnej,
- konsumpcyjny styl życia, zmianę postaw wobec Kościoła oraz nowe wzorce kulturowe,
- czynniki jakościowe (subiektywne), w tym samorealizacja i indywidualizm,
- opóźnianie małżeństw, a tym samym wzrost popularności związków nieformalnych.

Reasumując, powyższe determinanty pozwalają przyjąć tezę że na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego możemy obserwować symptomy drugiego przejścia demograficznego (van de Kaa, 1994).

Uzyskane wyniki uwypukliły bardzo złą sytuację demograficzną i społeczną panującą na świętokrzyskiej wsi należącej do najsłabiej rozwiniętych obszarów kraju oraz Unii Europejskiej. Szczególną uwagę należy zwrócić na obszary depopulacyjne oraz podjąć działania zmierzające do aktywizacji lokalnych społeczności i podnoszenia kwalifikacji. Brak jakichkolwiek działań – zwłaszcza ze strony władz lokalnych – prowadzić będzie na tych obszarach do pogłębiających się procesów depopulacji i dalszego starzenia się społeczeństwa.

Literatura

- Bański, J. (1999). Obszary problemowe w rolnictwie Polski. *Prace Geograficzne*. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Bański, J. (2008). Problemy demograficzne obszarów wiejskich. *Studia i Raporty IUNG – PIB*, z. 12.
- Bruno, D., Sorando, R., Álvarez-Farizo, B., Castellano, C. et al (2021). Depopulation impacts on ecosystem services in Mediterranean rural areas. *Ecosystem Services*, 52, Elsevier.
- Czapiewski, K. (2011). Location Matters – analiza zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną a sukcesem społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich Mazowsza.
- W: M. Wesołowska (red.), Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji. *Studia Obszarów Wiejskich*, t. XXVI, Warszawa.
- Długosz, Z. (2001). Próba dynamicznej typologii ruchu ludności w świetle klasyfikacji Webba na przykładzie województwa małopolskiego. W: B. Kortus (red.), *Człowiek i przestrzeń*. Kraków: IGiP UJ, 61–70.
- Duś, E. (2011). Wysokość i struktura dochodów gmin wiejskich, jako miernik stopnia ich peryferyjności. W: M. Wesołowska (red.), Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji. *Studia Obszarów Wiejskich*, t. XXVI, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 73–74.
- Eberhardt, P. (1989). Regiony wyludniające się w Polsce. *Prace Geograficzne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 148, 22–23.
- Feser, E., Sweeney, S. (2003). Out-migration, Depopulation and the Geography of U.S. Economic Distress. *International Regional Science Review*, 26 (1).
- Frenkel, I. (1989). *Opinie o wyludnianiu się wsi polskiej*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Grabowski, E. (1916). *Wpływ wędrowek na skupianie się ludności w Królestwie Kongresowym (1816–1913)*. Warszawa: skł. gł. w Księgarni E. Wende i S-ka.
- Heffner, K. (2012). Wiejskie rynki pracy w Polsce – kurczące się zasoby czy niewyczerpane rezerwy?. W: W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Wiejskie rynki pracy – zasoby, aktywizacja, nowe struktury*. *Studia KPZK PAN*, t. CXLV, Warszawa.
- <https://bdl.stat.gov.pl> (dostęp: 2–27.09.2023r.)
- Johnson K.M., Lichter, D.T. (2019). Rural Depopulation: Growth and Decline Processes over the Past Century. *Rural Sociology*, 1–25.
- Kaa van de Dirk, J. (1994). The second demographic transition revisited: Theories and expectations. W: G. Beets i in. (eds), *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*, NIDI/CBGS Publication. 30. Berwyn, Pennsylvania/Amsterdam: Swets and Zeitlinger, 81–126.
- Kaczmarczyk, P., Okólski, M. (2008). Economic impacts of migration on Poland and the Baltic states. Oslo: FAFO.
- Kamińska, W. (2010). *Urbanizacja obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*. Kielce: IG UJK.
- Kamińska, W. (2016). Współczesne problemy ludnościowe na obszarach wiejskich. *Biuletyn KPZK PAN*, z. 263. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Kamińska, W. (2017). Wieloaspektowa ocena procesów starzenia się ludności na obszarach wiejskich w Polsce. *Biuletyn KPZK PAN*. 267, 9–36.

- Kłodziński, M., Dzun, W. (2003). *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*. Szczecin, Warszawa: IRWiR PAN, KROWiOGŻ AR.
- Kopacz-Wyrwał, I. (2020). *Przedsiębiorczość a warunki życia ludności wiejskiej województwa świętokrzyskiego w latach 2007–2012*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Kosiński, L. (1967). *Geografia ludności*. Warszawa: PWN.
- Kurek, S. (2008). *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Kraków: Wyd. Akademii Pedagogicznej.
- Kurek, S. (2014). Przestrzenne zróżnicowanie przemian demograficznych w Polsce w latach 2002–2011. *Space-Society-Economy*, (13), 43–73.
- Kurek, S. (2020). Taksonomiczne zróżnicowanie struktur wieku ludności Polski w układzie miast i gmin w latach 1988–2002 na tle procesu starzenia się ludności. *Studia Demograficzne*, 150 (2), 78–95.
- Mirkin, B., Weinberger, M. B. (2000). *The Demography of Population Ageing. Technical Meeting on Population Ageing and Living Arrangements of Older Persons: Critical Issues and Policy Responses*, Population Division Department of Economic and Social Affairs. New York: United Nations Secretariat.
- Miszczuk, M. (2009). Wpływ suburbanizacji na potencjał dochodowy gmin wiejskich. W: T. Komornicki, R. Kulikowski (red.), *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*. *Studia Obszarów Wiejskich*, t. XVIII, Warszawa.
- Okólski, M. (2010). Wyzwania demograficzne Europy i Polski. *Studia Socjologiczne*, nr 4.
- Pięcek, B. (2006). Czy polska wieś się wyludnia? *Wieś i Rolnictwo*, (1), 154–155.
- Pinilla, V., Ayuda, M. S., Sáez, L.A. (2008). Rural Depopulation and the Migration Turn around In Mediterranean Western Europe: A Case Study of Aragon. *Journal of Rural and Community Development*, 3.
- Rosner, A. (red.) (1999). *Typologia wiejskich obszarów problemowych*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Rosner, A. (2012). *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*. Warszawa: IRWiR PAN Warszawa s. 57.
- Rosset, E. (1975). *Demografia Polski*. Warszawa: PWN.
- Runge, J. (2007). Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze. Katowice: Wyd. UŚ Katowice, 168–169.
- Seville, J. (1957). *Rural Depopulation in England and Wales*: London, 1851–1951.
- Sofranko, A. (1984). *Internal Migration in the USA the Trend toward Living in Small Towns and Rural Areas*, Hanower: Mitt. Dt. Akad. Stadteb. Landesplan, 28, 2.
- Stanny, M. (2011). Wieś jako przedmiot badań demograficznych. W: M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szukalski, P. (2019). Depopulacja – wybrane konsekwencje dla lokalnej polityki społecznej. *Polityka Społeczna*, 10.
- Śleszyński, P. (2014). W sprawie prognozy demograficznej i jej niektórych skutków. W: Z. Strzelecki, E. Kowalczyk (red.), *Przemiany ludności w Polsce. Przyszłość demograficzna. Konferencja Jubileuszowa Rządowej Rady Ludnościowej*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 152–156.

- Śleszyński, P. (2016). Lokalne planowanie przestrzenne w gminach wyludniających się. *Biuletyn KPZK PAN*, 263, 61–84.
- Śleszyński, P. (2018). Demograficzne wyzwania rozwoju regionalnego Polski. *Studia KPZK PAN*, 183, 225–247.
- Wakar, W. (1932). Struktura demograficzna Prus Wschodnich. W: M. Zawłdzki (red.), *Prusy Wschodnie. Przyszłość i teraźniejszość*. Poznań: Związek Obrony Kresów Zachodnich, 153–202.
- Weeb, J.W. (1963). The Natural and Migrational Components of Population Changes in England and Wales 1921–1931. *Economic Geography*, no 2.
- Zalewski, A. (2005). *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*. Warszawa: SGH.
- Zdrojewski, E.Z. (1976). *Problematyka demograficzna Pomorza Środkowego w latach 1950–1990*. Koszalin: Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy.

Iwona Kopacz-Wyrwał, doktor nauk o Ziemi w dyscyplinie geografia, specjalność: geografia społeczno-ekonomiczna, adiunkt w Instytucie Geografii i Nauk o Środowisku Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół współczesnych procesów na obszarach wiejskich, ze szczególnym uwzględnieniem warunków życia ludności, rozwoju przedsiębiorczości, turystyki, depopulacji a ostatnio także migracji młodzieży.

Iwona Kopacz-Wyrwał, Ph.D. in Earth Sciences in the field of Geography, specialization in Socio-Economic Geography, associate professor in the Institute of Geography and Environmental Sciences at the Jan Kochanowski University of Kielce. His research interests focus on issues of contemporary processes in rural areas, with particular emphasis on the living conditions of the population, entrepreneurship development, tourism, depopulation and recently youth migration.

ORCID: 0000-0002-9796-3959

e-mail: iwona.kopacz@ujk.edu.pl

*Mirosław Wójtowicz,
Łukasz Litwin*

Zróźnicowanie etniczno-rasowe ludności Peru w świetle danych spisu ludności z 2017 r.

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadanie struktury etniczno-rasowej ludności Peru w świetle danych ze spisu ludności w 2017 r. Spis ten po raz pierwszy uwzględnił pytanie o autoidentyfikację etniczno-rasową mieszkańców w wieku 12 lat i więcej. Udostępnione wyniki spisu pozwalają określić wielkość, przestrzenne rozmieszczenie oraz podstawowe cechy demograficzne trzech podstawowych mniejszości etniczno-rasowych Peru deklarujących się jako: Indianie andyjscy, Indianie amazońscy oraz Afro-Peruwiańczycy, na tle pozostałych mieszkańców, czyli głównie metysów i ludności białej. W pracy zbadano przestrzenną koncentrację trzech głównych mniejszości etniczno-rasowych, które w świetle danych stanowiły 29,4% ogółu ludności Peru. Badania pozwoliły również stwierdzić silną koncentrację przestrzenną każdej z nich. Indianie andyjscy koncentrują się głównie w departamentach południowej części kraju, podczas gdy Indianie amazońscy skupiali się głównie w departamentach północno-wschodniej i wschodniej części kraju, natomiast Afro-Peruwiańczycy koncentrują się głównie w departamentach leżących wzdłuż północnej części wybrzeża.

The ethno-racial diversity of Peru's population in light of 2017 census data

Abstract

The aim of this article is to examine the ethno-racial structure of the Peruvian population in light of data from the 2017 census. This census included, for the first time, a question on the ethno-racial self-identification of residents aged 12 years and over. The census results made available determine the size, spatial distribution and basic demographic characteristics of the three main ethno-racial minorities of Peru declaring themselves as: Andean Indians, Amazonian Indians and Afro-Peruvians, against the rest of the population, which is mainly mestizo and white. The study examined the spatial concentration of the three main ethno-racial minorities, which, according to the data, accounted for 29.4% of Peru's total population. The research also found a strong spatial concentration of each of them. Andean Indians are concentrated mainly in the departments of the southern part of the country, while Amazonian Indians were mainly clustered in the departments of the northeastern and eastern parts of the country, and Afro-Peruvians are mainly centred in the departments along the northern coast.

Słowa kluczowe: Peru; struktura etniczno-rasowa; Afro-Peruwiańczycy, Indianie Andyjscy, Indianie Amazońscy

Key words: Peru; ethno-racial structure; Afro-Peruvians; Andean Indians; Amazonian Indians

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Wójtowicz, M., Litwin, Ł. (2023). Zróżnicowanie etniczno-rasowe ludności Peru w świetle danych spisu ludności z 2017 r. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 19, 57–70, doi: 10.24917/20845456.19.4

Wprowadzenie

Zróżnicowanie etniczno-rasowe ludności Peru wiąże się ściśle z genezą powstania Imperium Inków oraz z historią jego podboju przez Hiszpanów. Inkowie stworzyli bowiem rozległe imperium w zaledwie 95 lat, osiągając ten sukces dzięki centralizacji władzy w Cuzco, umiejętnemu systemowi administrowania podbitymi prowincjami oraz zmuszaniu podbitych ludów do używania języka keczua. Już w czasach inkaskich zróżnicowanie etniczne ludności imperium było duże, gdyż podbito wiele mniejszych społeczności regionalnych, charakteryzujących się wyraźną odrębnością etniczną. Jednak punktem kulminacyjnym w historii podboju Imperium Inków okazało się przybycie ekspedycji hiszpańskiego konkwistadora, Francisco Pizarro, który w 1527 r. nawiązał pierwszy kontakt z Inkami, docierając do miasteczka Tumbes leżącego na wybrzeżu w północnej części imperium. Uruchomiło to ciąg wydarzeń, prowadzących w konsekwencji do podboju i upadku Imperium Inków. Hiszpanie przywieźli ze sobą europejskie choroby zakaźne, na które miejscowa ludność nie była odporna. Na jedną z nich zachorował i zmarł ówczesny władca imperium – Huayna Cápac, co z kolei doprowadziło do sporu o sukcesję pomiędzy jego synami, czego skutkiem była wojna domowa. Hiszpanie wykorzystali tę sytuację, podbijając imperium w 1533 roku, mimo jego rozległego terytorium i silnego wojska. Obok chorób i wojny domowej przyczyn upadku Imperium Inków można szukać również w taktyce Hiszpanów, którzy stosowali broń palną i wykorzystywali konie, co stanowiło element zaskoczenia dla miejscowej ludności. Ponadto despotyczny, scentralizowany charakter władzy Inków, w wyniku śmierci jego ostatniego władcy, Atahualpy, sparaliżował działania wojskowe, gdyż decyzje polityczne i militarne zależały od jednego człowieka (Cahill 1994; Roztworowska 2007; Szykułski 2010).

Podbój Imperium Inków zapoczątkował procesy metysażu, czyli mieszania się Indian z ludnością europejską i inną, co z kolei nasiliło zróżnicowanie etniczno-rasowe aż do tego stopnia, że w XIX wieku jedyny raz w historii andyjskiej miał miejsce wzrost liczby ludności rdzennej, skutkujący odwróceniem procesów kulturowych i demograficznych. Na nasilenie procesów metysażu wpłynął również historyczny handel niewolnikami afrykańskimi odbywający się od XVI do początków XIX wieku. Powodem sprowadzania Afrykańczyków do Peru był duży spadek

ludności indiańskiej, którą Hiszpanie wykorzystywali do pracy, stosując takie systemy, jak *encomienda*, *repartimiento* czy *mita*¹. W wyniku tego jedną z grup autoidentyfikacji etnicznej w Peru są Afro-Peruwiańczycy, czyli osoby urodzone w Peru, które mają afrykańskie korzenie (Gootenberg 1995; Kubiacyk 2011; censo2017.inei.gob.pe).

Kolonizacja spowodowała, że ludność rdzenną traktowano początkowo jako prymitywną i dziką, a wraz z upływem lat postrzeganie autochtonów w podobny sposób zakorzeniło się w świadomości peruwiańskiej ludności, czego wynikiem były nawet odzwierciedlenia w konwencjach międzynarodowych, w których zaznaczano niższy poziom rozwoju wśród ludności tubylczej, zarówno w sferze gospodarczej, intelektualnej, jak i kulturalnej. Ponadto ludność autochtoniczną łączono z zacofaniem i postrzegano jako barierę w dostępie do terytorium, z czego wynikała polityka kulturobójstwa². Z kolei biali Peruwiańczycy traktowani byli jako bogatsi i lepiej rozwinięci. Niemalże cały XIX wiek ludność rdzenną dyskryminowano w stosunku do pozostałych Peruwiańczyków, mimo zapewnień o równości wszystkich obywateli państwa w zapisach konstytucyjnych. W pierwszej połowie XIX wieku, po odzyskaniu niepodległości przez Peru, Indian nie uznawano nawet za grupę ludzi, która ma jakiekolwiek prawa, co uległo zmianie dopiero w drugiej połowie XX wieku w wyniku zmian politycznych i społecznych, dzięki którym znaczenie ludności rdzennej zaczęło stopniowo rosnąć. Za krok milowy w kwestii równości społeczeństwa peruwiańskiego uznaje się fakt oficjalnego uznania praw ludności tubylczej do samorządności. Po 2000 roku podejście do Indian znacznie się zmieniło, o czym może świadczyć np. symboliczne zamknięcie kawiarni *Cafe de Mar* w Limie z powodu dyskryminowania jej klientów (Riedel 1990; Thorp, Paredes 2010; Kania 2016).

Chociaż z perspektywy czasu można mówić o stopniowym zmniejszaniu się nierówności w Peru, to jednak okres kolonizacji, w którym ludność tubylcza musiała się podporządkować Hiszpanom, odcisnął silne piętno na autochtonach i w świadomości pozostałych Peruwiańczyków. Współcześnie Indianie zaczęli być traktowani przez władze państwowe jako ważni z uwagi na narodową kulturę Peru, jednakże wciąż powszechny jest pogląd, według którego bogatszych

1 Encomienda (hiszp. *encomendar* – powierzać) to system niewolniczego wykorzystania ludności indiańskiej na obszarach kolonizowanych przez Hiszpanię w Ameryce Łacińskiej. Polegał on na zmuszaniu ludności autochtonicznej do pracy na rzecz konkwistadorów lub pierwszych osadników. Repartimiento (hiszp. dystrybucja, wydzielenie lub podział) również było systemem eksploatacji kolonialnej w hiszpańskich koloniach polegającym głównie na świadczeniu bezpłatnej pracy przez Indian w latyfundiach, kopalniach lub przy robotach publicznych. Mita (keczua: raz, kolejność) również była systemem obowiązkowego świadczenia pracy przez ludność indiańską w andyjskiej części Ameryki Południowej w okresie inkaskim a po podboju hiszpańskim przejętym i wykorzystywanym przez Hiszpanów aż do 1812 r. W ramach mita każda wioska indiańska zobowiązana była dostarczyć siły roboczej do pracy w kopalniach, wielkich gospodarstwach rolnych oraz do budowy dróg i innych elementów infrastruktury (Rostworowska, 2007; Kubiacyk, 2011; Dobrzycki, 2012)

2 Pojęcie „kulturobójstwo” wskazuje na możliwość „zabicia kultury” bez konieczności fizycznej eksterminacji jej depozytariuszy. Polityka kulturobójstwa „(...) polega na utrzymaniu przy życiu niższej rasy „niższej rasy” dla celów niewolniczych czy quasi-niewolniczych może być w interesie grupy faktycznie dominującej, która jednocześnie będzie zwalczać wszelkie przejawy odrębności kulturowej grupy podbijanej jako nośnika samoświadomości i więzi grupowych. Innymi słowy – grupa pozbawiona integrującej ją własnej kultury jest łatwiejsza do podporządkowania, degradacji i zaakceptowania roli służebnej wobec grupy panującej (niekoniecznie dominującej liczebnie).” (Schreiber, 2013: 266).

Peruwiańczyków poznaje się po jaśniejszym kolorze skóry, natomiast biednych – po ciemniejszej karnacji (Kairski 1999; Chasteen 2007; Hummel, Ługowska 2009).

Celem artykułu jest zbadanie przestrzennego zróżnicowania struktury etniczno-rasowej ludności Peru na podstawie danych ze spisu ludności przeprowadzonego w 2017 roku, w którym pierwszy raz zawarto pytanie o autoidentyfikację etniczno-rasową obywateli Peru, w wieku 12 i więcej lat. Zebrane w trakcie spisu dane pozwalają określić liczebność, przestrzenne rozmieszczenie oraz podstawowe cechy demograficzne Peruwiańczyków deklarujących swą przynależność do trzech głównych mniejszości etniczno-rasowych: Indian andyjskich, Indian amazońskich bądź Afro-Peruwiańczyków. Powyższe trzy grupy mniejszości zostały przeanalizowane na tle pozostałej ludności Peru, w której największą grupę stanowią metysi, ludność biała oraz potomkowie imigrantów z Azji. Dane wykorzystane w badaniach obejmowały ludność w wieku 12 i więcej lat, której liczebność w świetle spisu z 2017 r. wyniosła 23,2 mln osób, co stanowiło 74,4% ogółu spośród 31,2 mln obywateli Peru. Zakres przestrzenny badań obejmował Peru w podziale na 25 departamentów, czyli jednostek pierwszego szczebla podziału administracyjnego.

Rozmieszczenie mniejszości etniczno-rasowych

Najliczniejszą mniejszością etniczno-rasową są Indianie andyjscy, którzy stanowią niemal jedną czwartą ludności Peru (24,9%). Grupa ta jest wewnętrznie zróżnicowana i obejmuje różne społeczności indiańskie (głównie Indian Keczua i Ajmara) wywodzące się z obszaru andyjskiego. Przedstawiciele deklarujący przynależność do tej grupy wykazują silną koncentrację przestrzenną w pięciu południowych departamentach Peru: Puno (90,8%), Apurímac (87,0%), Ayacucho (81,4%), Huancavelica (80,9%) oraz Cusco (75,3%), stanowiąc ponad 3/4 ogółu ludności. Obszar tych departamentów nawiązuje do historycznego centrum Imperium Inków i wskazuje, że pomimo upływu czasu rdzenne społeczności Indian andyjskich zachowały odrębność etniczną, kulturową i językową, co potwierdzają dane analizowanego spisu ludności (tab.1; ryc.1).

Najmniejszy udział Indian andyjskich odnotowano w sześciu północnych departamentach, w których przedstawiciele tej społeczności stanowili poniżej 5% ogółu mieszkańców. W grupie tej znalazły się departamenty: Tumbes (2,1%), Piura (2,3%), Loreto (3%), Amazonas i La Libertad (po 3,1%) oraz Lambayeque (4,4%). Na południe i wschód od nich znajdowały się jeszcze trzy departamenty: Ucayali (5,3%), San Martín (5,6%) i Cajamarca (6,4%), w których również obecność Indian andyjskich jest bardzo niska. Niższe od średniej krajowej udziały tej grupy etnicznej odnotowano jeszcze w trzech nadmorskich jednostkach: Prowincji Konstytucyjnej Callao (10,6%) oraz departamentach: Ica (14,7%) i Lima (17,1%). Natomiast pozostałe departamenty środkowej i południowej części kraju odnotowały już wyższy od średniej krajowej udział tej grupy etnicznej (tab.1; ryc.1).

Tabela 1. Rozmieszczenie głównych mniejszości etniczno-rasowych w Peru na tle pozostałej ludności w 2017 r.

Departamenty	Liczba ludności (w tys.)				Udział w strukturze ludności (w %)			
	Indianie andyjscy	Indianie amazońscy	Afro-Peruwiańscy	Pozostali	Indianie andyjscy	Indianie amazońscy	Afro-Peruwiańscy	Pozostali
Amazonas	8,6	35,0	9,5	228,5	3,1	12,41	3,4	81,2
Áncash	290,3	0,2	26,9	533,0	34,1	0,02	3,2	62,7
Apurímac	273,9	0,1	0,8	40,1	87,0	0,05	0,3	12,7
Arequipa	387,6	0,6	24,3	705,7	34,7	0,06	2,2	63,1
Ayacucho	390,2	0,3	3,9	84,7	81,4	0,07	0,8	17,7
Cajamarca	66,0	2,0	59,9	898,8	6,4	0,19	5,8	87,5
Callao	87,1	1,5	38,4	672,7	10,9	0,19	4,8	84,1
Cusco	716,0	7,0	2,3	225,1	75,3	0,73	0,2	23,7
Huancavelica	215,8	0,0	0,2	50,8	80,9	0,02	0,1	19,0
Huánuco	238,1	2,2	12,6	298,7	43,2	0,40	2,3	54,2
Ica	97,6	0,8	33,3	530,7	14,7	0,13	5,0	80,1
Junín	346,5	35,9	4,4	582,3	35,8	3,71	0,5	60,1
La Libertad	43,0	0,8	102,0	1233,8	3,1	0,06	7,4	89,4
Lambayeque	40,8	0,7	78,6	815,5	4,4	0,07	8,4	87,2
Lima	1330,9	15,5	220,8	6215,1	17,1	0,20	2,8	79,9
Loreto	18,6	51,7	17,0	535,7	3,0	8,30	2,7	86,0
Madre de Dios	38,7	3,5	2,8	60,5	36,7	3,31	2,6	57,3
Moquegua	52,1	0,1	3,7	86,2	36,7	0,09	2,6	60,6
Pasco	75,0	12,3	1,6	107,9	38,1	6,24	0,8	54,8
Piura	32,8	0,4	125,0	1252,5	2,3	0,03	8,9	88,8
Puno	857,3	0,2	0,4	86,2	90,8	0,02	0,0	9,1
San Martín	33,9	4,8	28,7	541,0	5,6	0,78	4,7	88,9
Tacna	108,3	0,2	4,7	155,8	40,3	0,09	1,7	57,9
Tumbes	3,5	0,1	19,7	148,0	2,1	0,07	11,5	86,4
Ucayali	18,9	36,8	7,5	293,7	5,3	10,31	2,1	82,3
Ogółem	5771,9	212,8	828,9	16382,8	24,9	0,92	3,6	70,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEI (2018), *Censos Nacionales 2017, La Autoidentificación Étnica: Población Indígena y Afroperuana*.

Drugą rdzenną grupą etniczno-rasową objętą badaniami są Indianie amazońscy, których liczebność w 2017 r. na podstawie autodeklaracji zbliżała się do 213 tys. osób, co stanowiło zaledwie 0,9% ogółu ludności kraju. Podobnie jak Indianie andyjscy, jest to również bardzo zróżnicowana grupa i składa się na nią ponad 30 społeczności plemiennych, charakteryzujących się jednak w większości niewielką liczebnością i silnym rozproszeniem. Wśród Indian amazońskich najliczniejsze

społeczności tworzą plemiona: Ashaninka, Awajún, Kichwa, Kukama Kukamiria, Shawi, znane też jako Chayahuita, oraz Shipibo-Konibo (Litwin 2022).

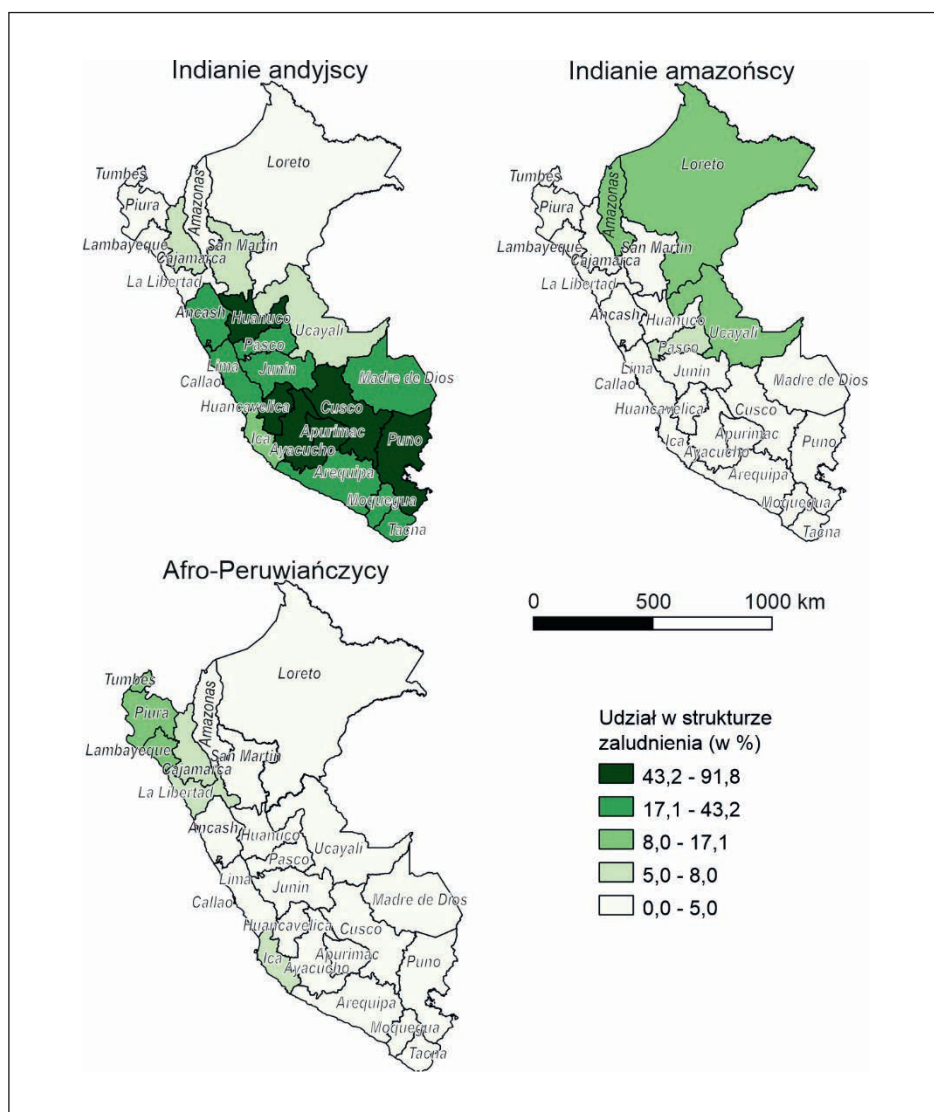
Generalnie Indianie amazońscy skupiają się w departamentach północno-wschodniej części Peru. Największy ich udział odnotowano w departamencie Amazonas, gdzie zanotowano odsetek tej grupy ludności wynoszący zaledwie 12,41%. Wysokie, w skali tej grupy, udziały zaobserwowano także w departamentach: Ucayali (10,31%), Loreto (8,30%), Pasco (6,24%), Junín (3,71%) i w Madre de Dios (3,31%). W pozostałych departamentach leżących na południu i wzdłuż wybrzeża Peru udział tej grupy był niewielki i nie przekraczał 1%, a najniższe wartości odnotowano w departamentach: Áncash, Huancavelica i Puno (po 0,02%) (tab.1; ryc.1).

Pojawienie się w Peru ludności afrykańskiej wiąże się ściśle z historią hiszpańskiego podboju i kolonizacji tego obszaru. Pierwsi jej przedstawiciele dotarli tu już w 1527 r. wraz z wyprawą kierowaną przez Francisco Pizarro, jako czarni żołnierze (*ladinos* – zhispanizowani Afrykanie). Po zakończeniu podboju, w okresie kolonialnym, zaczęto do Peru sprowadzać afrykańskich niewolników (*bozales*) wykorzystywanych do pracach na plantacjach oraz w kopalniach. Głównym miastem, z którego dostarczano afrykańskich niewolników do Peru był port Cartagena leżący nad Morzem Karaibskim. Drugim mniej wykorzystywanym portem było Buenos Aires, z którego następnie niewolnicy musieli przejść przez pampę i wkroczyć w Andy, by dotrzeć do pracy w działających w nich kopalniach. Badacze szacują, że około 1/4 z niewolników, która dotarła do Peru od strony Pacyfiku i przypłynęła do Callao by następnie dotrzeć do Limy, pozostała w tym mieście jako niewolnicza siła robocza. Pozostali trafiali głównie do pracy na plantacjach w północnej części kraju lub do kopalń położonych w środkowej i południowej części Andów Peruwiańskich. Szacuje się, że ok. 100 tys. afrykańskich niewolników dotarło do tego kraju w okresie kolonialnym (Ali 2014; Andrews 2004).

Od początku handlu afrykańskimi niewolnikami oraz ich wykorzystywania do pracy część z nich uciekała, formując wolne osady zbiegów tzw. *palenque*. Maronowie (ang. *maroons*, hisz. *cimarrónes*), czyli zbiegli afrykańscy niewolnicy oraz ich potomkowie, byli szczególnie liczni w sąsiedztwie dużych miast wybrzeża, jak np. Lima czy leżące w północnej części Trujillo (Ali 2014; Tardieu 2018).

Według współczesnych badaczy liczbę Afro-Peruwiańczyków szacuje się na ok. 3 mln osób, co stanowi poniżej 10% ogółu mieszkańców kraju, co stanowi udział znacznie niższy w porównaniu z początkiem okresu kolonialnego (Ali 2014: 99). Natomiast w świetle danych spisu z 2017 r. autoidentyfikację z tą grupą etniczno-rasową zadeklarowało niecałe 830 tys. mieszkańców w wieku 12 i więcej lat, co stanowiło zaledwie 3,6% ogółu mieszkańców (tab.1).

Afro-Peruwiańczycy są szczególnie widoczni w strukturze ludności departamentów północno-zachodniej części Peru. Najwyższy udział tej grupy etniczno-rasowej odnotowano bowiem w departamentach: Tumbes (11,5%), Piura (8,9%), Lambayeque (8,4%) oraz La Libertad (7,4%). Są to obszary, w których w okresie kolonialnym rozwinęła się gospodarka plantacyjna, w której powszechnie wykorzystywano niewolniczą siłę roboczą. Niski udział tej grupy ludności odnotowano natomiast w departamentach andyjskich oraz Amazonii peruwiańskiej. Najniższe wartości charakteryzowały departamenty: Puno (0%), Huancavelica (0,1%), Cusco (0,2%) i Apurímac (0,3%) (tab.1; ryc.1).

Ryc. 1. Udział badanych grup etniczno-rasowych w zaludnieniu departamentów w 2017 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEI (2018), Censos Nacionales 2017, La Autoidentificación Étnica: Población Indígena y Afroperuana.

Koncentracja mniejszości etniczno-rasowych

Przeprowadzona powyżej analiza rozmieszczenia przestrzennego trzech głównych grup etniczno-rasowych już ujawniła wyraźnie tendencje do koncentracji regionalnych każdej z nich. Do precyzyjniejszego określania koncentracji badanych grup etniczno-rasowych w Peru wykorzystano zmodyfikowany przez G. Węclawowicza wskaźnik ilorazu lokalizacji (LQ), który jest ilorazem udziału badanej grupy

etniczno-rasowej w zaludnieniu danego departamentu Peru, pomniejszonego o liczebność tej grupy, przez udział tej grupy w zaludnieniu całego Peru, pomniejszonego o tę grupę. Wartość wskaźnika ilorazu lokalizacji równa 1,0 oznacza taki sam udział badanej grupy etnicznej w zaludnieniu danego departamentu jaki ma ta grupa w zaludnieniu całego kraju. Jeżeli wartość jest mniejsza niż 1 to udział badanej grupy w zaludnieniu badanego departament jest niższy od średniej krajowej natomiast jeżeli jest większa to udział tej grupy jest wyższy od średniej krajowej (Węclawowicz 2007).

W przypadku Indian andyjskich widoczna jest silna koncentracja przedstawicieli tej grupy w pięciu południowych departamentach Peru, w których wartości indeksu lokalizacji wynosiły: Puno (29,83), Apurímac (20,14), Ayacucho (13,25), Huancavelica (12,77) oraz Cuzco (9,23). Łącznie w tych departamentach zamieszkiwało aż 42,5% ogółu Peruwiańczyków deklarujących przynależność do tej grupy etniczno-rasowej. Warto jednak zwrócić uwagę, że w najludniejszym departamencie – Lima, obejmującym także obszar stolicy, mieszkało aż 23,1% ogółu Indian andyjskich, choć wartość indeksu lokalizacji wynosił 0,62, co wskazywało, że ich udział w zaludnieniu tego departamentu jest znacznie poniżej średniej krajowej. Choć więc liczebnie stanowią oni blisko 1/4 całej populacji deklarującej przynależność do tej grupy etnicznej, to ze względu na dużą liczbę mieszkańców tego departamentu są oni w nim mało widoczni jako skoncentrowana mniejszość, „rozmywając” się w skali całej populacji. Koncentracja tej grupy etnicznej jeszcze bardziej spada, posuwając się w kierunku północnym, a najniższe wartości ilorazu lokalizacji zanotowano w departamentach: Tumbes (0,06), Piura (0,07) i Loreto (0,06) (tab.2; ryc.2).

Tabela 2. Koncentracja podstawowych grup etniczno-rasowych w Peru na podstawie ilorazu lokalizacji (LQ)

Departamenty	Iloraz lokalizacji (LQ)			Udział w koncentracji ludności (w %)		
	Indianie andyjscy	Indianie amazońscy	Afro-Peruwiańczycy	Indianie andyjscy	Indianie amazońscy	Afro-Peruwiańczycy
Amazonas	0,10	15,31	0,94	0,1	16,4	1,1
Áncash	1,56	0,03	0,88	5,0	0,1	3,2
Apurímac	20,14	0,05	0,07	4,7	0,1	0,1
Arequipa	1,60	0,06	0,60	6,7	0,3	2,9
Ayacucho	13,25	0,07	0,22	6,8	0,1	0,5
Cajamarca	0,21	0,21	1,67	1,1	0,9	7,2
Callao	0,37	0,20	1,36	1,5	0,7	4,6
Cusco	9,23	0,80	0,07	12,4	3,3	0,3
Huancavelica	12,77	0,02	0,02	3,7	0,0	0,0

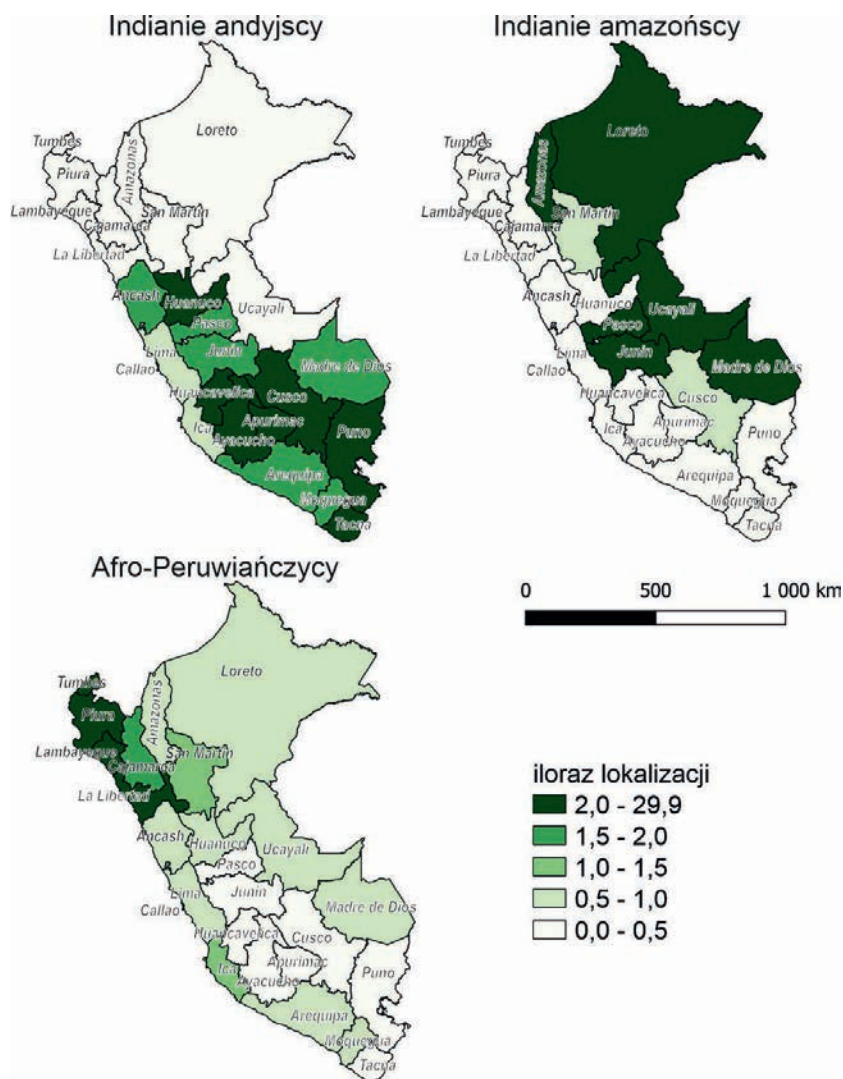
Huánuco	2,29	0,43	0,63	4,1	1,0	1,5
Ica	0,52	0,14	1,43	1,7	0,4	4,0
Junín	1,68	4,16	0,12	6,0	16,9	0,5
La Libertad	0,10	0,06	2,16	0,7	0,4	12,3
Lambayeque	0,14	0,08	2,48	0,7	0,3	9,5
Lima	0,62	0,22	0,79	23,1	7,3	26,6
Loreto	0,09	9,78	0,76	0,3	24,3	2,1
Madre de Dios	1,75	3,70	0,73	0,7	1,6	0,3
Moquegua	1,75	0,10	0,73	0,9	0,1	0,5
Pasco	1,86	7,19	0,22	1,3	5,8	0,2
Piura	0,07	0,03	2,62	0,6	0,2	15,1
Puno	29,83	0,02	0,01	14,9	0,1	0,0
San Martín	0,18	0,85	1,34	0,6	2,2	3,5
Tacna	2,04	0,10	0,48	1,9	0,1	0,6
Tumbes	0,06	0,07	3,51	0,1	0,1	2,4
Ucayali	0,17	12,41	0,58	0,3	17,3	0,9
Ogółem	-	-	-	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEI (2018), *Censos Nacionales 2017, La Autoidentificación Étnica: Población Indígena y Afroperuana*.

W przypadku rozmieszczenia Indian amazońskich, również zaznacza się silna koncentracja w pięciu departamentach, ale w tym przypadku wartości ilorazu lokalizacji są znacznie niższe, niż odnotowane u Indian andyjskich. Największa koncentracja tej grupy etniczno-rasowej ma miejsce w północno- i środkowo-wschodniej części kraju obejmującej peruwiańską Amazonię i Montanię. Najwyższe wartości ilorazu lokalizacji notowało pięć wspomnianych wyżej departamentów: Amazonas (15,31), Ucayali (12,41), Loreto (9,78), Pasco (7,19) i Junín (4,16). Łącznie departamenty te skupiają aż 80,7% ogółu tej grupy ludności (tab.2; ryc.2).

Pozostała jedna piąta Indian amazońskich zamieszkuje w pozostałych 20 departamentach notując jednak wartości indeksu lokalizacji nieprzekraczające 0,85, potwierdzając tym samym niską koncentrację tej grupy w pozostałej części kraju. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę udział w ogólnej liczbie Indian amazońskich, na uwagę zasługują jeszcze trzy departamenty: Lima, Cusco i San Martín. Co prawda, grupa ta notuje w nich niskie wartości indeksu lokalizacji, ale odgrywają one dość istotną rolę w koncentracji tej grupy ludności w skali kraju, skupiając odpowiednio: 7,3%, 3,3% i 2,2% ogółu mieszkańców deklarujących przynależność do tej grupy etniczno-rasowej. W pozostałych 17 departamentach leżących wzdłuż wybrzeża oraz w południowej – andyjskiej części Peru i charakteryzujących się bardzo niskimi wartościami indeksu lokalizacji zamieszkiwało ostatnie 6,5% mieszkańców należących do tej grupy etniczno-rasowej (tab.2; ryc.2).

W przypadku Afro-Peruwiańczyków odnotowano relatywnie najniższe wartości ilorazu lokalizacji w porównaniu z dwoma wcześniej analizowanymi mniejszościami. Społeczność ta jest bardziej równomiernie rozproszona w północnych

Rycina 2. Iloraz lokalizacji badanych grup etniczno-rasowych w Peru w 2017 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEI (2018), Censos Nacionales 2017, La Autoidentificación Étnica: Población Indígena y Afroperuana.

i środkowych nadmorskich departamentach Peru. Aż w ośmiu z nich wartości badanego wskaźnika przekraczają 1, czyli wskazują na wyższą od średniej krajowej koncentrację tej grupy etniczno-rasowej. Jednakże maksymalnie sięgają one zaledwie 3,51 w Tumbes, 2,62 w Piura, 2,48 w Lambayeque i 2,16 w La Libertad, więc porównaniu do wartości notowanych w przypadku Indian andyjskich czy amazońskich, są one zdecydowanie niższe i wskazują na mniejszą koncentrację tej mniejszości. Potwierdza to również fakt, że w wymienionych powyżej czterech

departamentach, w których odnotowano najwyższe wartości ilorazu lokalizacji Afro-Peruwiańczyków mieszka zaledwie 39,2% ogółu tej mniejszości, a łącznie w ośmiu departamentach, w których wartości badanego wskaźnika przekraczają 1, zamieszkiwało w 2017 r. 58,6% ogółu Afro-Peruwiańczyków (tab.2; ryc.2).

W 17 departamentach wartości indeksu lokalizacji Afro-Peruwiańczyków są niższe od 1, wskazując na niższą od średniej krajowej koncentrację w nich tej grupy etniczno-rasowej. Są to głównie departamenty leżące w środkowej i południowej, andyjskiej części kraju ale także leżące w środkowej i południowej części wybrzeża (z wyjątkiem Ica i Callao) oraz w Amazonii i Montanii peruwiańskiej. Warto jednak zaznaczyć, że w niektórych z nich mieszkają stosunkowo liczne społeczności Afro-Peruwiańczyków. Na szczególną uwagę zasługuje departament Lima, w którym wartość indeksu lokalizacji dla tej mniejszości wynosił zaledwie 0,79, choć zamieszkiwało w nim aż 26,6% ogółu Afro-Peruwiańczyków. Stosunkowo liczne grupy Afro-Peruwiańczyków zamieszkiwały również departamenty: Áncash, Arequipa i Loreto, w których mieszkało łącznie 8,2% ogółu, choć wartości indeksu lokalizacji były niskie. Mniejszość ta cechuje się więc najniższą koncentracją przestrzenną spośród trzech badanych, choć zaznacza się jej nadreprezentacja w departamentach północno-zachodniej części wybrzeża Peru, to jednak liczne społeczności Afro-Peruwiańczyków zamieszkują także duże miasta takie jak Lima, Callao czy Arequipa, co sprawia, że jest bardziej rozproszona. Śladową obecnością tej mniejszości cechuje się jedynie 8 andyjskich departamentów leżących w środkowej i południowej części kraju (tab.2; ryc.2).

Podsumowanie

Zebrane w trakcie spisu ludności w 2017 r. informacje dotyczące autoidentyfikacji etniczno-rasowej Peruwiańczyków pozwalają wyróżnić trzy główne grupy mniejszości etniczno-rasowych w społeczeństwie zdominowanym głównie przez Metysów. Zgodnie z opiniami i szacunkami badaczy zajmujących się strukturą etniczno-rasową społeczeństwa peruwiańskiego najliczniejszą mniejszością okazali się Indianie andyjscy. Przynależność do tej grupy zadeklarowało w trakcie spisu blisko 5,8 mln osób w wieku 12 i więcej lat, co stanowiło blisko 1/4 mieszkańców kraju. Wartość ta była zdecydowanie niższa od szacunków badaczy określających udział Indian na poziomie między 40 a 50% ogółu ludności (Posern-Zieliński 2005: 59).

Drugą pod względem liczebności mniejszością etniczno-rasową są Afro-Peruwiańczycy. Przynależność do tej grupy deklarowało w spisie ok. 830 tys. osób, co stanowiło 3,6% ogółu ludności podczas gdy szacunki badaczy określają jej liczebność na około 3 mln osób, czyli nieznacznie poniżej 10% ogółu ludności (Ali 2014). Inne, skromniejsze szacunki określały udział tej grupy na poziomie 5% ogółu mieszkańców (Lisocka-Jaegermann 2009).

Trzecią pod względem liczebności mniejszością byli Indianie amazońscy, których liczebność w świetle deklaracji spisowych wynosiła niecałe 213 tys. osób, co stanowiło zaledwie 0,9% ogółu Peruwiańczyków. W przypadku dwóch pierwszych grup ich liczebność w świetle wyników spisu ludności w 2017 r. była zdecydowanie niższa niż szacunki badaczy, co może wynikać z prowadzonej przez długi czas polityki prowadzącej do ujednolicenia struktury etniczno-rasowej

społeczeństwa peruwiańskiego i unikając tej problematyki w dyskursie publicznym (Feldman 2012).

Przeprowadzone badania wskazały, że analizowane trzy grupy etniczno-rasowe wykazują odmienne tendencje do koncentracji przestrzennej, wynikające z uwarunkowań historycznych i gospodarczych. Indianie andyjscy wykazują najwyższą koncentrację przestrzenną w południowych i środkowych departamentach kraju leżących w obrębie Andów. W ekstremalnych przypadkach jak w departamencie Puno, gdzie stanowili oni blisko 91% ogółu mieszkańców, a w trzech kolejnych ich udział przekraczał 80%, byli oni dominującą większością. Indianie amazońscy koncentrowali się natomiast w północno-wschodnich departamentach leżących w obrębie Amazonii i Montanii peruwiańskiej. W żadnym z nich nie odgrywali oni decydującej roli w zaludnieniu, a największy ich udział odnotowano w departamencie Amazonas i wynosił zaledwie 12,4%.

Północno-zachodnie departamenty Peru leżące nad Pacyfikiem charakteryzowały się natomiast najwyższą koncentracją ludności Afro-Peruwiańskiej, która najwyższy udział w strukturze zaludnienia odnotowała w departamencie Tumbes (11,5%). Afro-Peruwiańczycy okazali się ponadto najmniej skoncentrowaną przestrzennie mniejszością etniczno-rasową rozproszoną w północnych i środkowych departamentach leżących nad Pacyfikiem oraz w dużych ośrodkach miejskich. W przypadku tej grupy znamieny jest fakt, że aż 26,6% ogółu tej mniejszości zamieszkiwało w departamencie Lima, z czego większość (23,5%) w prowincji Lima obejmującej stolicę Peru.

Bibliografia

- Ali, O. H. (2014). Afro-Peru: A Legacy of Black Labor and Culture. *ReVista: Harvard Review of Latin America*, 14(1), 97–99.
- Andrews, G.R. (2004). *Afro-Latin America: 1800–2000*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Cahill, D. (1994). Colour by Numbers: Racial and Ethnic Categories in the Viceroyalty of Peru 1532–1824, *Journal of Latin American Studies*, 26(2), 325–346.
- Chasteen, J.C. (2007). *Ogień i krew. Historia Ameryki Łacińskiej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Dobrzycki, W. (2012). Gospodarka i kwestia indiańska w kolonialnej Kolumbii. *Ameryka Łacińska. Kwartalnik analityczno-informacyjny*, 3–4 (77–78), 14–30.
- Feldman, H. C. (2012). Strategies of the Black Pacific: Music and Diasporic Identity in Peru. [w:] K. Dixon, J. Burdick (red.), *Comparative Perspectives on Afro-Latin America*, Gainesville: University Press of Florida, 42–71.
- Gootenberg, P. (1995). Población y etnicidad en el Perú republicano (siglo XIX): algunas revisiones. *Documento de Trabajo*, 71(14), 1–58.
- Hummel, A., Ługowska, U. (2009). Ameryka Indiańska. [w:] M.F. Gawrycki (red.), *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 141–152.
- INEI (2018). *Censos Nacionales 2017, La Autoidentificación Étnica: Población Indígena y Afroperuana*.
- Kairski, M. (1999). *Indianie Ameryki Środkowej i Południowej. Demografia, rozmieszczenie, sytuacja etno-kulturowa, tom 1 – Analiza etnologiczna*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

- Kania, M. (2016). Human Rights, Principles of Multiculturalism, and New Paths of Development in Latin America. *Ad Americam. Focus on: Latin American Studies*, 17, 5–10.
- Kubiaczyk, F. (2011). Kontrola siły roboczej w gospodarce kolonialnej Ameryki hiszpańskiej: *encomienda*, *repartimiento* i niewolnictwo. *Studia Europaea Gnesnensia*, 4, 9–44.
- Lisocka-Jaegermann, B. (2009). Czarne Ameryki. M.F. Gawrycki (red.), *Dzieje kultury latinoamerykańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 163–173.
- Litwin, Ł. (2022). *Zmiany roli i znaczenia ludności autochtonicznej w strukturze demograficzno-społecznej Peru*. Praca magisterska, Kraków: Instytut Geografii Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie.
- Posern-Zieliński, A. (2005). *Między indygenizmem a indianizmem*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Riedel, E. (1990). Trzecia generacja praw człowieka jako strategia urzeczywistniania praw politycznych i społecznych, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3–4, 115–129.
- Rostworowska, M. (2007). *Historia Państwa Inków*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Schreiber, H. (2013). Cultural genocide – ludobójstwo kulturowe – kulturobójstwo: niedokończony czy odrzucony projekt prawa międzynarodowego? H. Schreiber, G. Michałowska (red.), *Kultura w stosunkach międzynarodowych, tom 1 Zwrot kulturowy*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 252–274.
- Szykulski, J. (2010). *Starożytne Peru*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Tardieu, J. P. (2018). El palenque de Guachipa (1713) Aspectos del cimarronaje en la periferia limeña (Perú). *Revista del Instituto Riva-Agüero*, 3(2), 243–262.
- Thorp, R., Paredes, M. (2010). Ethnicity and the Persistence of Inequality. The Case of Peru. *Conflict, Inequality and Ethnicity*.
- Węclawowicz, G. (2007). *Geografia społeczna miast*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- INEI (2023), *Censos Nacionales 2017: XII de Población, VII de Vivienda y III de Comunidades Indígenas*. Instituto Nacional de Estadística e Informática – INEI, Lima, <https://censo2017.inei.gob.pe/resultados-definitivos-de-los-censos-nacionales-2017/> (dostęp: 15.02.2023)

Mirosław Wójtowicz: dr nauk o Ziemi w zakresie geografii (specjalność geografia społeczno-ekonomiczna), adiunkt w Katedrze Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół zagadnień procesów urbanizacji i industrializacji oraz turystyki kulturowej w Ameryce Łacińskiej, ze szczególnym uwzględnieniem Argentyny, Brazylii i Meksyku.

Biographical note of author: Mirosław Wójtowicz, Ph.D. in Earth Sciences in the field of Geography (specialization in Socio-Economic Geography), associate professor in the Department of Socio-Economic Geography at the University of the National Education Commission in Krakow. His research interests focus on issues of urbanization and industrialization processes as well as cultural tourism in Latin America, with particular emphasis on Argentina, Brazil and Mexico.

ORCID: 0000-0003-3633-745X

e-mail: miroslaw.wojtowicz@up.krakow.pl

Notka biograficzna o autorze: Łukasz Litwin, mgr geografii (specjalność geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna) oraz turystyki i rekreacji (specjalność zarządzanie projektami outdoor), absolwent Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie i Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie. Do jego zainteresowań badawczych należy geografia ludności, geografia kultur i szeroko pojęta geografia społeczno-ekonomiczna, ze szczególnym uwzględnieniem państw Ameryki Łacińskiej, a ponadto motywacje uprawiania sportów ekstremalnych i ultramaratonów.

Biographical note of author: Łukasz Litwin, MSc of Geography (specialization in Socio-Economic Geography and Spatial Economy) and MSc of Tourism and Recreation (specialization in Outdoor Project Management), graduate of the Pedagogical University of Cracow and the Academy of Physical Education of Cracow. His research interests include: population geography, cultural geography and broadly understood socio-economic geography, with a special focus on Latin American Countries. Additionally, he is interested in motivations of extreme sports and ultramarathons.

ORCID: 0009-0000-0765-3993

e-mail: lukaszlitwin2704@gmail.com

Janusz Cerek

Potencjał turystyczny Wałbrzycha w świetle badań ankietowych

Streszczenie

Celem artykułu jest określenie potencjału turystycznego Wałbrzycha w kontekście walorów turystycznych miasta. Zastosowano metodę kwerendy i analizy literatury naukowej oraz metodę ikonograficzną i kartograficzną. Przeprowadzono obserwację terenu w wybranych dzielnicach i wybranych obiektach Wałbrzycha. Zastosowano metodę badań ankietowych za pomocą ankiety internetowej. Wybrano grupę 100 turystów, którzy odwiedzili Wałbrzych. Stwierdzono, że wydarzenia historyczne i rozwój przemysłu ukształtowały obecne walory turystyczne miasta. Badania ankietowe wykazały, że Wałbrzych posiada znaczny potencjał turystyczny. Głównie w skali regionalnej. Stwierdzono, że potencjał turystyczny miasta nie jest w pełni wykorzystany. Mimo to, dzięki różnorodnym walorom turystycznym Wałbrzych może w przyszłości stać się bardziej rozpoznawalną destynacją turystyczną na świecie. Odpowiednie wykorzystanie walorów turystycznych miasta może mieć pozytywny wpływ na rozwój turystyki w Wałbrzychu i rozwój lokalny.

Changes of the cultural landscape and the tourist potential of Wałbrzych

Abstract

The aim of the article is to term the tourist potential of Wałbrzych in the context of it's tourist attractions. The method of an inquiry and analysis of the scientific literature, iconographic method and cartographic method were used. The field research was done in the chosen quarters and chosen objects of Wałbrzych. An Internet survey was conducted. The group of 100 tourists who visited Wałbrzych were chosen. It was found that the historical events and the development of industry shaped the modern tourist attractions of the city. The survey showed that Wałbrzych has a considerable tourist potential. Especially in the region. It was found that the tourist potential of the city is not fully used. Even though, due to diverse tourist attractions it might become a more recognizable tourist destination in the World. An appropriate use of the tourist attractions of the city may have a positive impact of the development of tourism in Wałbrzych and the local development.

Słowa kluczowe: Wałbrzych; walory turystyczne; potencjał turystyczny; turystyka

Keywords: Wałbrzych; tourist attractions; tourist potential; tourism

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Janusz Cerek (2023). Potencjał turystyczny Wałbrzyska w świetle badań ankietowych. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 19, 71–85, doi: 10.24917/20845456.19.5

Wprowadzenie

Wałbrzych to dolnośląskie miasto zbudowane nad rzeką Pełcznicą. Położone jest w Kotlinie Wałbrzyskiej i otoczone zalesionymi stokami Gór Wałbrzyskich w Sudetach Środkowych (Kondracki 2002; Zakrzewska-Półtorak 2010; Czupryn 2016; Migoń, Parzóch 2021). Góry Wałbrzyskie słyną z dużych zasobów węgla kamiennego, którego eksploatacja doprowadziła do przekształcenia rzeźby terenu w Kotlinie Wałbrzyskiej (Kondracki 2002; Migoń, Parzóch 2021). Wałbrzych ze względu na otaczającą go przyrodę, interesującą historię i rozwój oraz upadek przemysłu posiada potencjał turystyczny, który może być wykorzystany do rozwoju miasta (Lisowska, Wieszczyńska 2017).

Przyjmując szerszą definicję potencjału turystycznego można stwierdzić, że są to wszelkie komponenty mające wpływ na rozwój turystyki i zmiany zachodzące w ruchu turystycznym. Potencjał turystyczny tworzą zatem walory turystyczne, atrakcje turystyczne, zagospodarowanie turystyczne, infrastruktura turystyczna, dostępność komunikacyjna (Marciszewska 2010). W artykule szczególną uwagę zwrócono na walory turystyczne, czyli unikatowe elementy i cechy środowiska przyrodniczego i działalności człowieka, które przyciągają turystów (Gołębowski 2002). Szerszym pojęciem są zasoby turystyczne, czyli wszelkie istniejące elementy przyrodnicze i antropogeniczne (Kowalczyk 2012). Określanie walorów turystycznych jest subiektywne (Kowalczyk 2000; 2012). Odbyna się na zasadzie selekcji najbardziej interesujących elementów spośród zasobów turystycznych przez turystów. Następnie te wybrane elementy stają się walorami turystycznymi (Kowalczyk 2012). W artykule największą uwagę zwrócono na walory kulturowe, czyli uznane subiektywnie elementy środowiska antropogenicznego, wyróżniające się szczególnymi cechami (Kowalczyk 2012). Unikatywne i wielowiekowe wytwory człowieka, zarówno materialne i niematerialne, przekazywane z pokolenia na pokolenie, posiadające szczególne wartości naukowe, historyczne, krajobrazowe, artystyczne, społeczne, ekonomiczne, sentymentalne, wspólnotowe określa się mianem dziedzictwa kulturowego (Jodełka-Schreiber 2009; Jędrusiak 2011; Kobyliński 2011; Murzyn-Kupisz 2010; Murzyn 2016).

Celem artykułu jest określenie potencjału turystycznego Wałbrzyska w kontekście walorów turystycznych miasta. Przeprowadzono kwerendę i analizę literatury naukowej dotyczącej potencjału turystycznego, walorów turystycznych, historii i rozwoju Wałbrzyska. Przeprowadzono obserwację terenu w wybranych dzielnicach i wybranych obiektach Wałbrzyska. Na podstawie obserwacji terenu wybrano obiekty kulturowe analizowane w artykule. Zgromadzono materiały ikonograficzne, które wykorzystano w artykule. Zastosowano metodę kartograficzną

do opracowania mapy przedstawiającej wybrane walory turystyczne Wałbrzycha. Potencjał turystyczny Wałbrzycha określono na podstawie przeprowadzonej ankiety internetowej. Została ona skierowana do 100 respondentów. Grupą docelową byli turyści zainteresowani dziedzictwem kulturowym Wałbrzycha. Większość z nich pochodziła z woj. dolnośląskiego i odwiedziła to miasto kilkakrotnie.

Rozwój społeczno-gospodarczy Wałbrzycha w ujęciu historycznym

WXII w. na terenie współczesnego Wałbrzycha istniała osada zwana Waldenburgiem lub Wallenbergiem, jednak po raz pierwszy Wałbrzych wspomniano w 1305 r. (Dzikowska, Krzemińska, Medwecka, Zaręba 2010; Zakrzewska-Półtorak 2010). Pod koniec XIII w. książę Bolko I Surowy zbudował zamki „Książęca Góra” (Książ) na Pogórzu Wałbrzyskim i Nowy Dwór w Górach Wałbrzyskich (Dvořák, Marcinek, Siwek 2009). Początkowo Wałbrzych był osadą zamieszkiwaną przez bartników, myśliwych i rolników. Ok. 1400 r. Wałbrzych uzyskał prawa miejskie i zaczął rozwijać się tam handel (Zakrzewska-Półtorak 2010; Leniartek 2014). W 1536 r. rozpoczęła się tam eksploatacja węgla kamiennego. Żłóża węgla kamiennego eksploatowano także w pobliskich miejscowościach: Boguszów, Stary Lesieniec, Biały Kamień, Krzeszów, Sobięcín, Stary Zdrój (Piątek, Piątek 1999; Dzikowska, Krzemińska, Medwecka, Zaręba 2010). Węgiel kamienny wykorzystywali głównie kowale. W gospodarstwach domowych służył jako opał. Ówczesne większe znaczenie dla rozwoju Wałbrzycha miał przemysł tkacki (Dzikowska, Krzemińska, Medwecka, Zaręba 2010; Czupryn 2016).

Mimo dużego zapotrzebowania na węgiel kamienny, dopiero następne stulecia przyniosły rozwój przemysłu ciężkiego. Powstawało co raz więcej kopalni węgla kamiennego, a w 1776 r. otwarto pierwszą koksownię (Dzikowska, Krzemińska, Medwecka, Zaręba 2010). Pod koniec XVIII w. w „Lisiej Sztolni” zastosowano bardzo nowoczesną wówczas metodę transportu wodnego, wykorzystując łodzie do transportowania węgla kamiennego (Piątek, Piątek 1999; Szewczyk 2001; Kosmaty 2005; 2010). Już wówczas „Lisia Sztolnia” zaczęła przyciągać turystów i znane osobistości takie jak Fryderyk Wilhelm III, John Quincy Adams, Aleksandra Romanowa, Izabella Czartoryska (Kosmaty 2005).

Od początku XV w. Wałbrzych należał do rodu Czettritzów, a okoliczne tereny oraz Zamek Książ do Hochbergów. W XVII w. w mieście zbudowano renesansowy Zamek Czettritzów (Lisowska, Wieszczyńska 2017). W XVIII w. Wałbrzych wykupili Hochbergowie (Piątek, Piątek 1999). W 1809 r. zakończył się okres feudalizmu i zależności miasta od właścicieli prywatnych (Ludwig 2013). W 1818 r. miasto stało się siedzibą nowo utworzonego powiatu wałbrzyskiego (Dzikowska, Krzemińska, Medwecka, Zaręba 2010; Ludwig 2013).

W XIX w. nastąpił intensywny proces industrializacji. Powstało wiele fabryk i zakładów przemysłowych takich jak manufaktura „Albertich”, Huta „Karol”, Fabryka Lin i Drutu „Linodrut”, Fabryka Porcelany „Krister”, Fabryka Porcelany Carl Tielsch, Huta „Wilhelm” (Daszkiewicz-Ordyłowska 1983; Kosmaty 2005; Dzikowska, Krzemińska, Medwecka, Zaręba 2010; Zakrzewska-Półtorak 2010; Ludwig 2013). Następował wzrost liczby ludności spowodowany tym, że w Wałbrzychu osiedlali się nowi mieszkańcy poszukujący pracy w przemyśle

(Daszkiewicz-Ordylowska 1983). Liczba mieszkańców Wałbrzycha wzrosła z ok. 3,9 tys. w 1849 r. do ok. 10,3 tys. w 1871 r. (Daszkiewicz-Ordylowska 1983). W XIX w. zbudowano Pałac Albertich w stylu klasycystycznym, Plac Magistracki, neogotycki Ratusz (Lisowska, Wieszczyńska 2017).

W 1939 r. Wałbrzych zamieszkiwało 64 tys. osób, co miało związek z poszerzeniem granic administracyjnych (Jelonek 1956 ; Czupryn 2016). Po zakończeniu II wojny światowej Wałbrzych znalazł się w granicach państwowych Polski. Jeszcze w 1945 r. nowe, polskie władze miasta zmieniły nazwę z Waldenburg na Wałbrzych. W Wałbrzychu zaczęli się osiedlać Polacy z przeludnionych województw, repatrianci z Kresów Wschodnich, reemigranci z Europy Zachodniej, uchodźcy z Grecji oraz Żydzi, którzy bardzo szybko opuścili to miasto i wyjechali do Izraela (Kosmaty 2012; Bełdzikowski 2015a; 2015b; 2015c; Wieczorek 2015). Jednocześnie trwał proces wysiedlania ludności niemieckiej z Ziemi Odzyskanych. Początkowo pozostawiano jedynie niemieckich fachowców pracujących w przemyśle (Kosmaty 2012). Relacje polskiej i niemieckiej ludności w Wałbrzychu nie należały do łatwych i czasami dochodziło do spięć na tle narodowościowym, jednak zarówno polscy oraz niemieccy górnicy razem angażowali się w działalność Górniczego Domu Kultury i wspólnie działali na rzecz zachowania tradycji górniczych (Kosmaty 2012; Kurasz 2017). Po 1956 r. większość Niemców wyjechała do RFN i NRD (Kurasz 2017). W 1950 r. doszło do powiększenia granic administracyjnych Wałbrzycha, przyłączając do niego okoliczne miejscowości. Odnotowano znaczny wzrost liczby ludności z ok. 73 tys. osób w 1946 r. do ok. 110 tys. osób w 1956 r. (Jelonek 1956).

Władza komunistyczna przeprowadziła nacjonalizację przemysłu i postawiła na maksymalizację eksploatacji złóż węgla kamiennego w ramach Dolnośląskiego Zagłębia Węglowego, który obejmował wałbrzyskie kopalnie (Piątek, Piątek 1999). W okresie PRL w Wałbrzychu funkcjonowały kopalnie takie jak: „Thorez”, „Wałbrzych”, „Victoria”. W 1961 r. kilka koksowni połączono w jedno duże przedsiębiorstwo tworząc Zakład Koksowniczy „Wałbrzych” (Wójcik 2011; Bełdzikowski 2013). Ponadto miasto słynęło także z produkcji porcelany (Wójcik 2011; Rosicka 2018). Rozwój przemysłu ciężkiego wiązał się także z budowaniem osiedli robotniczych (np. Osiedle Górnicze na Rusinowej), osiedli mieszkaniowych powstałych na Piaskowej Górze i Podzamczu, hoteli robotniczych, ośrodków wypoczynkowych, domów kultury, żłobków, przedszkoli, szkół, szpitali, przychodni, obiektów sportowych oraz finansowania działalności artystyczno-kulturowej i wydarzeń kulturowych (Wójcik 2011; Frużyński 2012; Bełdzikowski 2013; Kosmaty 2013; Jaroszewska, Wieczorek 2016). Reforma administracyjna z 1975 r. sprawiła, że Wałbrzych stał się siedzibą – miastem wojewódzkim nowo powstałego województwa wałbrzyskiego, zyskując znaczącą funkcję administracyjną (Wójcik 2011; Bełdzikowski 2013). W latach 70 XX w. planowano restrukturyzację, unowocześnienie i poprawienie wydajności wałbrzyskich kopalń węgla kamiennego. Zakładano utworzenie jednego zcentralizowanego zakładu „Kopernik”, co ostatecznie nie doszło do skutku (Wójcik 2011; Frużyński 2012).

Po transformacji polityczno-gospodarczej w 1989 r. w Polsce zaczęto przygotowywać ekspertyzy i analizy dotyczące rentowności Dolnośląskiego Zagłębia Węglowego i jego ewentualnej likwidacji (Kosmaty 2011; Bełdzikowski 2013; Wójcik 2018). Początkowo jednak doszło do połączenia kopalni wałbrzyskich, tworząc przedsiębiorstwo o nazwie „Wałbrzyskie Kopalnie Węgla Kamiennego”

(Kosmaty 2011; Frużyński 2012). Pomimo to następował spadek wydobywania węgla kamiennego w szybach, które uznano za nierentowne. Obiekty, które do tej pory były własnością kopalń takie jak szkoły, żłobki, szpitale, domy kultury, obiekty sportowe itd. przekazano władzom lokalnym (Kosmaty 2011). Większość kopalni zamknięto do 1996 r. Do 1998 r. funkcjonował jedynie Zakład Wydobywczo-Przeróbczy Antracytu (Kosmaty 2011; Górecki, Seremet 2013; Augustyn 2019). Brak wiedzy i doświadczenia dotyczący przeprowadzania procesu likwidacji zakładów przemysłowych i niewystarczające wsparcie ze strony państwa w postaci pakietów socjalnych i nowych miejsc pracy dla zwolnionych robotników przyczyniły się do ogromnego wzrostu bezrobocia (Kosmaty 2011; Wójcik 2011; Dołzbłasz, Mucha 2015; Lisowska 2016). Reforma administracyjna z 1999 r. sprawiła, że zlikwidowano woj. wałbrzyskie, co oznaczało, że Wałbrzych utracił status miasta wojewódzkiego (Śleszyński 2016; Długosz 2017; Mika 2018). Dla miasta nastąpił okres załamania gospodarczego i znacznego odpływu ludności oraz procesu suburbanizacji (Kosmaty 2011; Lisowska 2016; Szmytkie 2016; Długosz 2017). Od 1994 r., kiedy w Wałbrzychu mieszkało ok 140 tys. ludzi zauważalny jest proces wyludniania (Długosz 2017). Wpływ na to miały problemy mieszkańców ze znalezieniem pracy i negatywny wizerunek poprzemysłowego oraz zdegradowanego miasta, gdzie w skrajnych przypadkach jedyną możliwością zarobku dawnym górnikom dawało nielegalne wydobywanie węgla kamiennego w „biedaszybach” (Krzemińska, Ornatowska, Zaręba 2009; Dryll 2010; Szmytkie 2016). Wielu górników opuściło Wałbrzych i wyjechało do Czech, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, Islandii (Kosmaty 2011). Konkurencją dla Wałbrzycha są Świdnica i Wrocław. Młodzi ludzie do wyjeżdżają do tych miast w poszukiwaniu pracy lub na studia (Kosmaty 2011; Dołzbłasz 2012; Długosz 2017). Innym problemem Wałbrzycha były zdegradowane obszary poprzemysłowe i brak pomysłu na ich rekultywację i zagospodarowanie (Kosmaty 2011; Wójcik 2011; Dołzbłasz, Mucha 2015). Współcześnie z dawnych zakładów przemysłowych funkcjonują jedynie Zakład Porcelany Stołowej „Krzysztof” i Wałbrzyskie Zakłady Koksownicze „Victoria” (Długosz 2019).

Jeszcze w bardzo trudnych latach 90 XX w. pojawiła się nowa szansa rozwoju Wałbrzycha. W 1997 r. została utworzona Wałbrzyską Specjalną Strefę Ekonomiczną „Invest Park”, która miała zaktywizować mieszkańców, przyciągnąć polskich i zagranicznych inwestorów i sprawić, że zostaną utworzone nowe miejsca pracy, a stare technologie zostaną zastąpione nowoczesnymi (Zakrzewska-Półtorak 2010; Wójcik 2011; Woźniak 2013). Zaczęły tam działać przedsiębiorstwa motoryzacyjne, elektrotechniczne, maszynowe, metalowe, budowlane, spożywcze, produkujące sprzęty gospodarstwa domowego, tworzywa sztuczne, płytki ceramiczne, armaturę sanitarną. Po 2006 r. w Wałbrzychu dostrzeżono wpływ WSSE „Invest Park” na rozwój miasta: spadek bezrobocia, inwestycje zagraniczne, pojawienie się nowoczesnych technologii (Woźniak 2013; Długosz 2019).

Z czasem podjęto działania mające na celu rekultywację nieużytków poprzemysłowych. Przede wszystkim niwelowano i zalesiano dawne hałdy pogórnice (Kosmaty 2011; Wójcik 2011). Obszar dawnej Kopalni Węgla Kamiennego „Julia” zagospodarowano tworząc Park Wielokulturowy Stara Kopalnia – Centrum Nauki i Sztuki (Lisowska 2016; Augustyn 2019). W 2010 r. na terenie innej dawnej kopalni węgla kamiennego otwarto Galerię Victoria (Leniartek 2014). Rekultywacji i ewentualnie zagospodarowania nadal wymagają dzielnice Sobięciny i Gaj w których znajdują

się zdegradowane nieużytki poprzemysłowe (Dzikowska, Krzemińska, Medwecka 2010). W Wałbrzychu przeprowadzono proces modernizacji i rewitalizacji w celu zwiększenia aktywizacji społecznej, gospodarczej, kulturowej i utworzeniu stref dla wypoczynku i rekreacji (Leniartek 2014; Chwastyk 2017; *Raport z realizacji...* 2020). Rewitalizacji poddano zabytkowe budynki i Plac Magistracki (Leniartek 2014). Podejmowane są działania mające na celu rewitalizację starych budynków mieszkalnych i poszczególnych dzielnic: Śródmieścia, Białego Kamienia, Starego Zdroju, Nowego Miasta, Sobięcina, Podgórze (Chwastyk 2017; *Raport z realizacji...* 2020). Miasto zainwestowało w budowę zachodniej obwodnicy oraz licznych ścieżek rowerowych. Wdrażane są koncepcje Smart City takie jak e-usługi publiczne, inwestycje w transport publiczny, wykorzystanie inteligentnego systemu sterowania ruchem i komunikacją miejską, program ochrony środowiska i zwiększenia świadomości ekologicznej (Dubiel, Górniak, Orzechowski, Podgórska, Stelmach, Synowiec 2010; Detyna, Mroczek-Czetwertyńska 2017; Woźniak 2018; *Raport z realizacji...* 2020). Zaplanowano działania na rzecz adaptacji miasta do zmian klimatycznych, które obejmują poprawę infrastruktury transportu publicznego, opieki społecznej (zwiększenie liczby miejsc w DPS-ach), przystosowanie ochrony zdrowia do diagnozy chorób związanych ze zmianami klimatu, budowę zbiorników retencyjnych, utrzymanie terenów zielonych, przystosowanie sieci energetycznej i zabudowy mieszkaniowej do ekstremalnych zjawisk pogodowych, edukację ekologiczną i klimatyczną w szkołach (Woźniak 2018).

Turystyka w Wałbrzychu

Perspektywę rozwoju Wałbrzycha umożliwia turystyka. Funkcja turystyczna zyskała na znaczeniu po utracie przez miasto funkcji przemysłowej (Dołzbłasz 2012). Wałbrzych słynie przede wszystkim z Książa (Fot. 1). W 1941 r. Książ należący do Daisy von Pless został skonfiskowany przez nazistów, którzy planowali jego przebudowę. W 1943 r. Organizacja Todta przystąpiła do prac prawdopodobnie mających na celu przystosowania zamku, któremu nadano kryptonim „Brabant I” do pełnienia funkcji jednej z utworzenie kwater głównych (Führerhauptquartier, FHQ) Adolfa Hitlera (Kosmaty 2006; Pawlikowska 2008). Pod Książem zostały wydrążone podziemne korytarze, położone na poziomach 15 m i 50 m pod dziedzińcem, które prawdopodobnie miały związek z powstającym w Górach Sowich Kompleksem „Riese” (Kosmaty 2006; Rosicka 2016).

Książ miał być połączony podziemnymi korytarzami ze Starym Książem (Pawlikowska 2008). Celem tego przedsięwzięcia mogła być przebudowa zamku na kwaterę główną Adolfa Hitlera, utworzenie centrum dowodzenia Kompleksu „Riese”, budowa podziemnych placówek badawczych i fabryk służących do testowania i produkcji nowych rodzajów broni takich jak V-1, V-2, Die Glocke, broń biologiczna, schronów bądź depozytu przechowującego dokumenty RSHA lub „złoto nazistów”, czyli środki finansowe Reichsbanku (Kosmaty 2006; Pawlikowska 2008; Rosicka 2016; Grzywa, Jarguliński, Piesiak 2017; Lisowska, Wieszaczevska 2017). Czasami przywoływana jest legenda o Bursztynowej Komnacie. Jednak najpopularniejsza legenda o podziemiach Książa, która wpływa na jego ogromną popularność dotyczy „Złotego Pociągu” (Rosicka 2016). Podziemny korytarz na poziomie 15 metrów poniżej poziomu dziedzińca został udostępniony turystom w 2005 r. (Rosicka

Fot. 1. Widok na Książ z punktu widokowego w Książańskim Parku Krajobrazowym

Źródło: fot. J Cerek

Fot. 2. Podziemny tunel na poziomie 50 m pod dziedzińcem Książa

Źródło: fot. J. Cerek

2016). W 2018 r. otwarto podziemny korytarz na poziomie 50 metrów pod poziomem działości (Fot. 2).

Innym bardzo interesującym obiektem jest Park Wielokulturowy Stara Kopalnia – Centrum Nauki i Sztuki, który został utworzony w miejscu Muzeum Przemysłu i Techniki, na terenie KWK „Julia”. Obiekt otwarto 9 listopada 2014 r. (Lisowska 2016; Augustyn 2019). Jest to zarazem przykład miejsca, gdzie dawną funkcję przemysłową zastąpiła funkcja turystyczna. W Starej Kopalni można zobaczyć min. szatnię łańcuskową, odzież roboczą, mundury, czapki górnicze, medale, sztandary, mapy, maszyny górnicze, narzędzia górnicze, aparaty tlenowe, makietę Lisiej Sztolni (Augustyn 2019). Zwiedzanie obiektu obejmuje przejście trasą podziemną (Fot. 3). Przewodnicy w Starej Kopalni to dawni górnicy KWK „Julia” (Lisowska 2016). Odbywa się tam wiele wydarzeń min. Festiwal Tradycji Górniczych Barbórka, który został wyróżniony tytułem „Turystycznego Produktu

Fot. 3. Trasa podziemna w Parku Wielokulturowym Stara Kopalnia – Centrum Nauki i Sztuki

Źródło: fot. J. Cerek

Roku 2019”. Również w 2019 r. Starą Kopalnię nagrodzono godłem „Turystycznej Usługi Roku 2019)” (Augustyn 2019).

Ponadto walorami turystycznymi Wałbrzycha są min. Zamek Nowy Dwór, Stary Książ, Palmiarnia, Mauzoleum (Totenburg), Rynek, Plac Magistracki, Ratusz, Muzeum Porcelany, Pałac Czetrtritzów, Pomnik Pamięci Górnictwa Wałbrzyskiego, Teatr Lalki i Aktora, Teatr Dramatyczny im. Jerzego Szaniawskiego, Filharmonia Sudecka im. Józefa Wiłkomirskiego (Mapa 1) (Kosmaty 2012; Ludwig 2013; Leniartek 2014; Jaroszevska, Wieczorek 2016; Lisowska, Wieszaczewska 2017). Wałbrzych posiada też walory przyrodnicze takie jak: Góry Wałbrzyskie, Park Krajobrazowy Sudetów Wałbrzyskich, Dolina Pełcnicy, Książański Park Krajobrazowy (Lisowska, Wieszaczewska 2017).

Źródło: opracowanie własne na podstawie Google Maps

z woj. wielkopolskiego, 5 z woj. małopolskiego, a pozostali z innych województw i jeden turysta z Niemiec. Wałbrzych często odwiedzają mieszkańcy bliskich okolic np. z powiatów wrocławskiego i karkonoskiego. 63 respondentów odwiedziła Wałbrzych więcej niż pięć razy, 20 respondentów trzy do pięciu razy, 11 respondentów dwa razy, 6 respondentów tylko raz. Zdecydowana większość ankietowanych interesuje się dziedzictwem kulturowym i uważa, że jest ono motywem ich podróży. Wśród rodzajów obiektów kulturowych popularnością cieszą się zamki, muzea, kopalnie, forty, pałace, bunkry. Ankietowani najczęściej czerpią wiedzę na temat dziedzictwa kulturowego z Internetu (np. media społecznościowe, blogi, forum), przewodników, przekazów ustnych, publikacji popularnonaukowych, filmów i seriali historycznych. Jako zakres zainteresowania Wałbrzychem wielu respondentów wskazało walory przyrodnicze, historię, dziedzictwo kulturowe i w mniejszym stopniu tradycje górnicze (Ryc. 2).

Najpopularniejszą atrakcją turystyczną jest Książ, którzy odwiedziło 94% ankietowanych (Ryc. 3). Ponad 70% turystów odwiedziło Stary Książ i Palmiarnię (Ryc. 3). 83% ankietowanych turystów odwiedziło wałbrzyski Rynek (Ryc. 3). Mniejszym zainteresowaniem cieszą się Centrum Stara Kopalnia i Muzeum Porcelany, które odwiedziły odpowiednio 59% i 40% respondentów (Ryc. 1). Mniej popularnymi obiektami kulturowymi są Zamek Czetrtritzów, Mauzoleum (Totenburg), wałbrzyskie teatry (Ryc. 3).

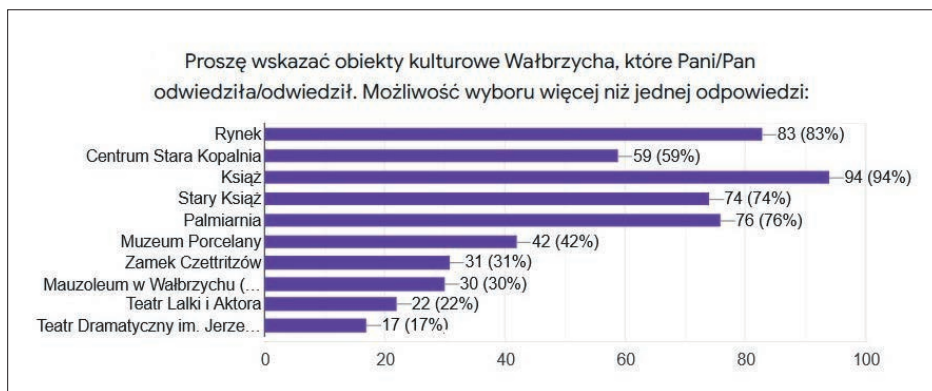
Atrakcyjność turystyczną Wałbrzycha w skali od 0–6, 34% ankietowanych oceniło na 5, a 29% respondentów na 4 (Ryc. 4). Najwyższą ocenę przyznało 14% badanych (Ryc. 4). Dwóch respondentów oceniło atrakcyjność turystyczną miasta na 2 (Ryc. 4). Tylko jeden badany ocenił atrakcyjność turystyczną Wałbrzycha na 1 (Ryc. 4).

Badania ankietowe wykazały, że Wałbrzych jest całkiem atrakcyjny turystycznie. Interesują się nim przede wszystkim turyści w wieku 27–59 lat, posiadający wykształcenie wyższe, pochodzący z małych, średnich i dużych miast. Wielu respondentów odwiedziło Wałbrzych kilka razy. Wpływ na to na pewno miał fakt, że większość z nich mieszka na Dolnym Śląsku. Świadczy to też o tym, że Wałbrzych jest ważną destynacją turystyczną dla osób z pobliskich powiatów. Ankietowanych bardzo interesują walory przyrodnicze Wałbrzycha. Jednak zdecydowana większość z nich odwiedziła Książ. Wielu respondentów zwiedziło także Rynek, Stary Książ, Palmiarnię. Nieco mniej ankietowanych zwiedziło Centrum Starą Kopalnię oraz Muzeum Porcelany. Słabszy wynik tych obiektów może być efektem większej dużo promocji Książa wraz z jego historią i tajemniczością oraz szerszej Kompleksu „Riese”. Nie tylko w Internecie, który jest bardzo popularnym źródłem wiedzy o dziedzictwie kulturowym wśród respondentów, ale ta tematyka pojawia się także w literaturze naukowej, literaturze popularnonaukowej, mediach. Znaczenie może też mieć bardzo dobre oznakowanie obiektów związanych z Kompleksem „Riese” na mapach Google oraz przy trasach dojazdowych. Ankietowani przeważnie wysoko oceniali atrakcyjność turystyczną. Na podstawie badań ankietowych stwierdzono, że Wałbrzych oferuje możliwość odwiedzenia unikatowych atrakcji turystycznych, przy jednoczesnym docenieniu walorów przyrodniczych. Jest to ważne miasto pod względem turystyki, przede wszystkim dla turystów z Dolnego Śląska, ale znajdują się w nim wyjątkowe obiekty dziedzictwa kulturowego, dzięki którym

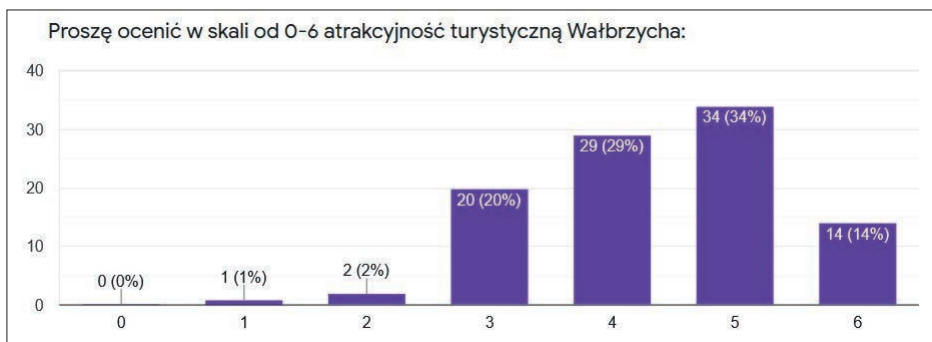
Ryc. 2. Zakres zainteresowania Wałbrzychem wśród respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie Google Forms

Ryc. 3. Obiekty kulturowe w Wałbrzychu wskazane przez respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie Google Forms

Ryc. 4. Ocena atrakcyjności turystycznej Wałbrzycha wg. respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie Google Forms

posiada duży potencjał turystyczny w skali polskiej i w dłuższej perspektywie, dzięki odpowiedniej promocji w skali międzynarodowej.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że Wałbrzych posiada unikatowe obiekty będące walorami turystycznymi, które mogą zostać wykorzystane do rozwoju turystyki i rozwoju miasta. Badania ankietowe wykazały, że najchętniej odwiedzanymi obiektami przez respondentów są: Zamek Książ, Rynek, Stary Książ, Palmiarnia, Park Wielokulturowy Stara Kopalnia – Centrum Nauki i Sztuki. Badania ankietowe wykazały, że dużym zainteresowaniem wśród turystów cieszą się także walory przyrodnicze Wałbrzyska. Zaletą miasta jest różnorodność walorów turystycznych. Odwiedzając miasto możliwe jest łączenie zainteresowania zarówno walorami przyrodniczymi jak i kulturowymi np. Książ położony jest na terenie Książańskiego Parku Krajobrazowego. Badania ankietowe wykazały, że Wałbrzych posiada znaczny potencjał turystyczny. Miasto wykorzystuje przede wszystkim potencjał turystyczny Książa, lecz jeszcze nie wykorzystało w pełni potencjału turystycznego obiektów przemysłowych. Należy jednak pamiętać, że niektóre obiekty przemysłowe nadal wymagają rewitalizacji i odpowiedniego zagospodarowania dla turystów. Na podstawie badań ankietowych stwierdzono, że Wałbrzych jest całkiem atrakcyjny turystycznie. Przede wszystkim w skali regionalnej, wśród turystów z sąsiednich powiatów z Dolnego Śląska. Stwierdzono, że potencjał turystyczny miasta nie jest jeszcze w pełni wykorzystany. Niemniej jednak Wałbrzych posiada bardzo interesujące walory turystyczne i ma szansę, by stać się destynacją turystyczną przynajmniej na skalę europejską.

Literatura

- Augustyn, A. (2019). *Stara Kopalnia w Wałbrzychu – wyjątkowy zabytek w nowej odsłonie*. Wałbrzych: Park Wielokulturowy Stara Kopalnia w Wałbrzychu.
- Będzikowski, R. (2013). Zarys dziejów województwa wałbrzyskiego. Część I: lata 1975–1989. W: S. Bielawska (red.), *Nowa Kronika Wałbrzyska*. Wałbrzych: Fundacja MUSEION, 15–40.
- Będzikowski, R. (2015a). Ludność osadnicza w procesie formowania społeczeństwa polskiego w Wałbrzychu w latach 1945–1950. W: S. Bielawska (red.) *Wałbrzyskie Szkice*. Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 15–86.
- Będzikowski, R. (2015b). Reemigranci z Francji, Belgii i Westfalii w Wałbrzychu. W: S. Bielawska (red.) *Wałbrzyskie Szkice*. Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 155–186.
- Będzikowski, R. (2015c). *Środowisko emigrantów greckich w Wałbrzychu*. W: S. Bielawska (red.) *Wałbrzyskie Szkice*, 490, 187–197.
- Chwastyk, D. (2017). Rola partycypacji społecznej w Gminnym Programie Rewitalizacji Miasta Wałbrzyska na lata 2016–2025 na przykładzie mikroregionów. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 490, 70–77. DOI: 10.15611/pn.2017.490.06
- Czupryn, B. (2016). Rewitalizacja przyszłością Wałbrzyska. W: P. Laskowski (red.) *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu*.

- Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*. Wałbrzych: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu, 55–74.
- Daszkiewicz-Ordylowska, D. (1983). Ludność Wałbrzycha w świetle spisu z 1849 r. W: A. Galos (red.), *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 20–42.
- Detyna, B., Mroczek-Czetwertyńska, A. (2017). Koncepcja Smart City dla miasta Wałbrzycha – perspektywy rozwoju. W: S. Bielawska (red.), *Nowa Kronika Wałbrzyska*. Wałbrzych: Fundacja MUSEION, 111–125.
- Długosz, M. (2017). Depopulacja aglomeracji wałbrzyskiej. *Konserwatorium Wiedzy o Mieście*, 30 (2), 19–25. DOI: 10.18778/2543-9421.02.02
- Długosz, M. (2019). Wykorzystanie terenów przemysłowych i nowa forma organizacji przemysłu w mieście na przykładzie Wałbrzycha. *Konserwatorium Wiedzy o Mieście*, 32 (4), 87–93. DOI: 10.18778/2543-9421.04.07
- Dołzbłasz, S. (2012). Problemy rozwoju miast pogórniczych na przykładzie Wałbrzycha. *Studia Miejskie*, 8, 109–121.
- Dołzbłasz, S., Mucha, P. (2015). Wykorzystanie terenów pogórniczych na przykładzie Wałbrzycha. *Studia Miejskie*, 17, 105–118.
- Dubiel, M., Górniak, J., Orzechowski, M., Podgórska, B., Stelmach, M., Synowiec, P. (2010). Aktualizacja „Programu Ochrony Środowiska dla miasta Wałbrzych na lata 2010–2014 z perspektywą do roku 2018”. Opole: Albeko.
- Dvořák, M., Marcinek, R., Siwek, A. (2009). *Piękna Polska*. Kraków: Wydawnictwo Kluszczyński.
- Dzikowska, A., Krzemińska, A., Medwecka, M., Zaręba, A. (2010). Rozwój terenów przemysłowych i ich wpływ na strukturę miejską Wałbrzycha w XX wieku. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 26, 203–212.
- Frużyński, A. (2012). Zarys dziejów górnictwa węgla kamiennego w Polsce. Zabrze: Muzeum Górnictwa Węglowego.
- Gołembski, G. (2002). *Kompendium wiedzy o turystyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzywa, K., Jarguliński, W., Piesiak, S. (2017). Antygravitacja i siła bezwładności w dzwonie z kompleksu „Riese”. *Zeszyty Naukowe Uczelni Jana Wyżykowskiego. Studia z Nauk Technicznych*, 6, 149–158.
- Jaroszewska, E., Wieczorek, M. (2016). Przemiany miast przemysłowych w kontekście koncepcji zależności od ścieżki (path dependence). Przykład Saint-Étienne i Wałbrzycha. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 32, 107–122.
- Jelonek, A. (1956). Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810–1955. W: K. Dziewoński (red.), *Dokumentacja Geograficzna*. Warszawa: Polska Akademia Nauk. Instytut Geografii.
- Jędrusiak, T. (2011). Dziedzictwo kulturowe jako markowy produkt turystyczny regionu. W: A. Bylica (red.), *Dziedzictwo kulturowe Polski i jego znaczenie w turystyce*. Warszawa: Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, 31–48.
- Jodełka-Schreiber, H. (2009). Niematerialne dziedzictwo kulturowe – idea, prawo, praktyka. W: W. Szafrąński, K. Zalasinska (red.), *Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 115–150.
- Kobyliński, Z. (2011). Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe? W: Z. Strzelecki (red.), *Mazowsze Studia Regionalne*. Warszawa: Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, 21–47.

- Kondracki, J. (2002). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kosmaty, J. (2005). „Lisia Sztolnia” w Wałbrzychu – relikty dawnych robót górniczych i możliwości wykorzystania dla celów turystycznych i dydaktycznych. *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej*, 111, 127–139.
- Kosmaty, J. (2006). Roboty górnicze prowadzone w Górach Sowich w ramach programu „Riese” w okresie II wojny światowej. *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały*, 32 (117), 145–161.
- Kosmaty, J. (2011). Wałbrzyskie tereny pogórnice po 15 latach od zakończenia eksploatacji węgla. *Górnictwo i Geologia*, 6 (11), 131–148.
- Kosmaty, J. (2012). Udział górników niemieckich w utrzymaniu ciągłości wydobywania w Wałbrzyskim Zagłębiu Węglowym po II wojnie światowej. W: M. Madziarz, P.P. Zagożdżon (red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 207–209.
- Kowalczyk, A. (2000). *Geografia turystyki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalczyk, A. (2012). Zasoby kulturowe i walory kulturowe – próba ustalenia znaczenia tych pojęć. W: B. Włodarczyk, B. Krakowiak (red.), *Kultura i turystyka – wspólne korzenie*. Łódź: Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, 17–33.
- Kosmaty, J. (2013). Techniczna kadra kierownicza Dolnośląskiego Zagłębia Węglowego w latach 1945–2000. W: S. Bielawska (red.), *Nowa Kronika Wałbrzyska*. Wałbrzych: Fundacja MUSEION, 75–104.
- Kurasz, I. (2017). Niemcy wczoraj i dziś. Przyczynek do analizy przemian społeczno-kulturowych ludności niemieckiej Dolnego Śląska od 1945 roku do współczesności. *Opuscula Sociologica*, 20 (2), 5–21. DOI: 10.18276/os.2017.2-01
- Leniartek, M. K. (2014). Rewitalizacja historycznego miasta na przykładzie śródmieścia Wałbrzycha. W: S. Bielawska (red.), *Nowa Kronika Wałbrzyska*. Wałbrzych: Fundacja MUSEION, 55–72.
- Lisowska, A. (2016). Stara Kopalnia Centrum Nauki i Sztuki w Wałbrzychu – przykład rewitalizacji obiektów poprzemysłowych na cele kulturowe. *Turystyka Kulturowa*, 4, 6–20.
- Lisowska, A., Wieszczyńska, A. (2017). Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego powiatu wałbrzyskiego i miasta na prawach powiatu Wałbrzycha. *Turystyka Kulturowa*, 4: 131–154.
- Ludwig, B. (2013). Nowe Miasto – secesyjna dzielnica Wałbrzycha. W: S. Bielawska (red.), *Nowa Kronika Wałbrzyska*. Wałbrzych: Fundacja MUSEION, 41–64.
- Marciszewska, B. (2010). Potencjał turystyczny regionu a kreowanie jego wizerunku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 590 (52), 13–22.
- Migoń, P., Parzóch, K. 2021. Góry Wałbrzyskie. W: J. Balon, J. Borzyszkowski, M. Kistowski, A. Macias, A. Richling, J. Solon (red.), *Regionalna geografia fizyczna Polski*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 346–347.
- Murzyn, M. (2016). Zarządzanie dziedzictwem kulturowym na podstawie wartości. *Zarządzanie w Kulturze*, 17 (3), 195–213.
- Murzyn-Kupisz, M. (2010). Dziedzictwo kulturowe, a rozwój lokalny. Przykład podkrajowych Niepołomic. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego*, 835, 67–91.

- Pawlikowska, M. (2008). Zamek Książ – tajemnice przeszłości szansą na ożywienie ruchu turystycznego. W: W. Tołoczko (red.), *Dziedzictwo kulturowe – ochrona i adaptacja jako szansa na rozwój*. Łódź: Pictor, 105–114.
- Piątek, E., Piątek, Z. (1999). Zarys dziejów dolnośląskiego górnictwa węglowego 1434–2000. W: A. Grodzicki, M.W. Lorenc (red.), *Uczniowie Agricoli: materiały z konferencji górniczej w Kowarach z 1999 roku*. Jelenia Góra: Muzeum Karkonoskie.
- Raport z realizacji Strategii Zrównoważonego Rozwoju Wałbrzycha do 2020 roku za rok 2019*. (2020). Wałbrzych: Urząd Miejski w Wałbrzychu.
- Rosicka, B. (2016). Wpływ nagłośnienia poszukiwań „złotego pociągu” na ruch turystyczny w Wałbrzychu i okolicach. *Warsztaty z Geografii Turyzmu*, 7, 259–269.
- Rosicka, B. (2018). Atrakcje turystyczne dziedzictwa przemysłowego ziemi wałbrzyskiej. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 36 (4), 225–232.
- Wieczorek, P. (2015). Społeczność żydowska w Wałbrzychu po 1945 roku. W: S. Bielawska (red.), *Wałbrzyskie Szkice*. Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 87–154.
- Woźniak, E. (2013). Rola Wałbrzyskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej „Invest-Park” w opinii mieszkańców Wałbrzycha. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 24, 147–168.
- Wójcik, J. (2011). *Przemiany wybranych komponentów środowiska przyrodniczego rejonu wałbrzyskiego w latach 1975–2000, w warunkach antropopresji ze szczególnym uwzględnieniem wpływu przemysłu*. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego. Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wójcik, J. (2018). Tereny pokopalniane Zagłębia Wałbrzyskiego 20 lat po zamknięciu kopalń węgla. *Przegląd Geograficzny*, 90, 267–290.
- Zakrzewska-Półtorak, A. (2010). Problemy rozwoju Wałbrzycha i ich znaczenie dla rozwoju województwa dolnośląskiego. *Biblioteka Regionalisty*, 10, 263–273.

Janusz Cerek, mgr. Turystyki i Rekreacji (specjalność turystyka kulturowa), mgr. Geografii (specjalność geografia społeczno-gospodarcza i gospodarka przestrzenna), doktorant Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Jego zainteresowania badawcze dotyczą turystyki kulturowej, dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska.

Janusz Cerek, MSc of Tourism and Recreation (specialization in Cultural Tourism), MSc of Geography (specialization in Socio-Economic Geography and Spatial Economy), a doctoral student at the Doctoral School of the Commission of National Education University of Cracow. His research interests include the cultural tourism, the cultural heritage and the cultural landscape with a special focus on the Lower Silesia.

Kamil Dyląg

Rozwój klubów sportowych i infrastruktury sportowej w obszarze miasta, na przykładzie piłki nożnej w Krakowie w ujęciu przestrzennym

Streszczenie:

Piłka nożna postrzegana jest jako ważny elementem życia społecznego i kulturowego Krakowa. Wynika to z długoletnich tradycji związanych z tą dyscypliną sportu, które są zakorzenione w dziejach miasta. Początkowo piłka nożna w Krakowie miała wymiar amatorski. Pierwsze wzmianki o bardziej zorganizowanej formie uprawiania tej formy sportu wywodzą się jeszcze z czasów pod zaborami. Po odzyskaniu niepodległości, futbol zaczął ewoluować, co wiązało się z profesjonalizacją działalności sportowej klubów. Działacze klubowi z Krakowa byli ważnymi postaciami w kierunkowaniu rozwoju piłki nożnej oraz infrastruktury sportowej, nie tylko w mieście, ale w całym kraju. W okresie dwudziestolecia międzywojennego, występowało zjawisko rozwoju demograficznego, kulturowego i gospodarczego miasta, co przełożyło się na dynamiczny rozwój sportu w tamtym czasie. W drugiej połowie XX w. nowy ustrój polityczny w Polsce, spowodował reorganizację zarządzania sportem w kraju. Ówczesne zmiany, przełożyły się na obraz funkcjonowania sportu, między innymi działalność klubowa została mocno uzależniona od zakładów przemysłowych. Po okresie transformacji związanej z przemianami ustrojowymi po 1989 roku funkcjonalność wielu klubów (zwłaszcza wielosekcyjnych), stała się znacznie trudniejsza przez odcięcie środków finansowych płynących z państwowych zakładów. Dzisiejsza sytuacja uległa zmianie, między innymi poprzez poprawę sytuacji ekonomicznej w mieście, a także partycypację Polski we wspólnocie Unii Europejskiej. Możliwość pozyskiwania środków z Unii, na rzecz rozwoju regionalnego pozwala na znacznie więcej opcji w zakresie inwestycji związanych ze sportem. Ważnym elementem rozwoju futbolu zawodowego, stał się sponsoring klubowy. Za dobry przykład udanego sponsoringu przytoczyć można dwa najbardziej utytułowane krakowskie kluby – Wisłę Kraków i Cracovię. Oba zespoły zyskały przede wszystkim stabilizację finansową oraz progres w osiągniętych wynikach sportowych.

Development of sports clubs and sports infrastructure in the area of the city of Krakow in spatial terms

Abstract:

Soccer is seen as an important part of Krakow's social and cultural life. This is due to the long-standing traditions associated with the sport, which are rooted in the city's history.

Initially, soccer in Krakow had an amateur dimension. The first mentions of a more organized form of practicing this form of sport date back to the times under the Partitions of Poland. After the restoration of independence, soccer began to evolve, which was associated with the professionalization of the clubs' sports activities. Club activists from Krakow were important figures in directing the development of soccer and sports infrastructure, not only in the city, but throughout the country. During the interwar period, there was a phenomenon of demographic, cultural and economic development of the city, which translated into the dynamic development of sports at that time. In the second half of the 20th century, the new political system in Poland, resulted in a reorganization of sports management in the country. The changes at the time, translated into the picture of the functioning of sports, among other things, club activities became heavily dependent on industrial plants. After the period of transition associated with political changes after 1989, the functionality of many clubs (especially multi-section clubs), became much more difficult by cutting off funds flowing from state-owned factories. Today's situation has changed, not least due to improvements in the city's economy, as well as Poland's participation in the European Union community. The ability to obtain funds from the Union, for regional development, allows for many more options for sports-related investments. An important element in the development of professional soccer, has become club sponsorship. A good example of successful sponsorship is the two most successful clubs in Krakow – Wisła Krakow and Cracovia. Both teams have gained, above all, financial stability and progress in sports performance.

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja/ suggested citation: Dyląg, K. (2023). Rozwój klubów sportowych i infrastruktury sportowej w obszarze miasta, na przykładzie piłki nożnej w Krakowie w ujęciu przestrzennym, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 87–100, DOI 10.24917/20845456.19.6

Wprowadzenie

Sport jest istotnym elementem życia społecznego. Za jeden z czynników wpływających na ten obraz, jest naturalny zmysł człowieka jakim jest rywalizacja. Pierwsze wzmianki o sporcie jako formie rywalizowania, pochodzą ze starożytnej Grecji. Dowodzi to obecności sportu w życiu społeczeństwa od setek lat (Hajduk, 2013). W celu dalszego zrozumienia umiejscowienia roli sportu jako elementu życia codziennego, jest próba przestudiowania definicji sportu Waśkowskiego (2007) „Świadoma i dobrowolna działalność człowieka, podejmowana głównie dla zaspokojenia potrzeb zabawy, popisu i walki, a także wewnętrznego doskonalenia się w drodze systematycznego rozwoju cech fizycznych, umysłowych i wolicjonalnych”. W dzisiejszym społeczeństwie sport pełni wiele funkcji takich jak: funkcję aktywności fizycznej, funkcję rozrywkową czy zawodową. Wśród pozostałych funkcji na uwagę zasługuje także funkcja reprezentatywna. Ponieważ stadiony w mieście oraz organizacja imprez sportowych mają wydźwięk wizerunkowy, co może przełożyć się na promocję turystyki w mieście (Hajduk, 2013). Ostatnią omawianą funkcją na którą warto zwrócić uwagę jest funkcja tożsamości narodowej. Szczególny jej przejaw odnosi się do czasów zaborów Polski. W ten sposób młodzi Polacy dawali przejaw patriotyzmu wśród symboliki i nazewnictwa powstających

zespołów, które odnosiły się do znaków narodowych. Symbole te można odnaleźć po dziś dzień wśród krakowskich zespołów (Kukulski, 1988). Jedną z najpopularniejszych dyscyplin sportu gier zespołowych jest piłka nożna. Istnieje kilkanaście czynników, które wpłynęły na popularyzację futbolu. Wspomnianymi czynnikami są między innymi: zjawisko globalizacji na świecie, profesjonalizacja piłki nożnej, sponsoring klubów i rozgrywek, a także rozwój gospodarczy. Głównym celem pracy jest określenie wpływu czynników politycznych, gospodarczych i społeczno-ekonomicznych na rozwój piłki nożnej w Krakowie. Celami szczegółowymi pracy są natomiast uwarunkowania historyczne rozwoju piłki nożnej na badanym obszarze i przeanalizowanie czynników przestrzennych, politycznych oraz gospodarczych w celu oceny potencjalnego progresu tej dyscypliny sportu. Zasięg przestrzenny obejmuje miasto Kraków, natomiast zakres ram czasowych badania obejmuje wszelką działalność od początku XX w. po czasy współczesne. Szczególną uwagę w pracy nałożono na analizę poszczególnych czynników z zakresu gospodarczego, które przełożyły się bezpośrednio na rozwój tego sportu. Główną metodą badawczą w pracy była analiza dostępnej literatury naukowej z tematyki badania. Ponadto zasięgnięto po dostępne źródła kartograficzne, internetowe i źródła monograficzne, poświęcone działalności klubów sportowych. Szczególną rolę dla powstania pracy odegrały publikacje autorstwa J. Kukulskiego z 1988 roku.

Rys historyczny rozwoju piłki nożnej i infrastruktury sportowej w Krakowie.

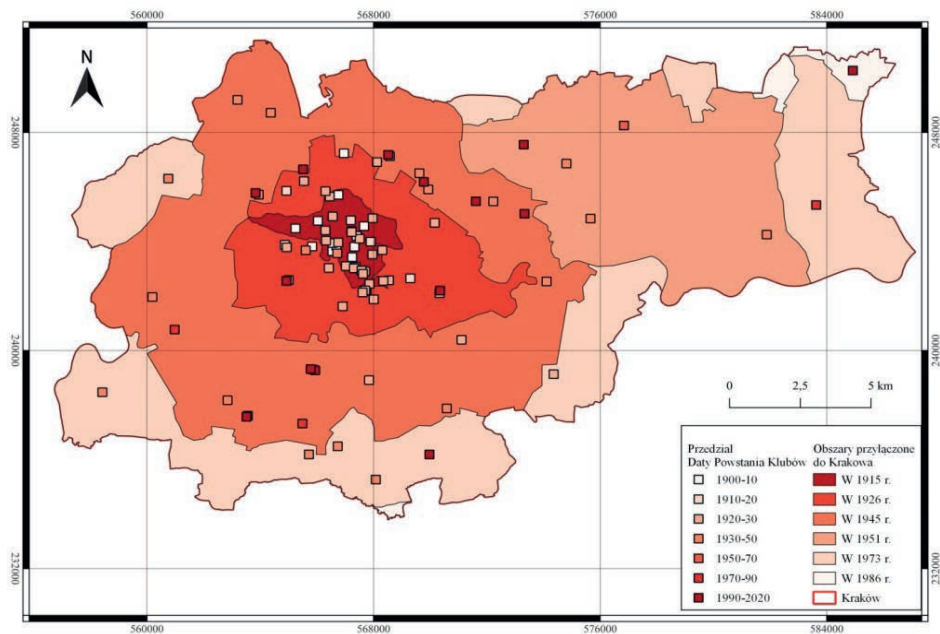
Pierwsze wzmianki o meczu piłki nożnej z udziałem krakowskiej drużyny, pochodzą z 14 lipca 1894 roku. Wtedy to krakowska młodzież udała się do Lwowa na II zlot „sokołów”, czyli zawodów w których brały udział Stowarzyszenia Gimnastyczne Sokół, gdzie został rozegrany mecz pomiędzy młodzieżą krakowską a lwowską (Kukulski, 1988). Piłka nożna w Krakowie istniała jednak wcześniej, wszystko za sprawą dr. Henryka Jordana, którego określa się mianem ojca piłki nożnej w Polsce. Jak można przeczytać w publikacji H. Smarzyńskiego z 1958 roku, poświęconej Henrykowi Jordanowi, to właśnie on był człowiekiem który przywiózł piłkę nożną do Polski. Następnie zaczął wprowadzać tą dyscyplinę do swojego parku, jako jedną z gier uprawianych przez młodzież biorącą udział w zajęciach. Szacuje się, iż w piłkę nożną grano w parku już od około 1890 roku. Park dr. Henryka Jordana stał się pierwszą kolebką amatorskiego piłkarstwa w Krakowie, głównie w formie rozrywki i rekreacji. Za datę narodzin piłki nożnej w bardziej zorganizowanej formie, niż gier wśród młodzieży uchodzi 4 czerwiec 1906 roku. Wtedy do Krakowa zawitały dwie drużyny pochodzące ze Lwowa (Kukulski, 1988). Jedną z nich była drużyna Czarnych, która rozegrała mecz z drużyną „Przewodników”, składała się ona głównie z chłopców uczęszczających do III gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego III. Ze wspomnień Józefa Lustgartena zawartych w „Narodziny Krakowskiego Sportu” z 1959 roku można wyczytać, iż mecz z 4 czerwca wywołał spore zainteresowanie wśród Krakowiaków futbolem, a samo pojawienie się piłkarzy ze Lwowa, zrobiło duże wrażenie na publiczności. Wówczas w Krakowie pojawiła się pierwszy raz drużyna piłkarska ubrana w jednolite kostiumy piłkarskie. Wspomniany mecz, stał się prawdziwym bodźcem napędowym do rozwoju piłki nożnej na ziemi krakowskiej (ryc.1). We wszystkich szkołach średnich zaczęły

powstawać drużyny, które rywalizowały ze sobą. Dużą rolę w zakładaniu drużyn szkolnych i nie tylko, miała polityka Cesarstwa Austriackiego wobec Polaków w Galicji. Pod zaborem austriackim, gdzie obowiązywał język polski, nie było trudności w zawiązywaniu stowarzyszeń nie obowiązywała cenzura odnośnie nazw i barw klubowych. Możliwe było tworzenie własnych rozgrywek, wszystko to mogło odbywać się za sprawą dość liberalnego podejścia władz Cesarstwa do polityki, prawa, kultury oraz życia społecznego na okupowanych ziemiach (Kukulski, 1988). To podejście sprzyjało zjawisku dużej koncentracji siedzib zespołów krakowskich skoncentrowanych głównie w granicach administracyjnych miasta sprzed roku 1915 (ryc.1).

Wraz ze wzrostem zainteresowania nową zyskująca na popularności dyscypliną, park dr. Jordana okazywał się zbyt „ciasny” dla natłoku meczów nieformalnych drużyn. Zaczęto wówczas przenosić się na wielką niezagospodarowaną połąć terenu, czyli błonie krakowskie (Kukulski, 1988). Pierwsze boiska na błoniach wyglądały prowizorycznie. Zazwyczaj odgradzano plac gry sznurem, ówczesne wymiary boiska również nie miały większego znaczenia, ponieważ przepisy gry w piłkę nożną nie stanowiły wtedy kluczowego elementu gry przez brak ich znajomości. Dopełnieniem prowizorycznego placu gry była publiczność która gromadziła się wokół terenu przeznaczonego do gry (Wikipasy.pl). To właśnie krakowskie błonie, były świadkiem pierwszych oficjalnych meczów z udziałem klubów z Krakowa rozgrywanych na terenie miasta. Wraz z rozwojem dyscypliny i zawiązaniem się pierwszych oficjalnych stowarzyszeń pojawiła się chęć czerpania zysków przez kluby z wejściówek na mecze. W tym celu zaczęto przenosić rozgrywki na stadiony, pierwsza przeprowadzka meczów piłkarskich miała miejsce na wybudowany w 1891 roku tor wyścigów konnych znajdujący się w sąsiedztwie parku Jordana oraz błoni, przy alei 3 maja (ryc.2). Kolejne przeprowadzki miały miejsce na powoli powstające stadiony przeznaczone głównie do gry w piłkę nożną jak np. stadion złotowy u schyłku błoni przy ówczesnej ulicy Wolskiej, dzisiejsza ul. Piłsudskiego (ryc. 2).

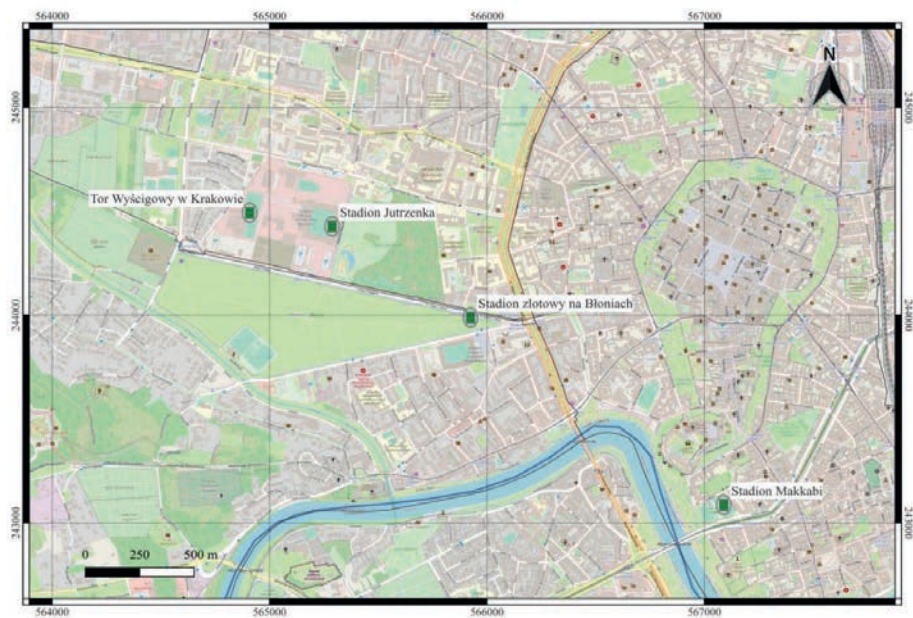
Jeszcze przed wybuchem I Wojny Światowej kluby piłkarskie zaczęły otwierać swoje własne obiekty, aby zmaksymalizować zysk czerpany ze sprzedaży biletów. Swoje stadiony w tamtym czasie otworzyły między innymi Wisła Kraków, Cracovia. Pierwszy obiekt krakowskiej Wisły został otwarty w 1914 i znajdował się na Oleandrach, róg dzisiejszych ulic Oleandra i Ingardena (historiawisly.pl, 2023). Obecnie Wisła Kraków rozgrywa swoje mecze w miejscu, gdzie mieścił się przedwojenny stadion Żydowskiego Towarzystwa Sportowego Jutrzenka Kraków. Swoją obiekt otworzyła również Cracovia, której obiekt przy ulicy Kałuży został oddany do użytku w 1912 roku. Jest on obecnie najstarszym zachowanym stadionem piłkarskim używanym do dnia dzisiejszego w Polsce (Cracovia.pl, 2023).

Oprócz rozbudowy klubowych obiektów sportowych liberalne podejście zarobcy, które pozwalało na zakładanie organizacji narodom okupowanym sprawiło, iż zaczęły powstawać pierwsze struktury związkowe zrzeszające kluby piłkarskie. Związkami powstałymi jeszcze podczas zaborów, w których tworzeniu mocno przyczynili się działacze krakowskich klubów, były między innymi *Krajowy Związek Turystyczny*, założony w 1906 roku oraz powstały w 1911 roku, *Związek Klubów Polskich*. Wkrótce po założeniu pierwszych struktur organizacyjnych, zaczęto rozgrywać pierwsze oficjalne rozgrywki Mistrzostw Galicji, zainaugurowanych

Ryc.1 Zależności w przedziale dat powstania klubów, na przykładzie rozwoju terytorialnego Miasta Kraków.

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie Mydel (1994), Wikipasy.pl.

Ryc. 2. Rozmieszczenie wybranych nieistniejących Stadionów w Krakowie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Wikipasy.pl.

w 1913 roku (Kukulski, 1988). Wybuch I Wojny Światowej niewątpliwie wpłynął negatywnie na rozwój sportu w Polsce, nie tylko w Krakowie. W 1914 wystartowały drugie mistrzostwa Galicji, jednakże zostały przerwane przez wybuch wojny. Globalny konflikt okazał się okresem, w którym kilka krakowskich klubów zniknęło, a wszelka działalność sportowa na czas wojny została zawieszona. Powodem tego była przede wszystkim niepodważalna szansa odzyskania niepodległości, wówczas wszystkie inne sprawy niż Polskie zeszły na dalszy tor (*Małopolski związek Piłki Nożnej w Krakowie 85 lat, 2005*). Odzyskanie niepodległości przez nasz kraj stworzyło dogodne warunki do rozwoju sportu na wielu płaszczyznach. W 1919 roku, powstaje *Polski Związek Piłki Nożnej*, w którego założeniu partycypowali działacze krakowskich klubów. Utworzenie suwerennego państwa przyniosło również możliwość utworzenia oficjalnych rozgrywek krajowych, w których liczne sukcesy święciły drużyny z Krakowa (Wisła, Cracovia, Garbarnia). Międzywojenny Kraków stał się dogodnym miejscem do rozwoju piłki nożnej w tamtym okresie za sprawą rozwoju gospodarczego oraz kulturowego. W klasie robotniczej w tamtym czasie mocno dominowała płęć męska, pracownicy nowo powstających zakładów pracy zaczęli zakładać drużyny w celach rekreacyjnych. Stąd w tamtym czasie można usprawiedliwić licznie powstające rzemieślnicze kluby portowe jak Garbarnia, Czarni czy RKS (Robotniczy Klub Sportowy). Swoje drużyny zaczęła także zgłaszać do rozgrywek mniejszość żydowska, która licznie zamieszkiwała obecną stolicę małopolski. Żydowskie kluby były wielosekcyjne i miały wymiar utożsamienia kulturowego, dlatego w ich szeregach występowali głównie zawodnicy i zawodniczki pochodzenia żydowskiego. Największymi klubami żydowskimi z Krakowa, były wówczas Maccabi Kraków oraz Jutrzenka.

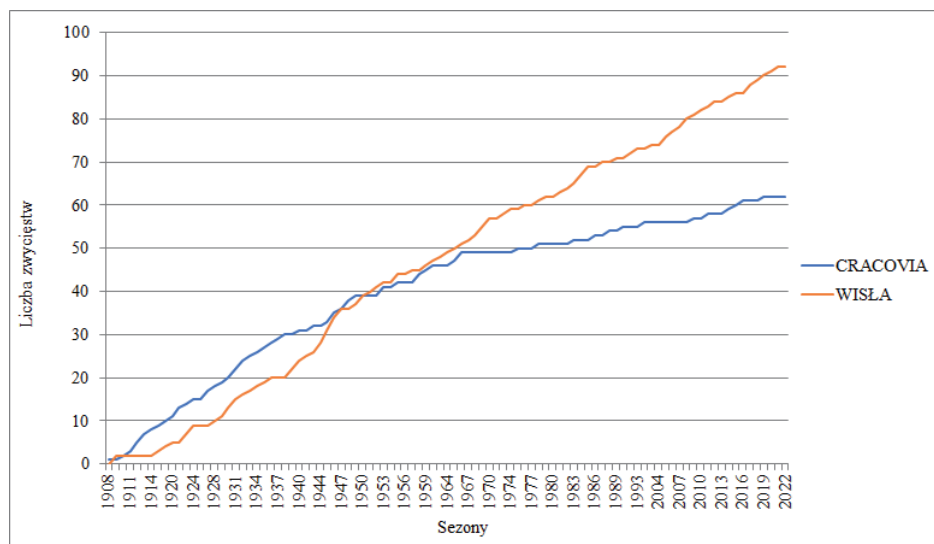
Początek II wojny światowej spowodował kolejne zawieszenie oficjalnej działalności sportowej w naszym kraju. W czasie okupacji niemieckiej jakakolwiek zorganizowana aktywność fizyczna była surowo zabroniona, a działalność klubów była nielegalna (Chemicz, 1982). Prócz sankcji organizacyjnych warto zaznaczyć, iż *podczas trwania wojny życie straciło wielu wybitnych zawodników i działaczy klubów z Krakowa, zmobilizowanych do sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polski, bądź zamordowanych przez nazistów wskutek prześladowań i holocaustu*. Szczególnie dotknięte tym wydarzeniom zostały również kluby mniejszości żydowskiej, które zniknęły z piłkarskiej mapy Krakowa wskutek tych wydarzeń. Lata 1939–1945 przyniosły liczne straty gospodarcze, demograficzne i kulturowe, rozwój sportu w tamtych latach mocno wyhamował. Lata powojenne przyniosły szereg zmian strukturalnych i organizacyjnych nie tylko w piłce nożnej, ale także w całym polskim sporcie.

Współczesne uwarunkowania rozwoju piłki nożnej na przykładzie zmian politycznych i gospodarczych.

Koniec II Wojny Światowej przyniósł radykalne zmiany w kierowaniu polskiego sportu, w tym piłki nożnej. W Polskiej Republice Ludowej przyjęto model działalności sportowej wzorowany na modelu radzieckim (Przynoga, 2012). Wspomniany projekt polegał w głównej mierze na upaństwowieniu wszelkiej działalności sportowej na terenie całego kraju. Efektem tego zabiegu kluby sportowe straciły osobowość prawną (odzyskały ją w 1956 oraz odtworzono wówczas związki

sportowe). W niektórych przypadkach kluby straciły prawa do swoich pierwotnych nazw. Wiązało się to z zmianą strukturalną oraz finansowania całego sportu, który przybrał charakter amatorski. Piłka nożna została wówczas mocno powiązana z ustrojem politycznym (Przynoga, 2012). Zabieg ten miał na celu likwidację klubów o silnej podmiotowości i utożsamieniu ze społeczeństwem, w ich miejsca tworzone „koła sportowe” podporządkowane nowym standardom polityki wobec sportu. Kluby zaczęły funkcjonować w silnej symbiozie z zakładami pracy, z których zawodnicy mogli trafiać do zespołów. Wraz z tymi zmianami wiązał się odgórny zakaz powoływania jakichkolwiek klubów sportowych, funkcjonować mogły wówczas tylko wyżej wspomniane „koła sportowe”. W latach 50-tych takich kół istniało około osiem, według konkretnego klucza nazw odnoszących się do konkretnej branży lub gałęzi przemysłu. Swoje koła miały również państwowe instytucje z zakresu bezpieczeństwa i obrony narodowej. Poszczególne koła funkcjonujące w latach 50-tych i 60-tych to między innymi: WKS (Wojskowy Klub Sportowy np. Wawel Kraków), Gwardia (od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych), Kolejacz (związane z transportem), Budowlani (związane z zakładami pracy o charakterze budowlanym), Górnik (przemysł wydobywczy), Stal (związane z przemysłem ciężkim), Włókniarz (związane z przemysłem włókienniczym), Unia (przemysł chemiczny). Kluby nie miały zatem wyboru i pod naciskiem władzy, zaczęły wstępować do poszczególnych kół np. Wisła Kraków została przemianowana na „Gwardyjskie Towarzystwo Sportowe”, ponieważ została związana organizacyjnie z milicją obywatelską. Wpływ ingerencji przez organy państwa na sport odcisnął swoje piętno w rywalizacji klubowej w oficjalnych zawodach (ryc. 3). Władze uczyniły w tamtym czasie kluby wojskowe oraz milicyjne jednymi z najlepiej finansowanych w kraju, zmieniając tym samym układ sił klubowych w rozgrywkach. Jednym z głównych celów takiego zabiegu była potrzeba ocieplenia wizerunku służb bezpieczeństwa poprzez sport, dlatego właśnie kluby powiązane z ówczesnymi władzami były najlepiej zorganizowanymi w kraju. Oprócz dobrego zaplecza finansowego w postaci mocnego patronatu, mogły swobodnie kontraktować zawodników z innych drużyn np. robotniczych, pod przykrywką uniknięcia powołania do wojska i wyboru gry dla klubu wojskowego (Przynoga, 2012). Za przykład może posłużyć rywalizacja pomiędzy dwoma największymi krakowskimi klubami czyli Wisłą Kraków i Cracovią. W czasach PRL Cracovia mocno straciła na swojej pozycji sportowej, na korzyść lepiej finansowanej i wspieranej przez resort państwa Wisły (ryc. 3). W rezultacie drużyna Cracovii zaczęła borykać się z problemami organizacyjnymi wskutek słabego patronatu z zakładów spółdzielczych. W PRL sport miał głównie wymiar amatorski, dlatego też kluby nie mogły płacić zawodnikom za grę. Umowy zawodników musiały być konstruowane w taki sposób, aby nie pozostawiały żadnych wątpliwości co do amatorstwa. Zawodnicy, byli zatrudniani na etat w zakładach pracy powiązanych z klubami w których występowali. W taki sposób otrzymywali wypłaty z zakładów, nie koniecznie pracując w nich (Woźniak, 2013).

Druga połowa XX w., cechowała się gwałtownym rozwojem gospodarczym miasta jako okręgu przemysłowego miasta, wskutek rozwoju przemysłu ciężkiego głównie hutnictwa. Skorzystała na tym również infrastruktura sportowa. Jak wówczas wiadomo wszelka działalność sportowa była mocno związana z zakładami pracy, dzięki temu ówczesne władze przeprowadziły kilka dużych inwestycji w zakresie infrastruktury sportowej. Przyczyną takiego zabiegu prawdopodobnie

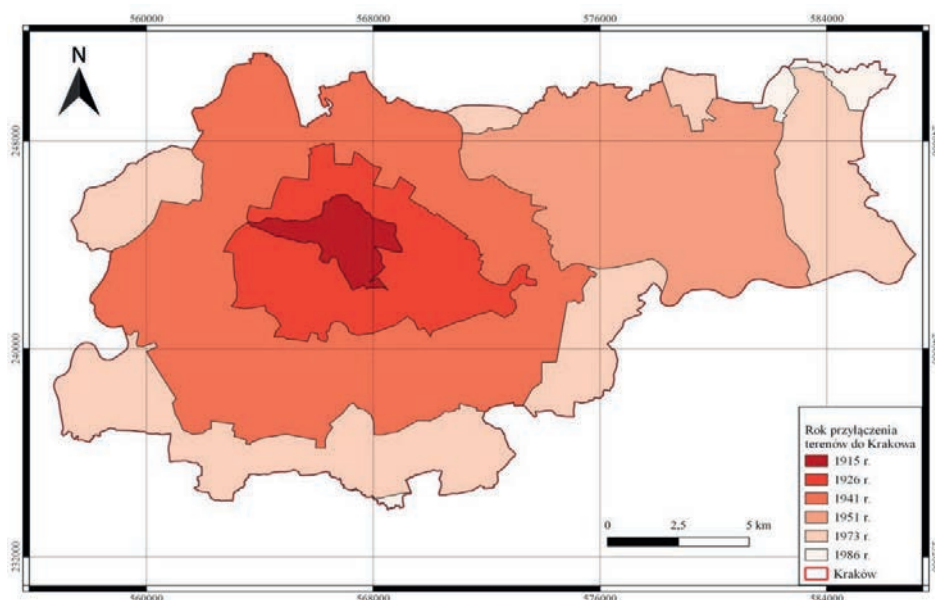

Ryc. 3. Liczba zwycięstw w Derbach Krakowa na przestrzeni lat.

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie Wikipasy.pl.

była polityka władz komunistycznych odnośnie sportu, które stawiały na uprawianie sportu masowo, grupowo ponad sporty indywidualne. W tym okresie powstały kompleksy sportowo-rekreacyjne oddanych do użytku dla takich klubów jak Klub Sportowy Korona, Hutnik Kraków, Wanda Nowa-Huta, Wojskowy Klub Sportowy Wawel czy kompleks Akademii Wychowania Fizycznego. Po tych inwestycjach dynamiczny rozwój infrastruktury sportowej w mieście mocno wyhamował. Wiązało się to ze zmianą priorytetu w polityce planowanych inwestycji budowlanych. Wpływ na to miał duży wyż demograficzny miasta po wojnie, a także rozwój terytorialny miasta kiedy to kolejno w 1951, 1973 i 1986 poszerzano granice administracyjne Krakowa (ryc. 4). Kolejnym elementem wpływającym na rozwój gospodarczy i demograficzny, a także na nową politykę budowlaną była budowa kombinatu w Nowej Hucie oraz elektrociepłowni opalanej węglem kamiennym w 1968 roku. Wspomniane wcześniej dwie duże inwestycje wygenerowały sporo miejsc pracy, napędzając tym samym migracje do miasta w celach zarobkowych. W tamtym czasie liczba mieszkańców miasta wzrosła niemal dwukrotnie z 300 tys. do 750 tys. (Mydel, 1994). Skutkiem tego większość inwestycji była skupiona na powstawaniu nowych osiedli mieszkalnych tak zwanych „blokowisk”, w celu zaspokojenia potrzeb miasta w liczbie dostępnych mieszkań (Kowalski, 2010).

Zmiany ustrojowe w kraju spowodowały kolejne zmiany w zakresie organizacji sportu w Polsce. Jedną z najbardziej charakterystycznych zmian, które nastąpiły była reorganizacja działalności klubów w zakresie samodzielności. Transformacja ustrojowa dotknęła nie tylko sport, ale niemalże każdy element życia codziennego. Wiązało się to z opracowaniami nowych strategii kierunku podążania państwa i reformowaniem poszczególnych gałęzi gospodarki i prawa. Zmianie uległ również porządek instytucjonalny w kraju. W sporcie nastąpił szeroko rozumiany proces prywatyzacji klubów, następstwem tego zakończono ich finansowanie z budżetu

Ryc. 4. Mapa przedstawiająca daty przyłączenia poszczególnych terenów do Krakowa.

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie Mydel, (1994).

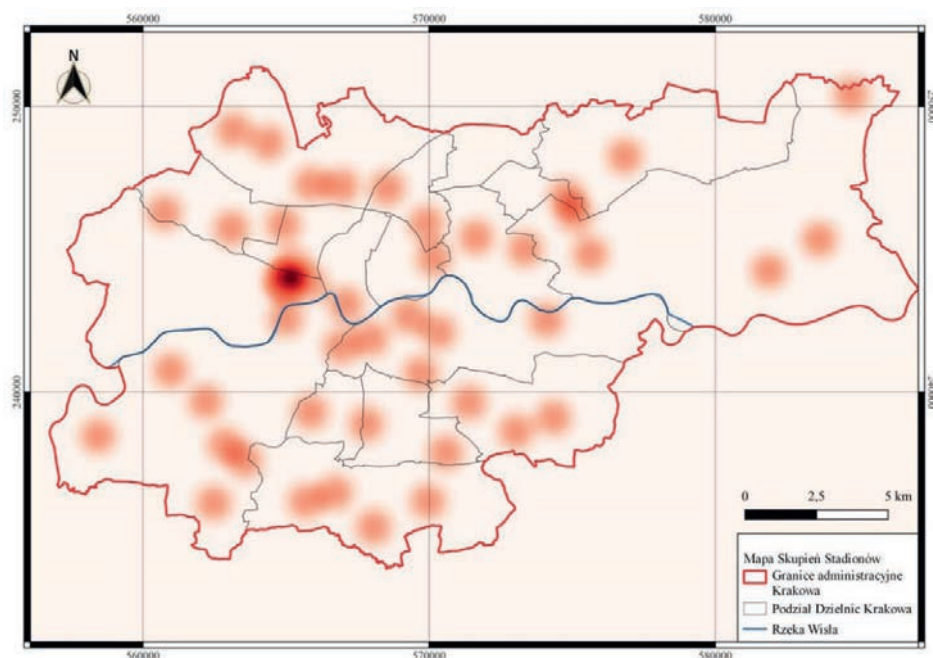
państwa na taką skalę jak miało to miejsce w poprzednim ustroju. Równolegle postępował proces odłączania klubów od patronackich zakładów pracy. Kluby od tego momentu miały być zdane same na siebie, prezesi i działacze klubowi musieli radzić sobie sami w nowej rzeczywistości. Największą przeszkodą w rozwoju, była bariera finansowa. Kluby były w większości wcześniej własnością materialną patronackich zakładów pracy, podobnie jak obiekty sportowe na których występowały. Zakłady opiekowały się klubami na różne sposoby, między innymi opłacając i zatrudniając pracowników klubowych oraz sportowców. Nie trudno zatem stwierdzić, iż zmiany związane z transformacją miały olbrzymi wpływ na wygląd i rozwój sportu w tamtym czasie (Mańkowski, 2022), (Kowalski, 2010). Zmiany w zakresie przemian gospodarczych w latach 90-tych doprowadziły do problemów finansowych wielu klubów, nie tylko z Krakowa. Zamykanie sekcji sportowych w klubach wielosekcyjnych było powszechnym zjawiskiem. Zmiany własnościowe obiektów sportowych, które przechodziły w posiadanie miasta lub bezpośrednio do rąk klubów generowały dodatkowe koszty dla krakowskich zespołów w ich utrzymaniu. Sytuacja ekonomiczna klubów zaczęła się nieco poprawiać na początku XXI w., gdy w piłce nożnej w Polsce zaczęło pojawiać się zjawisko sponsoringu z sektora prywatnego. Kluby zawodowe zaczynały być obejmowane sponsoringiem podmiotów prywatnych, przykład udanego sponsoringu może posłużyć wykupienie udziałów spółek akcyjnych Cracovii oraz Wisły Kraków, odpowiednio przez firmy Comarch i Tele-Fonika. Zabieg ten przyniósł znaczącą poprawę sytuacji finansowej klubów oraz pozytywnie wpłynął na osiągane wyniki sportowe. Obecnie przez zjawisko globalizacji wyróżnia się trzy ścieżki pozyskiwania środków finansowych przez kluby piłkarskie. Najbardziej podstawową formą pozyskiwania środków przez kluby jest sprzedaż biletów, miejsc

na reklamy oraz otrzymywanie środków z sprzedaży praw transmisyjnych. Drugą popularną ścieżką sponsoringu zwłaszcza w Polsce są dofinansowania ze środków samorządowych. Działanie to wiąże się ze świadomością urzędów miast w zakresie posiadanie mocnej drużyny sportowej, która wpływa pozytywnie na promocję miasta. Za ostatni przykład może posłużyć pozyskiwanie środków od prywatnych inwestorów, jest to nowoczesna forma promocji firm która wykorzystuje zasięgi sportu w mediach społecznościowych w przyciąganiu dużej publiczności (Wilczyński, Synowska, 2014). Gminy mogą podjąć również szereg działań w zakresie promocji sportu oraz modernizacji obecnej infrastruktury. Wynika to z świadomości korzyści płynących z posiadania dobrych drużyn piłkarskich. Jedną z metod w zakresie promocji sportu w tym piłki nożnej, może być powołanie specjalnych jednostek jak np. ZIS (Zarząd Infrastruktury Sportowej). Obowiązkiem statutowym gminy Kraków jest organizowanie sportu przez władze miejskie. W związku z tym w zakres obowiązków ZIS weszła opieka oraz zarządzanie miejską infrastrukturą sportową (również tej, wynajmowanej klubom), współudział przy organizowaniu wielkich imprez sportowych, oraz partycypacja w modernizowaniu i powstawaniu nowych obiektów sportowych na terenie miasta. Od momentu powołania do życia jednostki Zarządu Infrastruktury Sportowej w 2009 roku, liczba dostępnych boisk w Krakowie wzrosła z 44 do 78. Zwiększając tym samym obecny stan posiadania o 78%.

Przestrzenne uwarunkowania rozwoju sportu oraz rozmieszczenie infrastruktury

Na rozmieszczenie stadionów w mieście wpływ ma więcej niż jeden czynnik. Pierwszym z nich jest kubatura jaką stadion zajmuje w przestrzeni miejskiej. Wraz z popularyzacją piłki nożnej zaczęły powstawać coraz większe i nowocześniejsze stadiony. Ich rozmiar wpływa na planowanie potencjalnej lokalizacji. Kraków na początku XX w. był znacznie gęściej zaludnionym miastem, około 100 tys. mieszkańców w ówczesnych granicach przed 1915 rokiem (ryc. 4). Wynikiem tego obrazu pierwsze piłkarskie stadiony zaczęły powstawać w okolicy krakowskich błoni, ponieważ budowa tak dużych obiektów nie była możliwa do przeprowadzenia w centrum miasta ze względu na zwartą zabudowę oraz sąsiedztwo obiektów sakralnych (Trzepacz, 2020), (Mydel, 1994). Wówczas na obszarze błoni powstały obiekty między innymi: Juvenii (ul. Na Błoniach), Zwierzynieckiego (ul. Na Błoniach), Jutrzenki (obecna ul. Reymonta), Cracovii, stadion (przy ulicy Focha), czy w późniejszych latach Wisły Kraków (przy ulicy 3 maja). Wiązało się to z niezagospodarowaniem tego obszaru i możliwości przeprowadzenia na nim takich inwestycji. Wynikiem tego w tej części Krakowa występuje największe zagęszczenie obiektów piłkarskich (ryc. 5).

Niezagospodarowany teren nie był jedynym czynnikiem wpływającym na wybór błoni krakowskich jako piłkarskiego ośrodka miasta. Wynikało to również z sąsiedztwa parku Jordana, a także kilku szkół zlokalizowanych w okolicy. To ułożenie przestrzenne sprawiło, iż obszar ten często był wykorzystywany do uprawiania piłki nożnej jeszcze przed powstaniem infrastruktury do tego przeznaczonej (Kowalski, 2010). Istotnym zjawiskiem wpływającym na obecny obraz rozmieszczenia stadionów i boisk na terenie miasta był rozwój terytorialny granic miejskich.

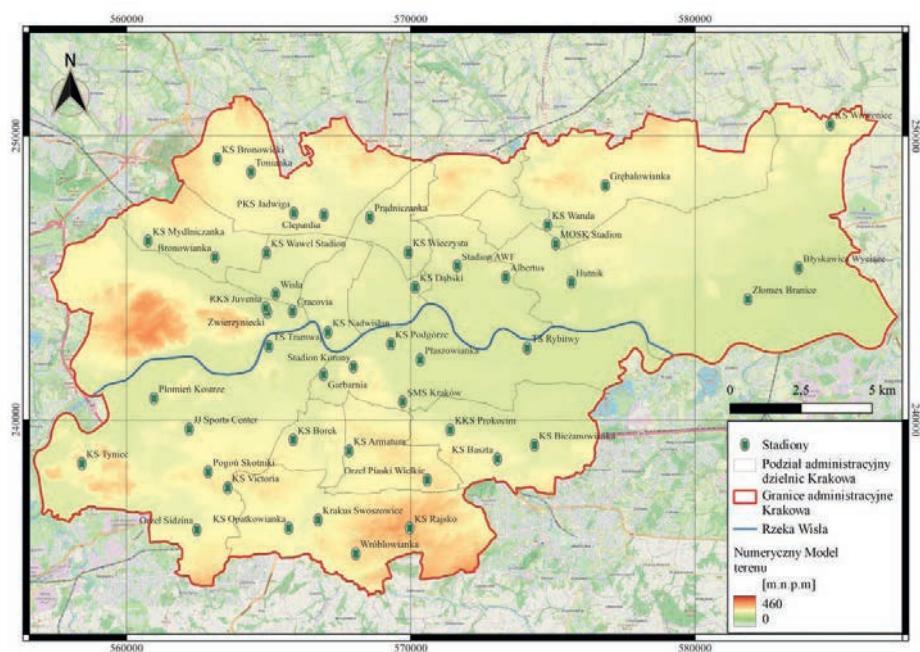

Ryc. 5. Rozmieszczenie stadionów na obszarze Krakowa na przykładzie metody mapy skupień.

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie Open Street Map

W latach 1909–1915, do Krakowa przyłączono 12 gmin w tym miasto Podgórze. Kolejne poszerzenie granic miało miejsce podczas realizacji planu Generalnego Gubernatorstwa w 1941 roku odnośnie poszerzenia granic. Wówczas granice miejsce poszerzono o rekordową liczbę 30-stu gmin (Mydel 1979). Rozwój terytorialny sprawił, iż nowe granice miejsce zaczęły pochłaniać istniejące już obiekty klubów z poszczególnych gmin. Z perspektywy rozmieszczenia infrastruktury sportowej ważnym wydarzeniem było także włączenie Nowej Huty do Krakowa w 1951 roku. Budowane i planowane praktycznie od początku nowo włączone osiedle, pozwoliło na budowę wszelkiej infrastruktury sportowej w jego przestrzeni w sposób zamierzony i zaplanowany. Wówczas zaplanowano wybudowanie kompleksów sportowych Wandy Nowa Huta oraz Hutnika Nowa Huta (Kowalski, 2010). Następnym analizowanym zjawiskiem wpływającym na rozmieszczenie infrastruktury sportowej, są uwarunkowania z zakresu społeczno-ekonomicznych. Rzemieślnicze i robotnicze kluby sportowe często rozpoczynały swoją działalność w niedalekim sąsiedztwie zakładów pracy. Głównie nowopowstałe kluby miały wymiar rekreacyjny i propagowały sport wśród ludności klasy robotniczej. Przykładem takiego klubu w Krakowie jest RKS Garbarnia, założona jako KS Lauda w 1921 roku, przez pięciu robotników polskich zakładów Garbarskich na Ludwinowie (Cierpiatka, 2007). W 1973 roku do miasta przyłączono kolejne 22-e kolejne wsie, decyzja ta była determinowana potrzebą uzyskania nowych terenów pod inwestycje. Włączone zostały wówczas takie miejscowości jak Tyniec, Sidzina, Opatkowice, Swoszowice, Wróblowice, Rajska, Nowy Bieżanów, Libertów, Mydlniki, Wyciąże.

Decyzja ta została podyktowana zabezpieczeniem terenów inwestycyjnych dla zrównoważonego rozwoju miasta. Cechą wspólną nowo przyłączonych terenów był wiejski charakter oraz liczne użytki rolne i tereny leśne (Mydel, 1994). Wraz ze stopniową zabudową i zasiedleniem wcześniej wspomnianych terenów, na ich obszarze zaczęły powstawać zespoły, które miały głównie wymiar amatorski. Rozwój przestrzenny miasta sprawił, iż wszystkie lokalne drużyny z włączonych gmin znalazły się w granicach miejskich wpływając na aktualny obraz ich rozmieszczenia, który jest w miarę równomierny (ryc. 6). Ważną rolę w rozmieszczeniu stadionów ma również topografia i użytkowanie terenu. Aktualnie w Krakowie widać trzy puste przestrzenie w rozmieszczeniu obiektów sportowych, pierwszym z nich jest powierzchnia Lasu Wolskiego w Krakowie oraz okolice ZOO i Kopca Piłsudskiego. Drugim obszarem jest wschodnia część miasta, w której funkcjonował kombinat hutniczy, oczyszczalnia ścieków wraz z licznymi zbiornikami wodnymi. Natomiast trzecią jest Stare Miasto i Rynek Główny w Krakowie, gdzie ze względów zwartej gęstej zabudowy oraz sąsiedztwa obiektów sakralnych i kulturowych, powstanie nowych boisk i stadionów nie byłoby możliwe do realizacji (ryc. 6) (Mydel, 1994). Obecnie planowanie budowy dużych stadionów w Krakowie jest mocno utrudnione. Wpływ na to ma obecny plan miasta wraz z jego zabudową oraz syndrom NIMBY (ang. *Not in my back yard*), wskazywany przez wielu geografów badających tematykę infrastruktury sportowej jako dużą barierę w inwestycjach tego zakresu.

ryc. 6. Rozmieszczenie stadionów na obszarze Krakowa na przykładzie numerycznego modelu terenu.

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie Open Street Map

Podsumowanie

Przeprowadzenie analizy dostępnych źródeł literatury i netografii pozwoliły stwierdzić, iż procesy przemian gospodarczych i politycznych miały realny wpływ na wygląd krakowskiej piłki nożnej. Poszczególne ramy czasowe charakteryzowały się odmiennymi procesami społeczno-ekonomicznymi, gospodarczymi oraz politycznymi, które oddziaływały na wygląd piłki nożnej w każdym z okresów. Uwarunkowania historyczne miały bardzo duży wpływ na rozwój tej dyscypliny jeszcze przed I wojną światową. Przełożyła się na to polityka Cesarstwa Austriackiego odnośnie okupowanych ziem oraz uwarunkowania kulturowe. Bagatelizować nie można również roli zasłużonych postaci dla sportu w Krakowie takich jak Henryk Jordan, który skutecznie promował tą dyscyplinę sportu wśród młodzieży.

Głównym warunkiem rozwoju krakowskich klubów sportowych było położenie geograficzne. Kraków i Lwów wspólnie znalazły się pod zaborem austriackim, pozwoliło to na rywalizację sportową pomiędzy tymi dwoma miastami która prowadziła do wzajemnego rozwoju. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku oba miasta znalazły się w granicach II Rzeczypospolitej Polski, obie miejscowości były wówczas ważnymi ośrodkami piłkarskimi w Polsce, z których drużyny święciły największe sukcesy w dwudziestoleciu międzywojennym. Dodatkowo działacze sportowi z tych dwóch miast brali czynny udział w zakładaniu Polskiego Związku Piłki Nożnej. Od lat 50-tych XX w. wskutek zmian politycznych dotychczas mocne krakowskie kluby (Garbarnia, Cracovia) zaczęły notować regres sportowy, w mieście wykreował się obraz jednego mocnego klubu (GTS Wisła Kraków) wskutek ówczesnej polityki odnośnie sportu. Obraz ten został wykreowany poprzez mocny patronat klubu jakim była milicja obywatelska. Rozwój terytorialny oraz gospodarczy w XX w. miał wpływ także na powiększenie się liczby klubów w mieście. Większość z nich miała jednak wydźwięk rekreacyjny i amatorski. Okres lat 90-tych z poprzedniego wieku rozpoczął proces separacji klubów sportowych od państwowych zakładów pracy i resortu państwa. Kryzys gospodarczy w tamtym okresie spowodował trudną sytuację ekonomiczną wielu klubów. Sytuacja ta zaczęła się stopniowo odwracać wraz z pojawieniem się sponsoringu z funduszu prywatnego na początku XXI w. Kluby otrzymały niezbędne wsparcie finansowe, które pozwoliło im ustabilizować swoją działalność oraz zanotować progres sportowy. Na osobny komentarz zasługują również stan infrastruktury sportowej który uległ znacznemu polepszeniu szczególnie w drugiej połowie XX w.

Bibliografia:

- 85 lat Małopolski związek piłki nożnej w Krakowie, 2005, Wydawnictwo GiA, Katowice
Chemicz S., 1982, Piłka nożna w okupowanym Krakowie, wydawnictwo literackie Kraków, Kraków
Kukulski J., 1988, Pierwsze mecze pierwsze bramki, Wydawnictwo literackie Kraków, Kraków
Kowalski Ł., 2010, Sport w przestrzeni miejskiej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków
Mańkowski J., D., 2022, Społeczne czynniki upadku i trwania klubów sportowych w okresie transformacji ustrojowej w Polsce, Uniwersytet Gdański, Gdańsk

- Mydel R., 1994, *Rozwój urbanistyczny Krakowa po Drugiej Wojnie Światowej*, Secesja, Kraków
- Przynoga A., 2012, *Propaganda w Sporcie w PRL na przykładzie Wyścigi Pokoju 1948–1989*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań
- Trzepacz P., 2020, *Stadion piłkarski w przestrzeni miasta: przemiany lokalizacji dużych obiektów infrastruktury piłkarskiej*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Kraków, s. 115–124,
- Waśkowski Z. (2007), *Uwarunkowania i sposoby wdrażania orientacji marketingowej w klubach sportowych*, Poznań
- Wilczyński P., Synowska K., 2014, *Jakość rozgrywek lig zawodowych piłki nożnej w Polsce a ich finansowanie*, Oficyna wydawnicza AFM, Kraków
- Woźniak W. (2013) *Zawodowe amatorstwo? Futbol w okresie PRL w relacjach polskich piłkarzy* (w:) M. Kazimierczak, J. Kosiewicz (red.) *Sport i turystyka. Uwarunkowania historyczne i wyzwania współczesności*, Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu
- Włodarczyk B., 2016, *Łódź jako arena wielkich wydarzeń sportowych – wybrane przykłady*, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 51–62.
- Hajduk F., 2013, *Funkcje Sportu, wybrane problemy*, rocznik lubuski tom 39 cz. 2, s. 252–260
- Smarzyński, H. (1958). *Henryk Jordan*.
- Broniewski, S. (1959). *Kopiec wspomnień*.
- Netografia:
- Historiawisly.pl. www.historiawisly.pl, data 01.06.2022
- Wikipasy.pl. www.wikipasy.pl , data 01.06.2022

Gatera Etienne

Population Declines and Land Use Management in Rwanda

Abstract

Rwanda, like several other sub-Saharan African (SSA) countries, experienced a population boom following the Tutsi genocide of 1994. However, the growing population exacerbated the impact of human activities, such as deforestation, on the environment. The purpose of this study is to examine the impact of population decline on land use management, focussing particularly on the issues faced by the inhabitants of Rwanda's Jali and Kigali mountains. Population decline was recognised as the main contributing factor to land use management, so the government policy of relocating people from the Jali and Kigali mountains, as well as the literature, identified many issues, such as settlement in high-risk locations, areas of degradation and general environmental issues, which have been analysed in this paper. Due to lack of sufficient research on the topic, this study uses quantitative questionnaires involving 1,000 households. Moreover, a mixed methods (qualitative and quantitative) approach has been employed for a better understanding of phonemes and to help governments develop better environmental policies in the future. It also provides some suggestions for future research on the issues and proposes recommendations for interventions.

Keywords: land-use management, mountain, Jali, Kigali, population decline, Rwanda

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja/ suggested citation: Gatera Etienne (2023). Population declines and Land use management in Rwanda, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 101-119, DOI 10.24917/20845456.19.7

Int rodution

The Government of Rwanda National Environment Policy of 2003 contains policy statements and strategic options balancing national population policy with land-use management. The main policies and strategies are centred on a master plan in urban areas, space management in rural areas, the grouping of human settlements (Imidugudu), the management of natural resources and the environment, and family planning (Ministry of Environment, 2019). Surrounded by the Republic of Uganda in the north, the Republic of Tanzania in the east, the Republic of Burundi in the south and the Democratic Republic of the Congo in the southwest, Rwanda is a landlocked country with an area of only 26,338 km² dominated by highlands, which have earned it the name '*land of a thousand hills*'.

Rwanda's population has grown significantly since 1994, with an average of 6.17 children per woman (NISR, RPHC4 Thematic Report, 2014). It has approximately 13 million people, which is a 2.95% increase on the 12.7 million in December 2018, resulting in a population density of 495 people per km² (Imasiku & Ntagwirumugara, 2020). As a result, some negative consequences have begun to accumulate, including increased habitation in risk zones (Amaneka), deforestation for firewood and arable land, and environmental degradation. A public institution to combat such negative impacts on the environment called the Rwanda Environment Management Authority (REMA) was developed with Organic Law No. 04/2005 of 8 April 2005 for '*determining the modalities of protection, conservation, and promotion of the environment in Rwanda*' (Official Gazette No. 41 of 14 October 2013).

The Rwandan government launched a population policy aimed at controlling this increase by developing key indicators, such as the health sector, education, women empowerment and the labour sector, resulting in a decline in fertility from 6.17 children per woman in 1995 to 4.2 per woman in 2015 (NISR, DHS 2019–2020, 2021).

Therefore, this research paper aims to demonstrate the impact of population slowdown and a relocation policy on land-use management in Rwanda. This research paper focuses on urban land use, particularly in Kigali, as well as the implementation of clustered settlements (Imidugudu) and the creation of basic human facilities (infrastructure), such as schools, health centres, access to water and electricity, and population sensitization on environmental issues and family planning.

This paper is organized as follows: Section 1 consists of the introduction; Section 2 presents the literature review; Section 3 details the methodology; and Section 4 defines the data analysis and data discussion.

Colonization introduced into Rwandan society new elements, both exogenous and dominant, that not only brought changes but also distortions in social balances, culminating in the horrifying genocide against Tutsis in 1994. Even though more than 1,000,000 Tutsis were killed, and many others had migrated to the Democratic Republic of the Congo – formerly known as Zaire – large populations from the four neighbouring countries began returning from exile (some for the first time since 1959), leading to rapid population growth in 1995 that threatened to become uncontrollable (NISR, RPHC4 Thematic Report, 2014). Rising rural population densities in parts of sub-Saharan Africa (SSA), combined with broadly defined policy decisions, affect farming systems and indeed the overall trajectory of the economy in ways that are underappreciated in the current discourse on the region's development. Research on the issue has demonstrated that a rapidly rising population is associated with various factors, such as mentality, ignorance and belief of large families as a sign of wealth (World Bank Group, June 2019).

Migration from rural to urban areas is the primary factor driving urbanization in many of the developing world's cities, with people moving to the metropolis because they believe there are more job opportunities there than in rural areas (Mazumdar, 1987). The high rate of migration from rural to urban areas in emerging countries, particularly in West Africa, is compelling evidence of this (Arthur, 1991). Thus, migration from rural to urban areas is a major issue in nations like Zimbabwe, directly impacting the country's poverty rates (Andersson, 2001). The

major factors in West African migration include poverty, a faltering economy and social and political issues, with many of these migrants settling in the biggest cities (Adepoju, 2002). South Africa, for example, has become an increasingly urbanized country (Kok & Collinson, 2006). The large migration of individuals from rural to urban areas in SSA is a major factor in the country's rapid urbanization (Hove et al., 2013).

The failure to adopt, at all levels, appropriate rural and urban land policies and land management practices remains a primary cause of inequity and poverty" (UN-Habitat, 2015). Access to land is a fundamental requirement for human shelter, food production and other economic activities, including businesses. Although others are rooted in the socio-demographics resulting in land scarcity, different practices such as inheritance, leasing, borrowing, gifting, informal occupation, government land allocation and socio-economic situations combined with inadequate land policies, laws and regulations in the past contributed to this situation.

Population density in Rwanda was 495 people per km² in 2019 but increased further by 2.31% from 2020 to 2021 (NISR, 2021). Conversely, Rwanda has only 1.4 million hectares of arable land, or 52% of its entire territory, with a total area of 26,336 km² (Imasiku & Ntagwirumugara, 2020). This demonstrates how small a country Rwanda is and how the recent population growth is causing significant environmental damage. The Republic of Rwanda responded quickly to reduce the total fertility rate (TFR), with a projected 2.1% children per woman by 2050 (NISR, PHC, 2012).

The Rwandan government is promoting reduction in population growth through numerous initiatives, which should not only prove beneficial to environmental protection but also to the country and its future generations. The Kigali Master Plan was formed by Order No. 058/01 of the President of the Republic of Rwanda on 23 April 2021. It emphasizes Kigali's reform efforts. People who live in higher-risk areas (the mountains of Jali and Kigali) in three zones (Jali, Kimisagara and Karama) are being relocated to villages constructed by the Rwandan government based on categories, with the first and second categories benefiting from a free flat and the third category benefiting from compassion; this initiative was set into action to conserve the mountains, protect the environment, minimize urban sprawl and slums, and put an end to the chaotic process of urban development in Kigali. It also indicated how many roads and how many residential, commercial and industrial zones would be constructed. All of this is being done in the interest of Kigali city development and environmental protection.

Population Growth and Land Degradation: Theory and Evidence

Conventional economists treat land as a resource or a factor of production. People start substituting other factors for land when it becomes scarce. Because of the advancements in technology, people are now able to harvest on lands that were previously uncultivable (Bilsborrow, 1987). Empirical research on population and land use was conducted by natural scientists and classical economists. These studies tried to identify areas where the land's carrying capacity is most likely to deteriorate (Malthus & Flew, 1970). This viewpoint is being applied by William

Murdoch to a region in the Philippines near Laguna de Bay. A cluster of hills is being farmed by poor farmers using a shifting farming approach. As the town's population grew, so did the demand on the land, causing fallow periods to be cut short to an environmentally unsustainable level. Although the situation has worsened because of population growth, Murdoch believes that these people might live peacefully on a small piece of the vast sugarcane estates that surround the hills. According to him, the crux of the problem is a lack of access to resources and technologies that would enable people to have enough land and manage it responsibly. Access to such resources would increase the community's standard of living, decreasing the need for parents to raise large families (Murdoch, 1980).

Numerous hypotheses and pieces of evidence establish and highlight the important relationship between population and environment, with evidence that increasing population leads to environmental degradation. Besides, the research aims to demonstrate Rwanda's efforts to reduce TFR as a means of attaining environmental improvement, which leads to the goal of land use management, that is, to develop a rational policy for space management in rural areas; to develop or update master plans and special plans for land-use in urban areas; to continue with the reorganization process of the scattered human settlements into grouped settlements (imidugudu) through the creation of developmental poles equipped with basic infrastructure; to train, educate, inform and create awareness of the public in population, management of natural resources, environment and family planning. (Republic of Rwanda, Ministry of Lands, Resettlement and Environment, 2003)

Materials and Methods

The problem of population explosion in Rwanda worsened after the 1994 genocide against the Tutsis. Although the country was rebuilding and facing numerous challenges, it no longer had the support of security and peacekeeping. Despite the fact that it is a period of mass returns of Rwandans who have been in exile since 1959, primarily from neighbouring countries, due to a lack of land governance and environmental law, many people lived where they wanted, and as many of them as possible migrated onto the national land. Deforestation began when people started to reclaim the places reserved for national parks by constructing some small houses, while others moved into the mountains (Jali and Kigali). The reasons behind this migration were economic conditions, a cost of living issue, the lack of family and relatives in Kigali, where many people come to seek jobs, and because the salary was not enough to cover the rent and even feed their families, some decided to move to the cheapest areas, which include the mountains of Jali, Kigali, Jabana and Rebero, and this resulted in urban sprawl and slums and led to the development process of chaotic urbanization in Kigali. All public land was registered during the regularization of land tenure. The total area under public land management is 57,494,251 m², while the total area owned by men and women is 8,647 kilohertz (km²) (Ngoga et al., 2017). These problems kept increasing to the extent that Rwanda currently has the highest percentage of population density (525 km²) in SSA (Gatwaza & Wang, 2021). The number of people living in the mountains of Rwanda has reached an unusually elevated level (150–800 people per km²) [Roose

& Ndayizigiye, 1997]], which has resulted in cultivated hill slopes from run-off and other types of erosion. Strong rains in the Kigali and Jali highlands cause damage, including loss of life, soil erosion and house demolition, due to a lack of water channelization.

Aside from urban sprawl and chaotic development, Kigali city has more than 13,000 households located in a high-risk area, with most of them still living on these mountaintops following the year 2018, which resulted in 234 deaths, 268 injuries and an estimated economic loss of 204 billion Rwandan francs, according to the local newspaper, *The New Times* (2019). Since 2015, Rwanda has been counting the loss of people, along with the destruction of houses, soil, roads and other important assets valued at a billion Rwandan francs. Kigali city recently recorded the loss of life, closed roads and destroyed houses because of heavy rains on 25 December 2019, which resulted in the national policy statement of closing the temporary roads Kimisagara–Nyabugogo and Kanogo–Kimisagara (local newspaper, *Inyarwanda*, 2019). On 4 February 2020, 13 people were killed in floods and landslides in Kigali, Rwanda (Africa Centre for Disaster Management, 2020).

The Rwandan government has responded to this calamity by taking certain measures, including relocating all those who had migrated into the mountains of Jali and Kigali, mobilizing Rwandan women to minimize births, making Kigali City safe and undertaking structural work to protect their health and the environment. The Kigali Master Plan will be fully implemented in 30 years, with the updating of the Kigali structure with the formation of Kigali future settlements and small agglomerations in accordance with the Kigali projection of 3.8 million people in Kigali by 2035 (Republic of Rwanda Official Gazette No. 15 of 26 April 2021). The study aims to highlight the importance of stopping the chaotic urbanization process, slums, population decline and relocation in Kigali, particularly in the following three areas: Mountain Jali and Mountain Kigali (Karama and Kimisagara zones), as well as the implementation policy of relocating people from this area to a new agglomeration village in Kigali constructed by the Rwandan government.

Methodology

Methodology determines the procedures for any scientific exploration (Babbie, 2010). It provides clarity for understanding many approaches that involve research processes and designs (Abutabenjeh & Jaradat, 2018). This research intends to use both qualitative and quantitative methods with the use of secondary data. This study used empirical methods and the researcher's experience during data analysis and presentation. The findings are based on longitudinal data from various reports collected from different official institutions in Rwanda, such as the NISR, ministries and other public institutions. Two methods were followed: *qualitative* and *quantitative*. The qualitative method will assist the researcher in understanding the phenomena under study through interviews in the Jali and Kigali mountains. It will assist the researcher in determining the specific location and the inconvenience to the population in this area. The quantitative approach will assist researchers in better understanding the phoneme. Therefore, this technique

may be used to consolidate quantitative data in more than three villages targeted for this study, including the Jali and Kigali mountains (Kimisagara and Karama villages).

Qualitative Method

The qualitative method uses interview-based qualitative techniques in human geography research (Dowling et al., 2016). This method has been used to gain a better understanding of how to respond during an interview to persons who have benefited from the relocation programme as well as those who have remained due to resistance or waiting for a new tour. Using this method helped with hypothesis analysis. Quantitative techniques provide meaning to the result, particularly for buildings and specific locations, and they assist the reader in comprehending the phenomenon (Dodgson, 2017). As a result, the researcher will ask a user-guided question during the interview with the resident of this location, which is in a higher-risk zone and already receives a free house from the government, from this point forward.

Quantitative Method

The quantitative method deals with the number in relation to describing or measuring the quantity, and the use of this approach permits a focus on details (Fox & Hayes, 1985) to help understand and potentially alleviate the problem regarding population stress on environmental issues. Quantitative methods and techniques are gaining popularity amongst earth scientists, allowing for greater liberties associated with the information of population and their geographical location. Numerical analyses have been widely carried out to study environmental phenomena (Gilbert, 1997) based on population statistics and the manner of land exploitation. Thus, quantitative data from different organs in Rwanda on this phenomenon will be used to estimate the population at the National Institute of Statistics of Rwanda. Both qualitative and quantitative methods aid in the elimination of all hypotheses from testing (Sofaer, 1999).

Sampling Size Determination

The sample size was calculated according to Nguyen (2015) from an estimated population size of around 13,000 households concentrated in Kigali, with infinite population size.

Infinite population can be calculated as follows:

$$CI = \hat{p} \pm \sqrt{\frac{\rho(1-\rho)}{n}}$$

where ;

is the population proportion;

is the sample size;

N is the population size.

With an estimated population size (N) of 13,000 people living in a higher-risk zone in Kigali, Q 95, find 99% confidence interval of the true proportion of the population in a high-risk zone, Q basis, and a margin error of 2.98%.

is calculated as follows:

$$= \frac{95}{13,000} \pm 2.98 \times \sqrt{\frac{95 \left(1 - \frac{95}{13,000}\right)}{13,000}}$$

$$= 1,000$$

Higher-Risk Hotspots

One of the most common and innovative uses of high-location risk living mapping is to aggregate numerous location events into hotspot maps. As explained earlier, aggregation into administrative units may contravene the use of different boundaries, resulting in significantly different maps. Thus, the ministry's disaster and management work means that this is not a problem for the user. Ministry departments are often interested in hazard accidents in different locations, and city councils are interested in hazard rates in neighbourhoods (Republic of Rwanda, Ministry of Lands, Resettlement, and Environment, 2003). A point-in-polygon aggregation, as can be done using any GIS, will easily accomplish this task. However, the location presents a significant obstacle to accurate data interpretation for those who wish to study a problem in more detail. Of great interest to researchers, and increasingly to more sophisticated high-risk zone prevention with a sophisticated understanding of the problems themselves, is the use of techniques that do not necessarily classify risk zone events into a group with fixed boundaries. These techniques include using spatial ellipses with the mapping system.

Flood and Landslide in Kigali City

Landslide disaster management can only be successful if detailed information regarding the frequency, type and size of mass movement in each area is gathered. Any landslide mitigation strategy should be built on the foundation of landslide hazard zonation, which should provide planners and decision-makers with sufficient and easily understandable data. Jali, Rutunga, Gikomera, Nduba, Bumbogo and Jabana are just a few of the Kigali neighbourhoods, with elevations ranging from 1,799 to 2,093. Flooding or landslides are a possibility in some places. There is little reason to believe that the number of natural disasters will begin to decline any time soon or that the vulnerability of society will change dramatically. As

a result, as the climate changes, the socio-economic causes of natural disasters will become even more apparent (Henrik, 2006).

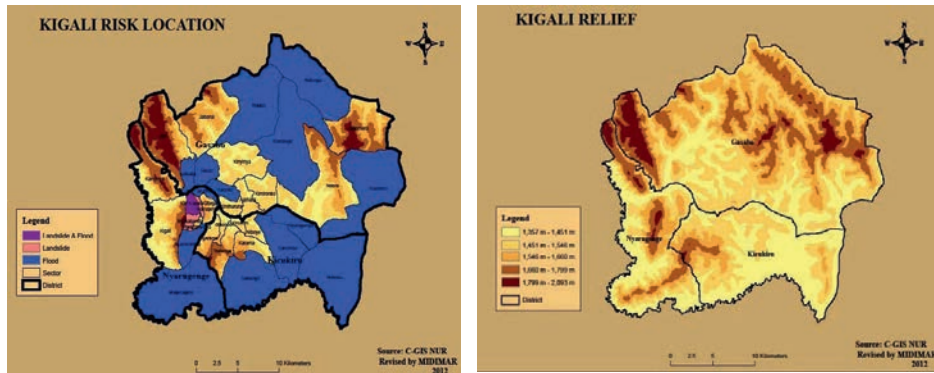

Figure 1: Risk Zone and Kigali Relief

Source: Republic of Rwanda 2012. P. 24)

Due to its geological characteristics, Kigali city has seen severe calamities such as flooding and landscape changes caused by the mountains Jali and Kigali. This location is extremely vulnerable, and both disasters regularly wreak havoc on the region. However, not every sector is impacted equally. A number of factors contribute to this, including steep slopes, soil instability and the Nyabarongo River, which plays a significant role in flooding the area. *On 25 December 2019, torrential rain caused high-level flooding in Kigali, taking the lives of at least four people and causing damages to approximately 100 houses and 23 hectares of crops (Abebeaw et al., 2020).* Deaths, injuries, agricultural damage and destruction of infrastructure, such as roads, classrooms, bridges and other structures, are all examples of heavy impacts.

Topographic Maps of the Study Location Area

Map methodologies consolidate the transient measurement through methods ranging from simple point symbols (Monmonier, 1990). The following three villages were selected randomly: Mount Jali and Mount Kigali (two fields include zones 1 and 2 of Kimisagara and Karama). The city of Kigali lies between $29^{\circ} 43' 0''$ and $29^{\circ} 44' 0''$ in longitude and $2^{\circ} 35' 0''$ and $2^{\circ} 37' 0''$ in latitude. The city is constructed on a steep terrain, spanning four ridges that are separated by vast valleys.

More than 1,845 m above sea level can be found on the higher hills in the lower half of this valley. At a latitude of 1,850 m, Mount Kigali is the highest peak in this area (Nduwayezu, et al., 2016). According to the local newspaper (*The New Times*, 2019), more than 13,000 households in Kigali City live in high-risk location, with the bulk of them living in these mountainous areas in 2018. However, despite the relief afforded by Mount Jali and Kigali, many houses are still being constructed in an unorganized fashion, with no access to water or electricity, as well as a lack of roads, health centres and schools. So, from 2000 to 2020, this study examines how

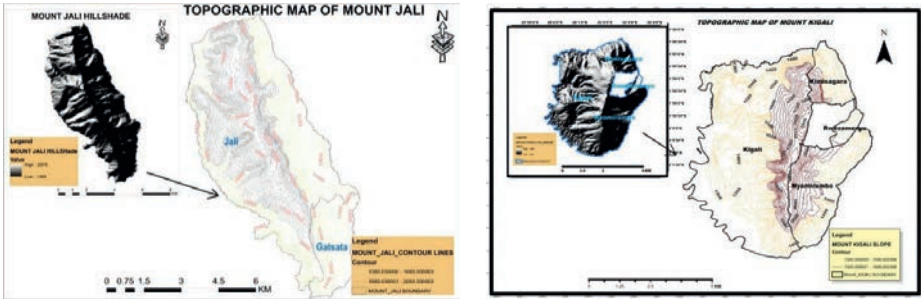

Figure 2: Topographic Map of Jali and Kigali Mountains

Rwandans chose to build homes in these areas. People moved to Jali and Kigali mountains for various reasons, including economic considerations. In Kigali, a city in Rwanda, heavy rains caused by climate change destroyed homes and killed people in an area that had been left alone.

Results

Evolution of House Constructions on the Jali and Kigali Mountains from 1995 to 2020

Following the Tutsis genocide in 1994, individuals began to construct houses in these mountains, which increased after 2000 for various reasons. Economic migrants from other parts of the country arrive in search of jobs, without relatives or family to provide shelter.

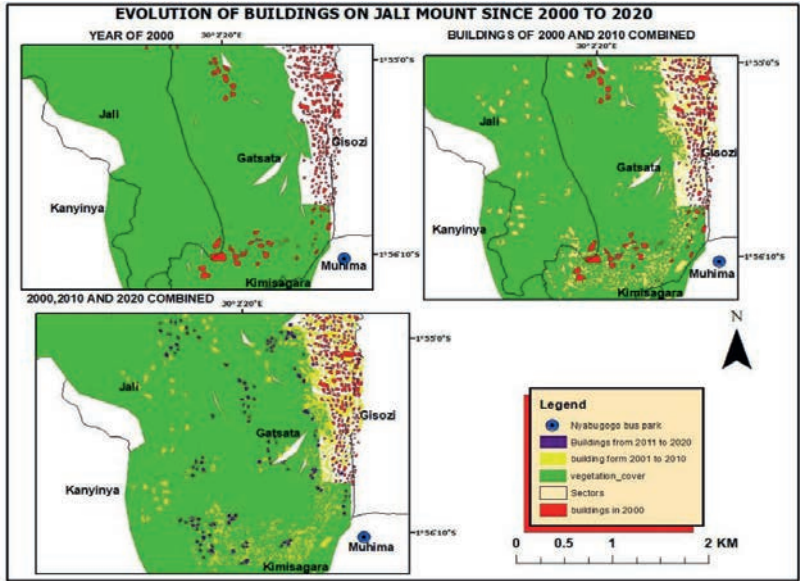

Figure 3: Jali Mountain Construction Evolution Map from 2000 to 2020

At least 630,657 people lived in Kigali in 2017, up from 358,200 in 1996, demonstrating the city’s rapid growth. Because of the rise in the number of low-income residents, more bungalows have been constructed in the most desirable suburbs and more sub-facilities have been erected and renovated on the outskirts (Nduwayezu, 2021). People began to move into small-scale housing because there was no proper land legislation from 1995 to 2000. Kigali was a small town in 2000, but by 2013, Kimisagara had the highest population ever. Before the Kigali 2050 main plan was released in 2013, there was a significant slowdown in the construction of new homes in the city until 2020 because permits were already in place before the construction of houses started. Building had to stop, and people had to relinquish the mountains of Kigali and Jali, especially those in high-risk areas.

Since 2000, the population in Zones 1 and 2 has grown, as has the number of new homes constructed. Land degradation, biodiversity loss, excessive deforestation, water shortages and food security issues have all been exacerbated by the rapid rise in population (Li et al., 2021).

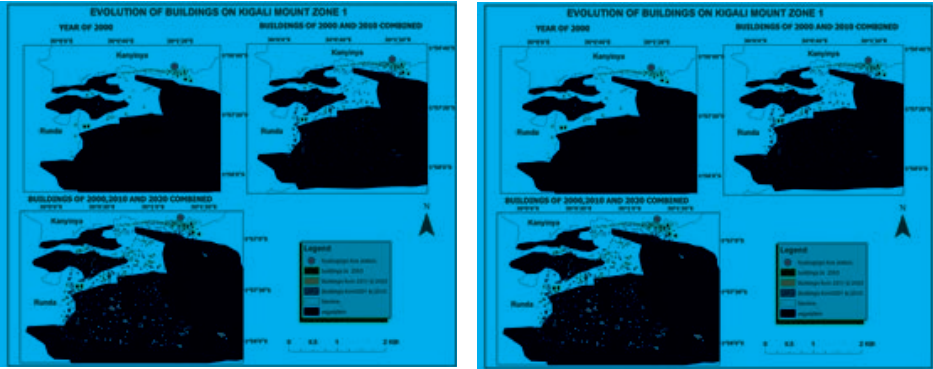

Figure 4: Kigali Mountain Construction Evolution Map from 2000 to 2020

There have been more homes constructed since *Presidential Order No. 058/01 of 24 April 2021*, which set up the National Land Use and Development Master Plan. The number of homes has grown, but not at the same rate as before. The relocation of people living in high-risk locations began in 2021, and the process will be completed by 2022. Data were collected in Kigali City (including the Jali and Kigali mountains) over the course of a month using the Google Doc method, and it was documented with the help of a research assistant using a guided questionnaire. The 900 households represent families that are still residing in the higher-risk zones, whereas the 100 households are representative of the 240 families that were given free flats in the Karama Model Village.

Discussion and Conclusion

Relocation Policy Process

There was an increase in urban sprawl and slums in Kigali because of population growth due to urbanization, which resulted in environmental degradation as people moved from smaller cities to Kigali and chose to live in the mountains because of the higher cost of living. Additionally, the implementation of other safeguards has occurred since that time as well. Included in this is the mobilization of family planning through the use of modern contraception, with more than 23.4% of respondents confirming and 80.1% confirming the government's relocation strategy in the new safe zone. Thus, the Kigali master plan helped stop the pressured construction of small houses and reduce urban sprawl. Thus, even with all the preventative measures that have been taken in Kigali City since 2013, there are still some risks, particularly during the rainy season.

Even though precautions have been taken, accidents continue to occur and heavily impact Kigali City and its surrounding neighbourhoods. Moreover, it is a big issue for the Jali and Kigali mountains and other areas such as Rebero and Kimisagara, as Kigali City is merely a high mountain. A lack of drainage systems in the Jali and Kigali mountains means that residents are frequently subjected to torrential rain and high winds. Kigali's Nyabugogo–Karanogo street, for example, is frequently closed because of erosion from the Kigali and Jali mountains.

Distance Between Inhabitants and Infrastructure

The findings of the investigation indicate that the inhabitants of the Kigali and Jali mountains are located a significant distance away from the infrastructure. Figure 5 shows that 52% of respondents indicate that to receive water from their homes, they must be at least 2 km away. Furthermore, more than 34% of participants indicate the market is still challenging because they must walk more than 3 km for their daily business. Finally, 12.76% of respondents indicate that they must walk at least 4 km to school and the health centre. The Rwandan government gave priority to moving the most vulnerable people living in Jali and Kigali. They started a relocation policy as a long-term solution to the problem of moving them closer to water, toilets, schools, health facilities, electricity and local markets. The policy of relocation is a long-term solution implemented by the Rwandan government. The residents of the flat complex in Karama that was given away now have access to basic amenities, such as water and electricity, as well as nearby schools and clinics (including a health centre, which is a primary goal). Thus, the Karama Model Village was started with 240 families.

People often find it particularly difficult to adapt to new ways of living compared to the past. The families who had been relocated to the new flats were exacerbated for some by this change. Some of these families had been relocated because of an emergency caused by the potential higher risk of their habitation area.

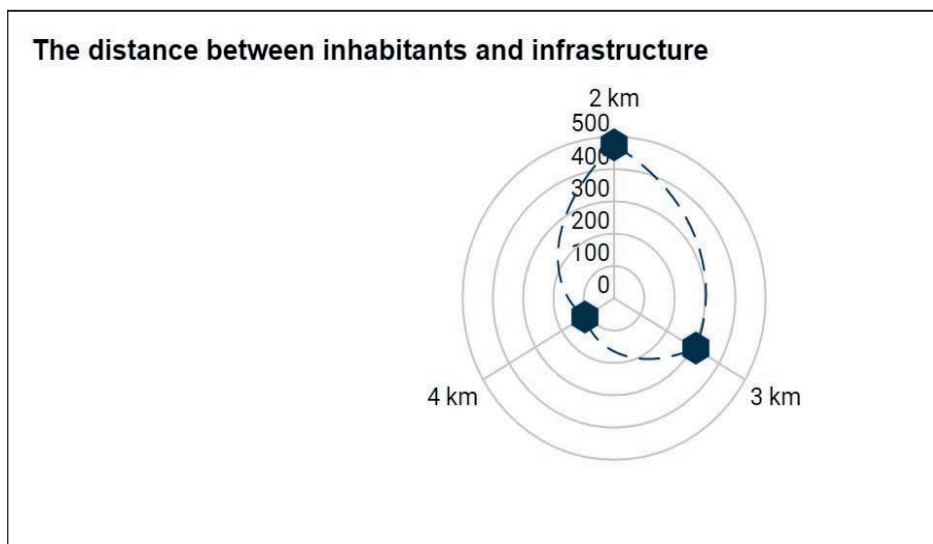

Figure 5: Population and Infrastructure Distance (Jali and Kigali Mountains)

As practically all of them appeared to be seeing the flat for the first time, 76% of the households in the Karama Model Village that received house compensation indicated satisfaction with the steps taken by the Rwandan government: 15% of participants were neither satisfied nor dissatisfied with the flat compensation, whereas 9% were dissatisfied with the flat compensation. According to the results of the data collected, families with five members or more reported the highest levels of dissatisfaction, which suggests that they are not as happy as they were before they moved into these flats. Others have mentioned the fact that their place of job is fairly far away from the flats. According to the Rwandan expropriation law, *As far as expropriation is concerned, assessment of the rule dimension focuses on the appropriateness of the expropriation law with regard to the procedures actors follow in calculating compensation and the involvement of property owners* (Uwayezu & de Vries, 2019). As a result, some people have resisted receiving compensation for their flat and instead focused on what the expropriation rules require in terms of monetary compensation. The Rwandan government, on the other hand, can clearly provide two benefits: relocation of people to a safe zone and environmental protection.

In Karama Model Village, each household has been compensated with one flat consisting of two bedrooms, a living room, a kitchen and a bathroom, built on an area of 46 m². The school has 24 classrooms (840 students), with 35 students per classroom.

It has labs, one smart classroom, a library, an administration block, a dining hall, a kitchen and recreational facilities, plus two blocks with six rooms and 210 children, and one classroom with approximately 35 children, plus playgrounds and related facilities.

Figure 6: Karama Model Village

Source: (Malonza & Brunelli, 2023, p. 8)

Reasons for Not Being Satisfied

The majority of those who have been relocated to Karama Model Village expressed contentment with the way of life they have adopted there. Those who have large families are dissatisfied with their flats because they are too small for the family and also because the family does not have enough privacy due to a lack of separation from the neighbours. In contrast, those who had lived in the Jali and Kigali mountains before the relocation had more space between their homes. The findings indicate that there is an issue with adapting to changes in lifestyles, as previously everyone lived in their own small house. Therefore, what they all have in common is that none of them will have to worry about rain during the rainy season destroying houses or taking people's lives, a lack of water, good roads, electricity, clinics and schools, or other hazards they experienced during their stay in the Jali and Kigali mountains.

Karama Model Village Inhabitants Daily Occupation

Trading in essential furniture and appliances for homes is the primary occupation of the residents of Karama Model Village. Others, particularly older people, are showing an interest in farming, even though Kigali is a business- and service-oriented city. As a result, some people claim that the lengthy commute to work is necessary

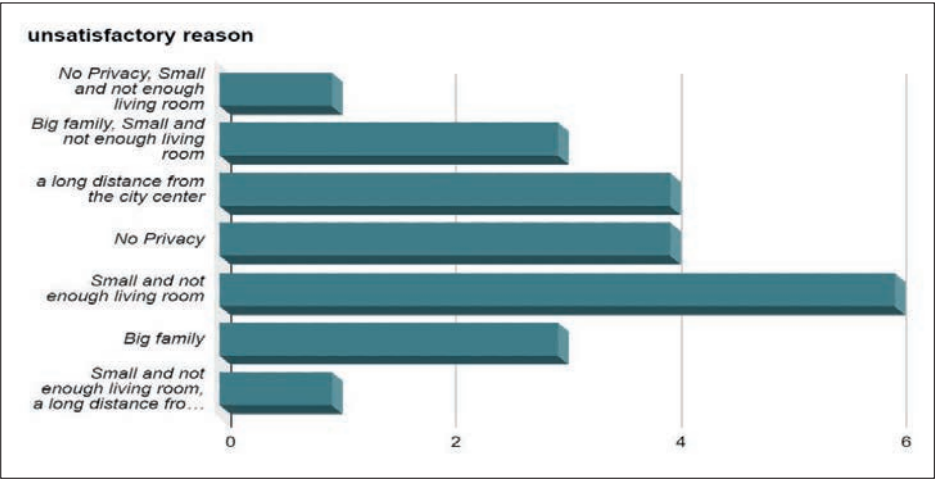

Figure 7: Reasons for Not Being Satisfied

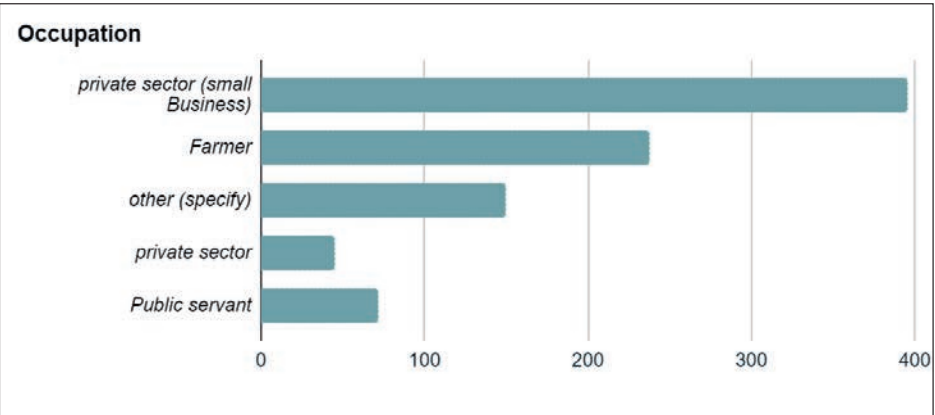

Figure 8: Daily Occupation

for their daily survival in the Village. The number of self-employed people is low and includes occupations such as driving and riding motorcycles.

Family Planning Policy Awareness

The awareness campaign in Rwanda aimed at people living in slums, Jali and the mountains surrounding Kigali goes hand in hand with the message that family planning is important. The campaign is run on a national scale, and it involves the participation of health community volunteers at all levels, from the health sector to the village level.

Rwanda is one of the countries in SSA that has adopted a strategy to increase access to family planning services provided by faith-based health community volunteers (Ruark et al., 2019). With rapid rise in contraceptive prevalence caused

by the role of family planning programmes in relation to socio-economic development and the relative increase in contraceptive use with women's education, as in Rwanda (Bongaarts & Hardee, 2019), community workers in the health sector are playing a significant role in increasing family planning awareness in middle-income countries (Scott et al., 2015) and in the delivery of basic health services in Rwanda (Haver et al., 2015) from the district, cell and village levels (Haver et al., 2015).

Wealth Index Indicator

Rwanda is one of the poorest countries in the world. It had an annual growth rate of 7.2% over the decade until 2019, then fell by 3.4% in 2020 because of the COVID-19 pandemic. However, there was an 11% increase in economic growth in 2021 (World Bank, 2022).

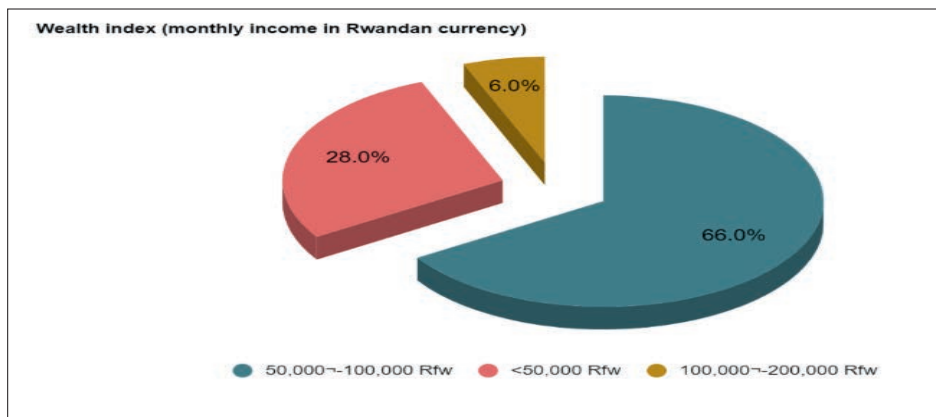

Figure 9: Wealth Index

Among the study participants, 6% earned less than US\$50 per month, 66% earned between US\$50 and US\$100 per month and only 6% earned US\$100 or more per month. Moreover, the wealth index in Rwanda is supporting population decline because Rwanda's GDP per capita has risen from US\$260.6 in 2000 to US\$820.1 in 2019. In 2021, during the COVID-19 pandemic, there was a slight decrease with GDP per capita at US\$797 (World Bank, 2022). As a result of the study's findings, we can state unequivocally that the indicators prove the importance of family planning in Rwanda. The study reveals a continuous, well-defined relocation policy in which residents from high-risk zones (Jali and Kigali mountains) are relocated with free flat compensation. Additionally, Rwanda will benefit from the primary goal of environment protection and land-use management. However, Rwanda requires more than US\$1.4 billion to carry out the free relocation programme for all affected families.

References

- Abbott, P., Sapsford, R., & Binagwaho, A. (2017). Learning from success: How Rwanda achieved the millennium development goals for health. *World Development*, 92, 103–116. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.11.013>
- Abebaw, D., Admassie, A., Kassa, H., & Padoch, C. (2020). Can rural outmigration improve household food security? Empirical evidence from Ethiopia. *World Development*, 129, 104879. DOI:10.1016/j.worlddev.2020.104879
- Abutabenjeh, S., & Jaradat, R. (2018). Clarification of research design, research methods, and research methodology. *Teaching Public Administration*, 36(3), 237–258. <https://doi.org/10.1177/0144739418775787>
- Adepoju, A. (2002). Fostering free movement of persons in West Africa: Achievements, constraints, and prospects for intraregional migration. *International Migration*, 40(2), 3–28. <https://doi.org/10.1111/1468-2435.00188>
- Africa Centre for Disaster Management. (2020). *Rwanda – At least 13 killed in floods and landslides*. <http://africadisastermanagement.org/rwanda-at-least-13-killed-in-floods-and-landslides/>
- Andersson, J. A. (2001). Reinterpreting the rural–urban connection: Migration practices and socio-cultural dispositions of Buhera workers in Harare. *Africa*, 71(1), 82–112. <https://doi.org/10.3366/afr.2001.71.1.82>
- Arthur, J. A. (1991). International labor migration patterns in West Africa. *African Studies Review*, 34(3), 65. <https://doi.org/10.2307/524120>
- Babbie, E. (2010). *The practice of social research* (12th ed.). Cengage Learning.
- Bilsborrow, R. E. (1987). Population pressures and agricultural development in developing countries: A conceptual framework and recent evidence. *World Development*, 15(2), 183–203. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(87\)90077-5](https://doi.org/10.1016/0305-750X(87)90077-5)
- Bongaarts, J., & Hardee, K. (2019). Trends in contraceptive prevalence in sub-Saharan Africa: The roles of family planning programs and education. *African Journal of Reproductive Health*, 23(3), 96–105. <https://doi.org/10.29063/ajrh2019/v23i3.9>
- Brahic, C. (2009). Review: The end is nigh: A history of natural disasters by Henrik Svensen. *New Scientist*, 202(2703), 43. [https://doi.org/10.1016/S0262-4079\(09\)61002-2](https://doi.org/10.1016/S0262-4079(09)61002-2)
- Cotton, D. R., Stokes, A., & Cotton, P. A. (2010). Using observational methods to research the student experience. *Journal of Geography in Higher Education*, 34(3), 463–473. <https://doi.org/10.1080/03098265.2010.501541>
- Dodgson, J. E. (2017). About research: Qualitative methodologies. *Journal of Human Lactation: Official Journal of International Lactation Consultant Association*, 33(2), 355–358. <https://doi.org/10.1177/0890334417698693>
- Dowling, R., Lloyd, K., & Suchet-Pearson, S. (2016). Qualitative methods 1. *Progress in Human Geography*, 40(5), 679–686. <https://doi.org/10.1177/0309132515596880>
- Duranton, G., Henderson, V., & Strange, W. (Eds.) (2015). *Handbook of regional and urban economics. Urban economics* (Vol. 3). Elsevier.
- Fox, C. G., & Hayes, D. E. (1985). Quantitative methods for analyzing the roughness of the seafloor. *Reviews of Geophysics*, 23(1), 1. <https://doi.org/10.1029/RG023i001p00001>
- Gatwaza, O. C., & Wang, X. (2021). Predicting the future of protected areas in the region of the highest population density in sub-Saharan Africa. *Journal of Sustainable Forestry*, 1–21. <https://doi.org/10.1080/10549811.2021.1933538>

- Gilbert, R. O. (1997). *Statistical methods for environmental pollution monitoring*. Wiley.
- Haver, J., Brieger, W., Zoungrana, J., Ansari, N., & Kagoma, J. (2015). Experiences engaging community health workers to provide maternal and newborn health services: Implementation of four programs. *International Journal of Gynaecology and Obstetrics: The Official Organ of the International Federation of Gynaecology and Obstetrics*, 130(Suppl 2), S32–S39. <https://doi.org/10.1016/j.ijgo.2015.03.006>
- Hove, M., Ngwerume, E. T., & Muchemwa, C. (2013). The urban crisis in sub-Saharan Africa: A threat to human security and sustainable development. *Stability: International Journal of Security and Development*, 2(1), 7. <https://doi.org/10.5334/sta.ap>
- Imasiku, K., & Ntagwirumugara, E. (2020). An impact analysis of population growth on energy-water-food-land nexus for ecological sustainable development in Rwanda. *Food and Energy Security*, 9(1), e185. <https://doi.org/10.1002/fes3.185>
- Li, C., Yang, M., Li, Z., & Wang, B. (2021). How will Rwandan land use/land cover change under high population pressure and changing climate? *Applied Sciences*, 11(12), 5376. <https://doi.org/10.3390/app11125376>
- Malonza, J., & Brunelli, L. (2023). Domesticating SDGS in Rwanda's housing: The case of Karama Model Village in Kigali. In A. Rubbo, J. Du, M.R. Thomsen, & M. Tamke (Eds.), *Sustainable development goals series: Design for resilient communities* (pp. 153–165). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36640-6_11
- Malthus, T. R., & Flew, A. G. N. (1970). *An essay on the principle of population; and a summary view of the principle of population; edited with an introduction by Antony Flew*. Pelican Classics.
- Mazumdar, D. (1987). Chapter 28: Rural-urban migration in developing countries. In G. Duranton, V. Henderson, & W. Strange (Eds.), *Handbook of regional and urban economics* (3rd ed., Vol. 2, pp. 1097–1128). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S1574-0080\(87\)80014-7](https://doi.org/10.1016/S1574-0080(87)80014-7)
- Monmonier, M. (1990). Strategies for the visualization of geographic time-series data. *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, 27(1), 30–45. <https://doi.org/10.3138/U558-H737-6577-8u31>
- Murdoch, W. W. (1980). *Poverty of nations: The political economy of hunger and population*. The Johns Hopkins University Press.
- National Institute of Statistics of Rwanda (NISR) [Rwanda], Ministry of Health (MOH) [Rwanda], and ICF. (2021). Rwanda Demographic and Health Survey 2019–20 Final Report, Kigali, Rwanda, and Rockville, Maryland, USA: NISR and ICF. file:///C:/Users/xwetgat/Downloads/Rwanda%20DHS%202019-20_Final%20Report_%23%20(1).pdf
- National Institute of Statistics of Rwanda (NISR), Ministry of Finance and Economic Planning. (2014). Fourth Rwanda Population and Housing Census (2012). Thematic Report: Marital Status and Nuptiality. https://www.environment.gov.rw/fileadmin/user_upload/Moe/Publications/Policies/Revised_National_Land_Policy-Final_Version_2019.pdf
- National Institute of Statistics of Rwanda (NISR), Ministry of Finance and Economic Planning. (2014). Fourth Rwanda Population and Housing Census (2012). Thematic Report: Population Projections. https://www.environment.gov.rw/fileadmin/user_upload/Moe/Publications/Policies/Revised_National_Land_Policy-Final_Version_2019.pdf

- Nduwayezu, G., Manirakiza, V., Mugabe, L., & Malonza, J. M. (2021). Urban growth and land use/land cover changes in the post-genocide period, Kigali, Rwanda. *Environment and Urbanization ASIA*, 12(1_suppl), S127–S146. <https://doi.org/10.1177/0975425321997971>
- Ngoga, T., Ntaganda, F., Tushabe, K., Niyonsenga, D., Ingabire, N., & Muvara, P. (2017). *Land Governance Assessment Framework*. World Bank. <https://doi.org/10.1596/28492>
- Republic of Rwanda (2012). Disaster High Risk Zones on Floods and landslides. Retrieved from , https://www.preventionweb.net/files/28208_highriskzonesreportfinalpublication.pdf
- Republic of Rwanda. (2003). Ministry of Lands, Resettlement and Environment, Rwanda Environmental Policy. Kigali, Rwanda. https://rema.gov.rw/fileadmin/templates/Documents/rema_doc/Policies/Rwanda%20Environmental%20Policy_English.pdf
- Republic of Rwanda. (2016). Law No.63/2013 of 27/08/2013 Determining the Mission, Organization and Functioning of Rwanda Environment Management Authority (REMA), Official Gazette No. 41 of 14/10/2013). National Official Gazette. Kigali. Rwanda. <https://www.informea.org/sites/default/files/legislation/RWA131807.pdf>
- Republic of Rwanda. (2019). Ministry of Environment: National Land Policy “Efficient Land Management for Sustainable Development”. https://www.environment.gov.rw/fileadmin/user_upload/Moe/Publications/Policies/Revised_National_Land_Policy-Final_Version_2019.pdf
- Republic of Rwanda. (2021). National Land-Use and Development Master Plan 2020–2050. Kigali, Rwanda. https://rlma.rw/index.php?id=41&tx_news_pi1%5B-news%5D=375&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&cHash=a0f94d3902d3b4f56dd34bb1861878d3
- Republic of Rwanda. (2021). Presidential Order No. 058/01 of 26/04/2021 Establishing the National Land Use and Development Master Plan, Kigali, Rwanda. <https://gazettes.africa/archive/rw/2021/rw-government-gazette-dated-2021-04-26-no-15bis>
- Roose, E., & Ndayizigiye, F. (1997). Agroforestry, water and soil fertility management to fight erosion in tropical mountains of Rwanda. *Soil Technology*, 11(1), 109–119. [https://doi.org/10.1016/S0933-3630\(96\)00119-5](https://doi.org/10.1016/S0933-3630(96)00119-5)
- Ruark, A., Kishoyian, J., Bormet, M., & Huber, D. (2019). Increasing family planning access in Kenya through engagement of faith-based health facilities, religious leaders, and community health volunteers. *Global Health, Science and Practice*, 7(3), 478–490. <https://doi.org/10.9745/GHSP-D-19-00107>
- Scott, V. K., Gottschalk, L. B., Wright, K. Q., Twose, C., Bohren, M. A., Schmitt, M. E., & Ortayli, N. (2015). Community health workers’ provision of family planning services in low- and middle-income countries: A systematic review of effectiveness. *Studies in Family Planning*, 46(3), 241–261. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4465.2015.00028.x>
- Sofaer S. (1999). Qualitative methods: What are they and why use them? *Health Services Research*, 34(5 Pt 2), 1101–1118.
- Swett, C. (1975). Outpatient phenothiazine use and bone marrow depression. A report from the drug epidemiology unit and the Boston collaborative drug surveillance program. *Archives of General Psychiatry*, 32(11), 1416–1418. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1975.01760290084010>

- Todes, A., Kok, P., Wentzel, M., van Zyl, J., & Cross, C. (2010). Contemporary South African urbanization dynamics. *Urban Forum*, 21(3), 331–348. <https://doi.org/10.1007/s12132-010-9094-5>
- UN-Habitat. (2015). Achieving sustainable development in Rwanda, 1–36. <https://un-habitat.org/publication/achieving-sustainable-development-in-rwanda>
- United Nations. (2014). Department of Economic and Social Affairs, Population Division: World Fertility Report 2013: Fertility at the Extremes (United Nations publication), 36. <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/fertility/world-fertility-2013.asp>
- United Nations. (2022). Macro Poverty Outlook for Rwanda: Datasheet (English). Macro Poverty Outlook (MPO) Washington, D.C.: World Bank Group, 36. <http://documents.worldbank.org/curated/en/099148304272210724/IDU0b129338d-0022d040960b1b403b4bf10b520d>
- Uwayezu, E., & de Vries, W. (2019). Expropriation of real property in Kigali city: Scoping the patterns of spatial justice. *Land*, 8(2), 23. <https://doi.org/10.3390/land8020023>
- World Bank Group. (2019). Economic Updates and Modeling: Rwanda Economic Update, June 2019: Lighting Rwanda. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2193>
- Wygant, R. W., Almeida, S. P., & Soares, O. D. (1988). Surface inspection via projection interferometry. *Applied Optics*, 27(22), 4626–4630. <https://doi.org/31932>

Websites visited

<https://www.newtimes.co.rw/news/48000-households-high-risk-zones> <https://medium.com/@dhimbara/kigali-city-floods-hoping-not-many-lives-lost-bfcbe8e47eff> <https://inyarwanda.com/inkuru/94615/imvura-nyinshi-yaraye-iguye-mu-mujiyi-wa-kigali-yahitanye-ubuzima-bwabantu-ndetse-ifunga-im-94615.html>

Karolina Hapoń

Zróżnicowanie głównych kierunków i natężenia migracji wewnętrznej w układzie gmin w województwie lubelskim w latach 2000–2020

Streszczenie

Tematem artykułu jest zróżnicowanie głównych kierunków i natężenie migracji w układzie gmin w województwie lubelskim w latach 2000–2020. Proces migracji istotnie wpływa na sytuację ekonomiczną i społeczną społeczeństwa powodując m.in. wyludnianie się regionu. Celem było przedstawienie zróżnicowania ruchów ludności wewnątrz województwa. Użyte zostały liczne wskaźniki sporządzone na podstawie danych z Głównego Urzędu Statystycznego. Przeprowadzone badania wykazały, że w szczególności w mniejszych ośrodkach miejskich odnotowuje się tendencję do zauważalnego odpływu ludności. Ponadto uwidacznia się proces suburbanizacji szczególnie z Lublina do Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego, który jednocześnie jest szczególnie atrakcyjnym miejscem do zamieszkania dla pozostałych mieszkańców województwa. Dodatkowo analiza wykazała duże różnice pomiędzy regionami. Ważne jest podjęcie sprecyzowanych działań mających za zadanie ograniczyć dysproporcje pomiędzy gminami dla lepszego rozwoju całego województwa lubelskiego.

The diversity of the migration routes and their intensity regarding the communes constituting the Lubelskie Voivodeship in the years 2000–2020.

Abstract

The subject of the thesis is the diversity of the migration routes and their intensity regarding the communes (PL: gmina) constituting the Lubelskie Voivodeship in the years 2000–2020. The migration process significantly affects the economic and social status of the society causing, among others, depopulation of the regions. The aim of the study was to present the diversity of population movements within the voivodeship. Numerous variable measurements were taken was adopted to evaluate the data collected by Statistics Poland (PL: Główny Urząd Statystyczny). Studies have shown growing depopulation, especially in smaller towns. In addition, the process of suburbanization is gradually taking place, with population migrating especially from the city of Lublin, which at the same time remains a particularly attractive location to live to other citizens of the Lubelskie Voivodeship, to its suburban areas. Furthermore, the analysis has revealed substantial disparities between regions. It is important to implement measures aimed at mitigating disparities among municipalities to foster the overall development of the entire Lubelskie Voivodeship.

Słowa kluczowe: kierunki migracji, Lubelski Obszar Metropolitalny, migracje wewnętrzne, województwo lubelskie

Key words: migration routes, Lublin Metropolitan Area, internal migration, Lubelskie Voivodeship

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja/ suggested citation: Hapoń Karolina(2023). Zróżnicowanie głównych kierunków i natężenia migracji wewnętrznej aut. w układzie gmin w województwie lubelskim w latach 2000-2020, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 121–136, DOI 10.24917/20845456.19.8

Wprowadzenie

Migracje, mobilność przestrzenna lub ruch wędrowniczy jest to zmiana miejsca zamieszkania stała bądź czasowa jednocześnie z przekroczeniem granic państwa lub administracyjnych. W zależności od typu ruchu ludności, można wyróżnić terminy „odpływ ludności” i „emigracja” polegające na przenoszeniu się w inne miejsce pobytu bądź „ludność napływowa”, „imigranci” związana z przenoszeniem się ludności w nowe miejsce. Wszyscy ludzie uczestniczący w tym procesie to migranci (Jelonek, Soja 2013). Przemieszczanie się ludności jest naturalną cechą każdej cywilizacji, jednakże przyczyny ruchu mogą być zróżnicowane.

Województwo lubelskie jak i inne regiony Polski stają w obliczu przemian migracyjnych. Przez ostatnie lata migracje szczególnie wpływają na życie mieszkańców regionu i jego gospodarkę. Z tego powodu istotnie ważne jest zrozumienie powiązań i przyczyn przemieszczania ludności by przeciwdziałać negatywnym zjawiskom wpływającym na jakość życia społeczeństwa. Do czołowych motywacji migracji wewnętrznych w Polsce należą sprawy rodzinne, a także warunki mieszkaniowe (Lewandowska-Gwarda, Antczak 2015). Przygraniczne położenie województwa lubelskiego jednocześnie powoduje odpływ ludności lokalnej do innych województw z powodu poszukiwania lepszych warunków do życia. Przez wieloletnie ujemne saldo migracji wewnętrznych i przyrost naturalny ilość mieszkańców województwa z roku na rok maleje. Problem wyludnienia szczególnie dotyka mniejsze jednostki administracyjne, stwarzając pogłębiający się problem ekonomiczny, przed którym staje województwo lubelskie.

Głównym celem niniejszego artykułu było przedstawienie zróżnicowania i głównych kierunków migracji w województwie lubelskim w latach 2000–2020. Artykuł miał za zadanie przedstawić procesy migracji wewnętrznej zachodzące na Lubelszczyźnie. Materiał do badania pochodził ze wszystkich gmin województwa lubelskiego. Do realizowania założenia zostały wyznaczone cele szczegółowe: zbadanie współczynnika napływu, odpływu i salda, ukazanie zlewni migracyjnej dla Zamościa, Chełma i Lublina, identyfikacja kierunków migracji ukazana poprzez schematy przepływów.

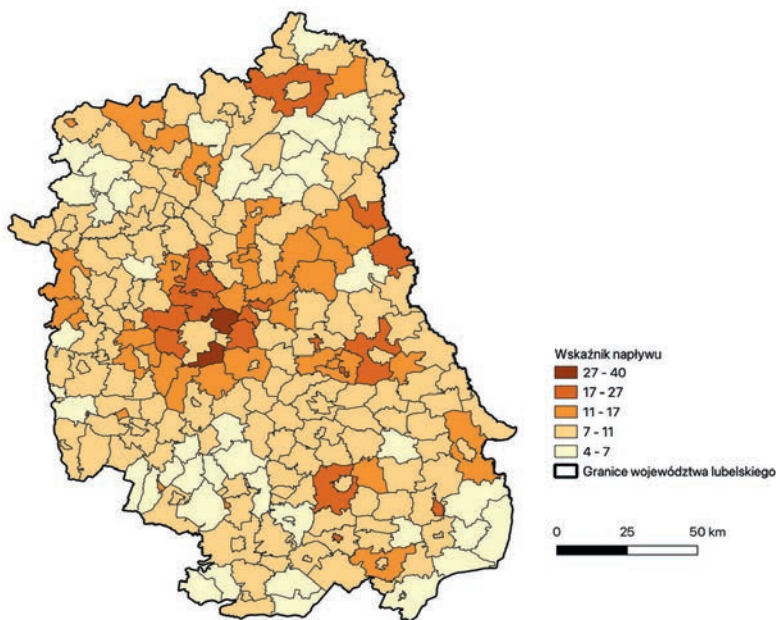
Artykuł składa się głównie z części analitycznej. Głównie wykorzystane zostały metody statystyczne oraz analizy i krytyki piśmiennictwa. Dane do analizy procesów demograficznych zostały pozyskane z Głównego Urzędu Statystycznego.

Warto nadmienić, iż dane na temat migracji mogą się różnić z powodu braku dokładnego odnotowywania przemieszczeń ludności.

Napływ ludności

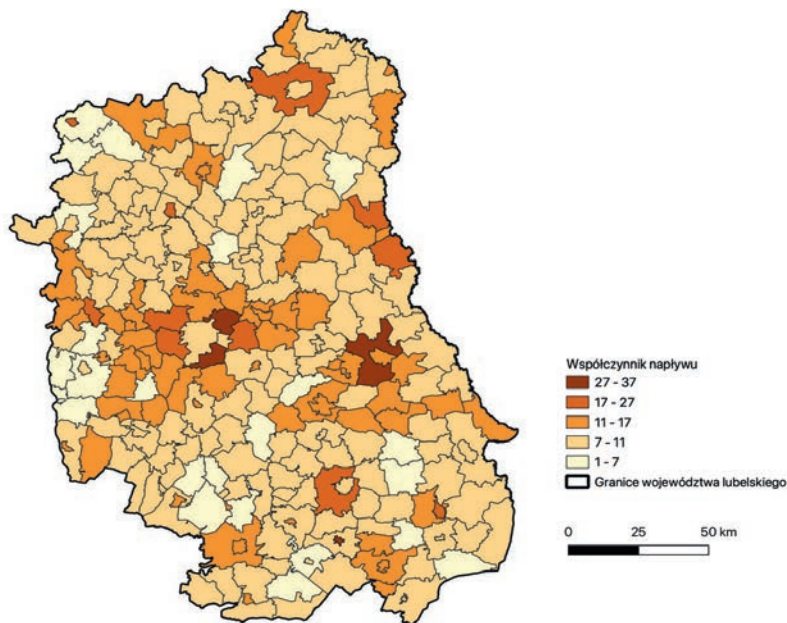
Porównując napływy międzywojewódzkie pomiędzy 2000 oraz 2020 rokiem za- uważać można, że województwo lubelskie obecnie notuje znacznie mniej zameldowań. W 2000 r. z Polski na Lubelszczyznę wyemigrowało około 4tys. osób, natomiast w 2020 r. i 2019 r. było to już około 3 i 3,5 tys. osób. Spadek napływu również występuje wewnątrz województwa lubelskiego. Na początku badanego okresu liczba zameldowań wynosiła nieco ponad 19tys., natomiast w 2019 r. i 2020 r. było 18,5tys. oraz 15tys. Trzeba wziąć pod uwagę, że dane za rok 2020 mogą być zaniżone ze względu na sytuację epidemiologiczną na świecie oraz towarzyszące temu trudności w przemieszczaniu się.

W latach 2000–2003 największy współczynnik napływu ludności skupiał się wokół większych ośrodków miejskich. Najwyższa wartość wskaźnika wystąpiła w gminach Wólka (w) (36,7‰), Krasnobród (mw) (28,8‰) oraz Chełm (w) (27,6‰). Gminami z najniższymi wartościami były Borzechów (w) (1‰), Wola Mysłowska (w) (3‰) oraz Stoczek Łukowski (w) (4‰). Napływ do głównych ośrodków miejskich wynosił 8,9‰ dla Lublina, 9,8‰ dla Zamościa i 10,6‰ dla Chełma, więc są to wyniki kilkakrotnie niższe od wartości największych w województwie. Natomiast w latach 2018–2020 przodowały gminy wiejskie Głusk (40‰), Wólka

Ryc. 1 Współczynnik napływu ludności w województwie lubelskim w latach 2000–2002 (w ‰)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

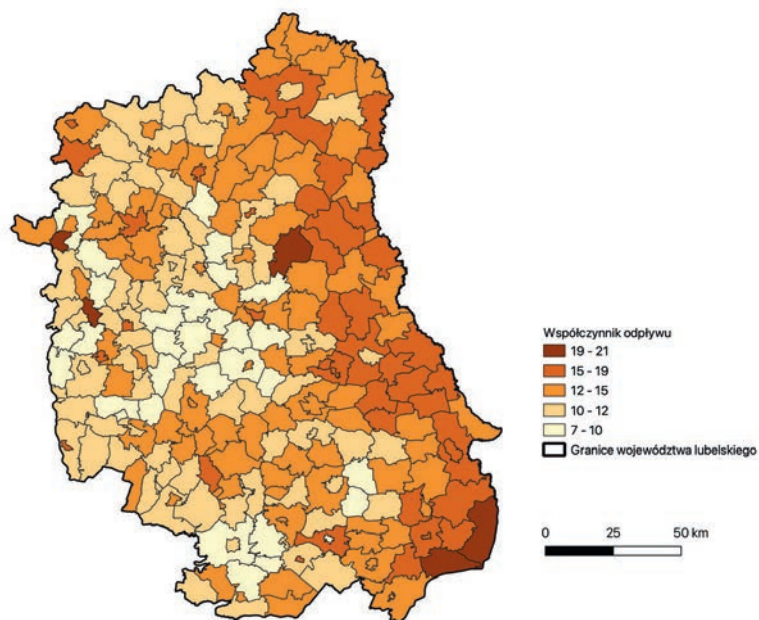
Ryc. 2 Współczynnik napływu ludności w województwie lubelskim w latach 2018–2020 (w ‰)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

(27‰) oraz Mełgiew (24,7‰), które wchodzą w skład strefy podmiejskiej Lublina. Ponownie widoczny jest największy napływ wokół większych miast. Najniższe wartości wskaźnika wystąpiły w gminach wiejskich Mircze (3,9‰), Rossosz (3,6‰) oraz Godziszów (3,6‰). Średnia wartość współczynnika napływu dla województwa lubelskiego spadła z 10,1 do 9,3 promili. Wskaźnik obniżył się dla Zamościa (8,6‰) i Chełma (7,5‰), a natomiast zwiększył dla Lublina (9,9‰).

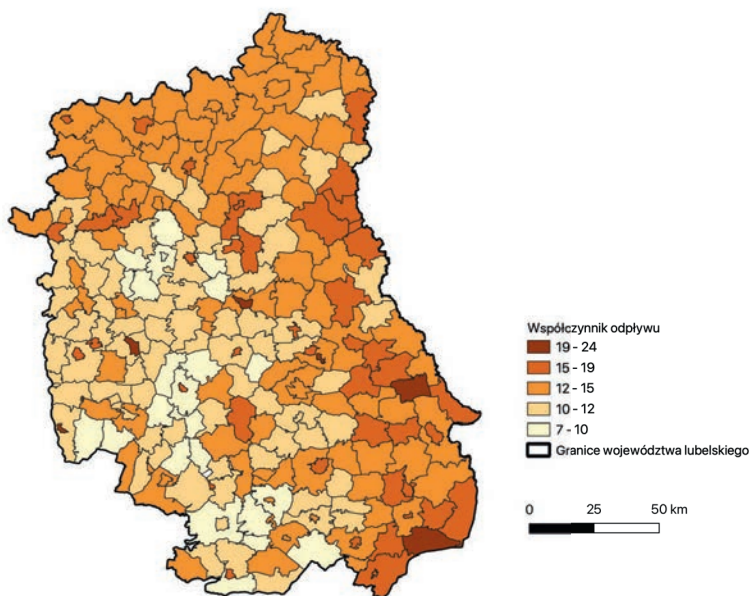
Odptyw ludności

Jednym z problemów województwa lubelskiego jest odptyw ludności. W 2019 r. 28tys. i 2020 r. 22tys. osób wyemigrowało z województwa lubelskiego. Porównując współczynnik odptywu ludności dla trzylecia 2000–2003 oraz 2018–2020 to właśnie drugi okres średnio notuje większe odptywy ludności. W pierwszym badanym okresie największe współczynniki odptywu notowała wschodnia część województwa szczególnie regiony przygraniczne. Najwyższy współczynnik odptywu w latach 2000–2003 wystąpił w gminach Kazimierz Dolny (mw) (21‰), Dęblin (m) (20,8‰) i Ulhówek (w) (19,7‰), natomiast najniższe wartości współczynnika miały gminy wiejskie Serniki (6,7‰), Aleksandrów (7,4‰) i Jabłonna (7,5‰). Natomiast w latach 2018–2020 najwyższa wartość współczynnika była w gminach miejsko-wiejskich Łęczna (24,4‰), Rejowiec (23,7‰) i Annopol (21,3‰). Najmniejszy odptyw w tych samych latach zanotowały gminy wiejskie Markuszów

Ryc. 3 Współczynnik odpływu ludności w województwie lubelskim w latach 2000–2002 (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

Ryc. 4 Współczynnik odpływu ludności w województwie lubelskim w latach 2018–2020 (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

(7,3‰), Abramów (7,5‰) oraz Garbów (7,6‰). Średni odpływ w gminach województwa lubelskiego wyniósł z lat 2000–2003 12,3‰ a w latach 2018–2020 12,5‰. W głównych ośrodkach miejskich współczynnik odpływu wyniósł na początku badanego okresu 9‰ dla Lublina, 11,5 ‰ dla Zamościa i 11,2 ‰ dla Chełma. Wartości dla tych miast w latach 2018–2020 wyniosły kolejno 10,7 ‰ dla Lublina 15,4 ‰ dla Zamościa i 15,6 ‰ dla Chełma, więc widać wzrost odpływu ludności z centrum miast.

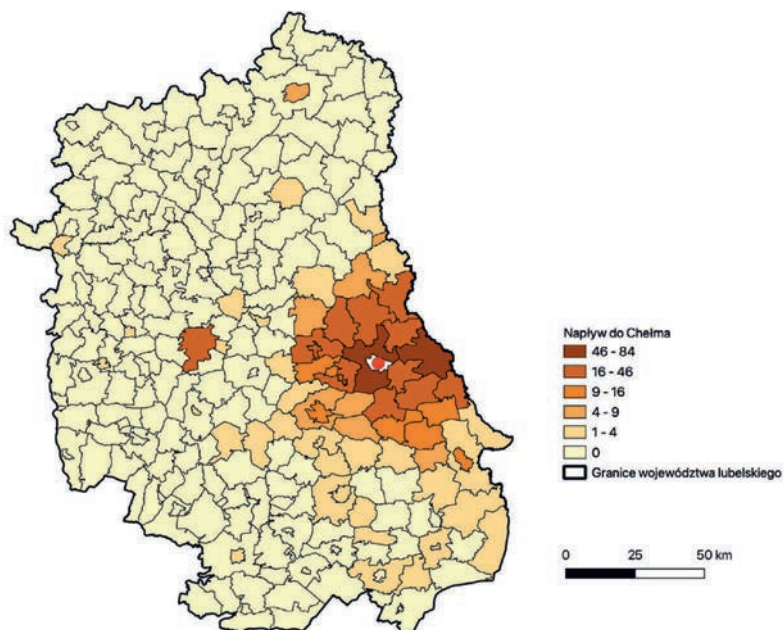
Odpływ ludności z województwa lubelskiego ma szereg negatywnych skutków dla rozwoju regionu. Przede wszystkim, mniejsza liczba ludności wpływa na zmniejszenie dochodów do budżetu województwa oraz mniej podatników, co może prowadzić do trudności finansowych władz lokalnych. Najsilniejszy odpływ uwidacznia się przy wschodniej granicy oraz na północy województwa. Spowodowane to jest mniejszymi możliwościami zarobkowymi i słabszym rozwojem tych obszarów, przez co ludność wyjeżdża w poszukiwaniu lepszych warunków do życia.

Zlewnie migracyjne

Przechodząc do analizy napływów ludności do trzech największych miast województwa lubelskiego Chełma, Zamościa i Lublina posłużono się kartogramami przedstawiającymi zlewnie migracyjne w celu zobrazowania wyników. Ze względu na konieczność zachowania tajemnicy statystycznej w rozumieniu ustawy o statystyce publicznej dane z GUS zapisane jako „#” zostały zamienione na „0”. Analizując zlewnie migracyjną Chełma zauważyć można, że na początku badanego okresu liczba osób napływających do tego miasta była wyższa niż pod koniec badanego przedziału czasu. Najwięcej osób do miasta napływało w obu okresach z dwóch jednostek administracyjnych gminy wiejskiej Chełm i Dorohusk. Kolejnymi gminami z największym napływem były gminy skupione wokół aglomeracji oraz miasto Lublin. Napływ do miasta zmniejsza się wraz ze zwiększającym się oddaleniem od centrum, jednakże południowa część województwa notuje większy napływ od północnej. W latach 2018–2020 zauważyć można, że obszar napływu do Chełma znacznie się skurczył.

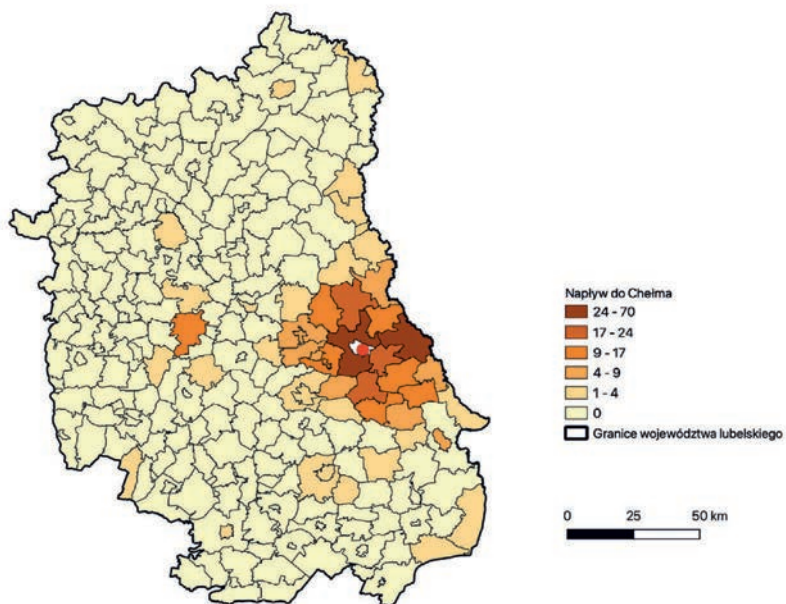
Przechodząc do analizy zlewni migracyjnej Zamościa widoczna jest w tym wypadku również zmniejszająca się liczba osób przeprowadzających się do tego miasta. Dodatkowo również najbliższe otoczenie miasta stanowi największy napływ. W pierwszym okresie Zamość notuje największy napływ do centrum z gminy wiejskiej Zamość, a następnie z miasta Lublin. W drugim okresie drugie miejsce zajęła gmina Sitno wyprzedzając w tym przypadku Lublin. W latach 2018–2020 liczba osób przeprowadzających się z gminy wiejskiej Zamość wzrosła porównując z pierwszym okresem. Zlewnia migracyjna Zamościa koncentruje się głównie w południowo-wschodniej części województwa.

Ostatnią badaną zlewnią migracyjną jest największa w województwie lubelskim należąca do Lublina. W tym wypadku zwiększyła się liczba osób migrująca do miasta porównując dwa badane okresy. W latach 2002–2004 widoczne jest większe rozproszenie gmin, z których notowany jest napływ do centrum. W pierwszym okresie najwięcej osób przeprowadza się z gminy Świdnik oraz Łęczna,

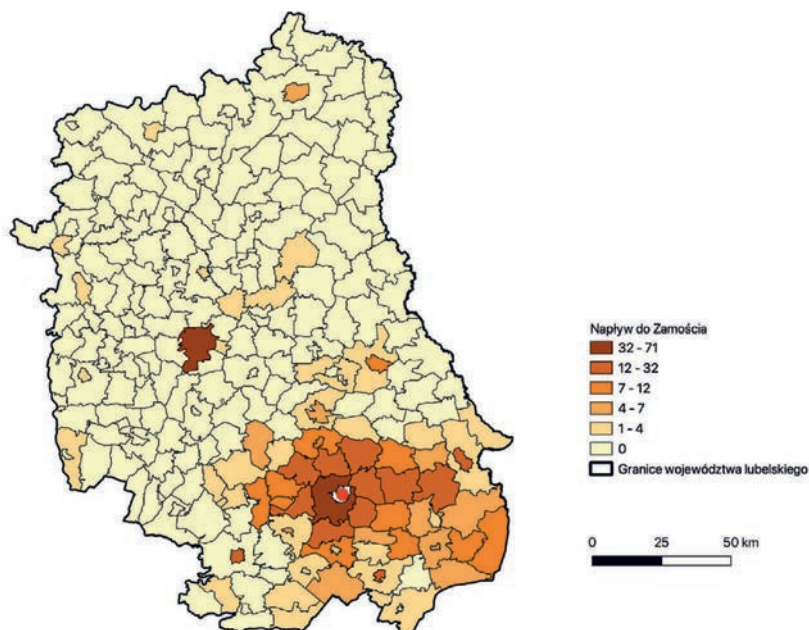
Ryc. 5 Zlewnia migracyjna Chełma w latach 2002–2004. (w os.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

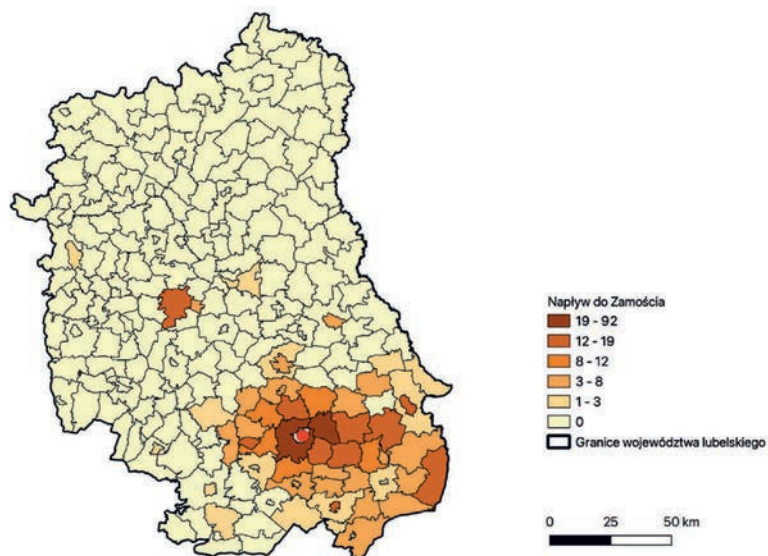
Ryc. 6 Zlewnia migracyjna Chełma w latach 2018- 2020 (w os.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

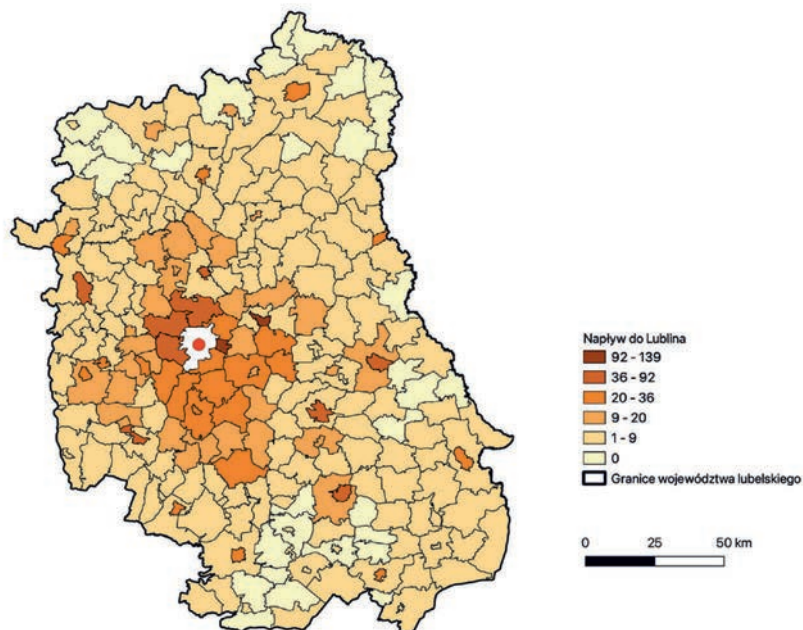
Ryc. 7 Zlewnia migracyjna Zamościa w latach 2002–2004 (w os.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

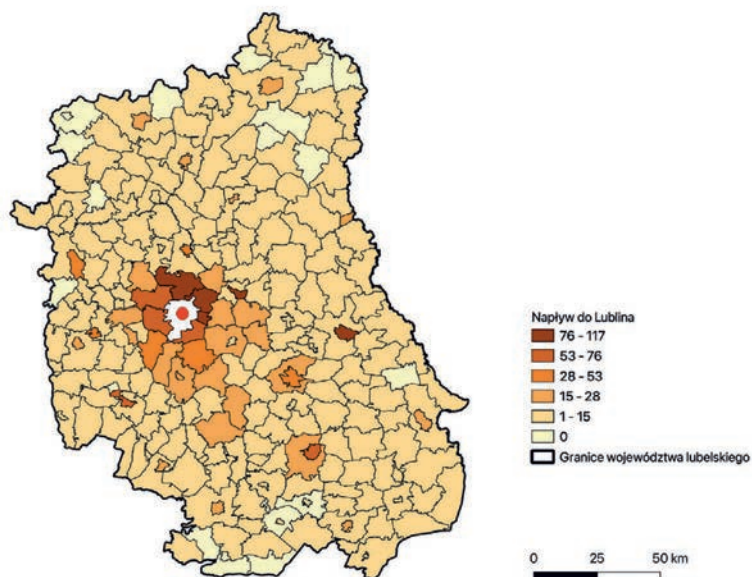
Ryc. 8 Zlewnia migracyjna Zamościa w latach 2018–2020 (w os.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

Ryc. 9 Zlewnia migracyjna Lublina w latach 2002–2004 (w os.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

Ryc. 10 Zlewnia migracyjna Lublina w latach 2018–2020 (w os.)

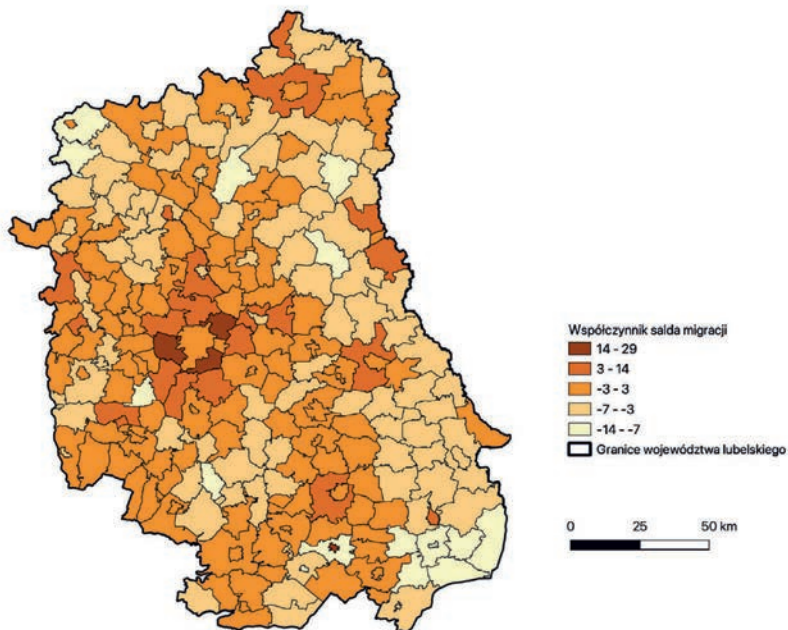
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

natomiast w drugim Świdnik i Niemce. Można zauważyć, że ludność napływa nie tylko z gmin sąsiednich z Lublinem, ale i z innych większych jednostek administracyjnych. W latach 2018–2020 tutaj również widoczne jest skurczenie napływu osób do gmin w najbliższym otoczeniu miasta.

Analizując zlewnie migracyjne dla Chełma, Zamościa i Lublina można zauważyć tendencję do zmniejszania się zasięgu zlewni migracyjnych. Dodatkowo wzrasta napływ ludności do samych stref podmiejskich miast. Gminy położone w większej odległości od środka zlewni zwykle nie powodują zwiększania obszaru zlewni.

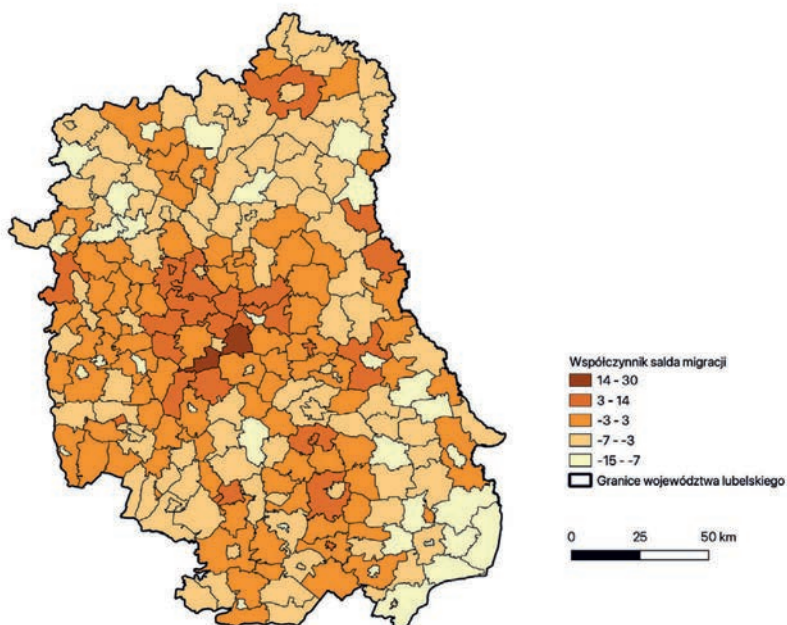
Saldo migracji

Saldem migracji wewnętrznych nazywamy różnicę pomiędzy liczbą osób, które przeprowadziły się do danego województwa, a liczbą osób, które z niego wyjechały. W przypadku województwa lubelskiego w ostatnich latach obserwujemy utrzymujące się ujemne saldo. Saldo migracji w województwie lubelskim w 2019 roku wyniosło -6495 osób i -4685 osób w roku pandemicznym. Analizując saldo migracji wewnętrznych ponownie dla średniej z dwóch okresów 2000–2003 oraz 2018–2020 zauważyć można, że większości gmin odnotowuje ujemne wartości współczynnika. W pierwszym okresie dodatnie saldo głównie skupia się wokół dużych miast w szczególności Lublina. Najwyższa wartość wystąpiła w Wólce (w) (28,7‰), Krasnobrodzie (mw) (20,7‰) i Głusku (w) (17,6‰). Natomiast z problemem odpływu ludności najbardziej zmagają się gminy Ulhówek (w) (-13,6‰),

Ryc. 11 Współczynnik salda migracji w latach 2000–2002 (w ‰)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

Ryc. 12 Współczynnik salda migracji w latach 2018–2020 (w ‰)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

Wola Mysłowska (w) (-12,2‰) i Józefów (mw) (-10,2‰). W drugim badanym okresie najwyższe salda migracji były w gminach wiejskich Głusk (30,2), Mełgiew (13,9‰) oraz Wólka (13,4‰). Najwyższe ujemne saldo zanotowały gminy Łęczna (mw) (-14,8‰), Ulhówek (w) (-13,9‰) oraz Annopol (mw) (-13,5‰). Ujemne saldo migracji w latach 2000–2003 wystąpiło aż w 190 z 241 gmin województwa lubelskiego, natomiast w latach 2018–2020 liczba gmin zwiększyła się aż do 202. Średnie saldo migracji w pierwszym badanym okresie było na poziomie -2,2, a następnie wzrosło do -3,3 pod koniec badanego okresu.

Pogłębiający się nadal trend ujemnego salda migracji w województwie lubelskim jest dużą przeszkodą w rozwoju tego regionu. W najgorszym położeniu są gminy znacznie oddalone od większych miast, gdyż to właśnie z nich emigruje znaczna liczba osób. Widoczny jest proces suburbanizacji większych miast w szczególności Lublina, który ściąga wokół siebie imigrantów.

Kierunki migracji

Proces migracji odgrywa ważną rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym jednostki administracyjnej. Regiony z silnym odpływem ludności stają przed wieloma problemami ekonomicznymi jak trudność z pozyskaniem osób do pracy czy społecznymi przykładowo rozpad rodzin. Istotne jest badanie procesów depopulacji by wyjaśnić przyczyny uwarunkowań i mechanizmów działań

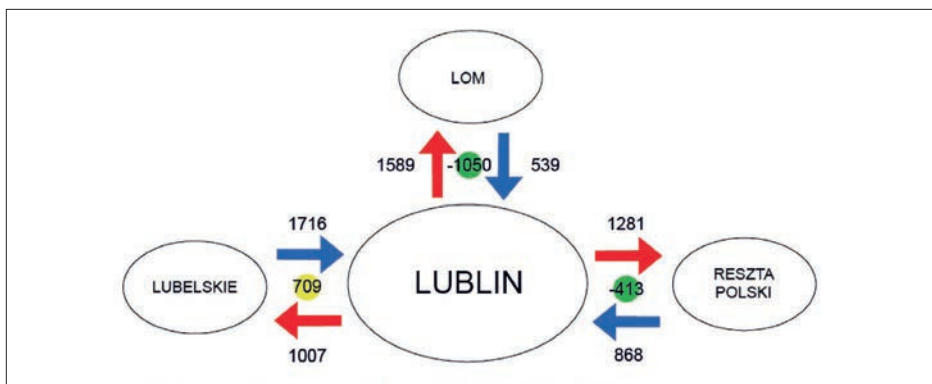
w celu przeciwdziałania temu zjawiskowi. Lubelszczyzna zaliczana jest do województw borykających się z odpływem ludności. Zmiana miejsca zamieszkania szczególnie dotyczy ludzi młodych szukających lepszych warunków do życia, pracy i nauki. Procesy suburbanizacji są powszechne w Europie w której zaczęła się szybko rozwijać już od połowy XX wieku (Marinov, Petrov 2020). W Polsce do lat 90. XX wieku istniał trend odpływu ludności z miast do wsi. Jednakże od końca XX wieku stopniowo ta tendencja malała (Kurek, Gała, Wójtowicz 2014). Od lat 90-tych rozpoczął się w Polsce proces wyludniania się centrów miast synchronicznie ze wzrostem w strefie podmiejskiej – suburbanizacji (Winiarczyk-Raźniak, Raźniak 2012).

Badając zróżnicowanie migracji istotna jest analiza kierunków migracji mieszkańców. Analizując główne kierunki migracji województwa lubelskiego w 2002 r. widoczny jest głównie napływ z województwa mazowieckiego (1190 osób), a następnie do województwa Podkarpackiego (608 osób). Wysokie pozycje miało również województwo śląskie. Najmniejszym zainteresowaniem Lubelszczyzną miało województwo opolskie (58 osób) oraz lubuskie (60 osób). W 2020 r. widoczny jest znaczny spadek zainteresowania województwem lubelskim, liczba imigrantów spadła w porównaniu z 2002 r. o 4548 osób. W dalszym ciągu w 2020 r. mieszkańcy województwa mazowieckiego głównie przenosili się w województwo lubelskie (1129 osób). Następnie ponownie było województwo podkarpackie (462 osób) oraz śląskie (270 osób).

W województwie lubelskim w 2002 r. w migracjach wewnętrznych znacznie przeważał odpływ w województwo mazowieckie (4010 osób). Następnie było to województwo śląskie (624 osób) oraz podkarpackie (567 osób). Najmniejsze zainteresowanie wśród mieszkańców Lubelszczyzny wzbudzało województwo lubuskie (63 osób). Porównując dane do 2020 r. ponownie głównym kierunkiem migracji było województwo mazowieckie (4265 osób) w dalszej kolejności podkarpackie (671) i małopolskie (629). Najmniej osób w 2020 r. wybierało za swój kierunek województwo opolskie (59 osób).

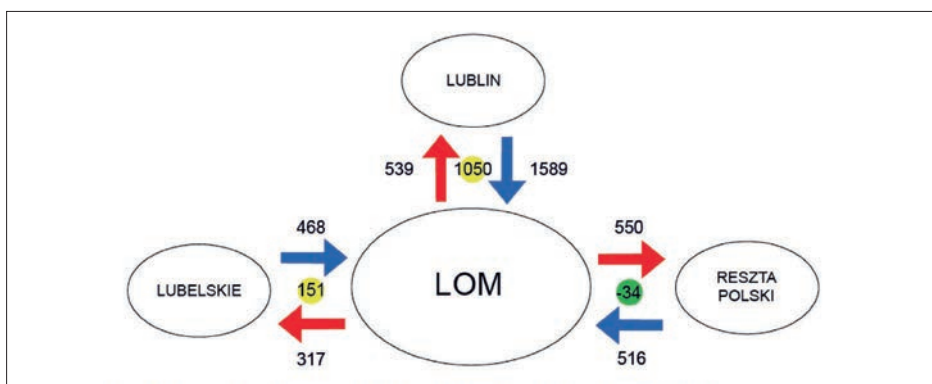
Badając przepływ migracyjny potrzebne dane umieszcza GUS w bazie Demografia. W związku z tajemnicą statystyczną część danych jest utajniona co znacznie utrudnia dokładne badanie migracji. Dane oznaczone jako „#” zostały zmienione na „0”. Do badania przepływów migracyjnych został utworzony podział na: Lublin, Lubelski Obszar Metropolitalny (składający się z gmin: Głusk (w), Jabłonna (w), Jastków (w), Konopnica (w), Lubartów (m), Lubartów (w), Mełgiew (w), Niedrzwica Duża (w), Niemce (w), Piaski (mw), Spiczyn (w), Strzyżewice (w), Świdnik (m), Wólka (w)), województwo lubelskie (bez Lublina i LOM) oraz reszta polski (wszystkie gminy spoza województwa lubelskiego). W latach 2002–2004 należy zauważyć, że odpływ ludności zamieszkującej Lublin do Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego wyniósł około 1589 osób. Saldo migracji pomiędzy LOM, a Lublinem wyniosło -1050 osób. Ujemne saldo wystąpiło również pomiędzy Lublinem, a resztą polski, które wyniosło -413 osób. Przyrost migracyjny wystąpił pomiędzy województwem lubelskim, a Lublinem, do którego przeniosło się 1716 osób.

Migracje pomiędzy LOM, a resztą polski w latach 2002–2004 również zanotowały ujemne saldo migracji wynoszące -34 osób. Napływ do Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego nastąpił, jednakże z województwa Lubelskiego 468 osób oraz

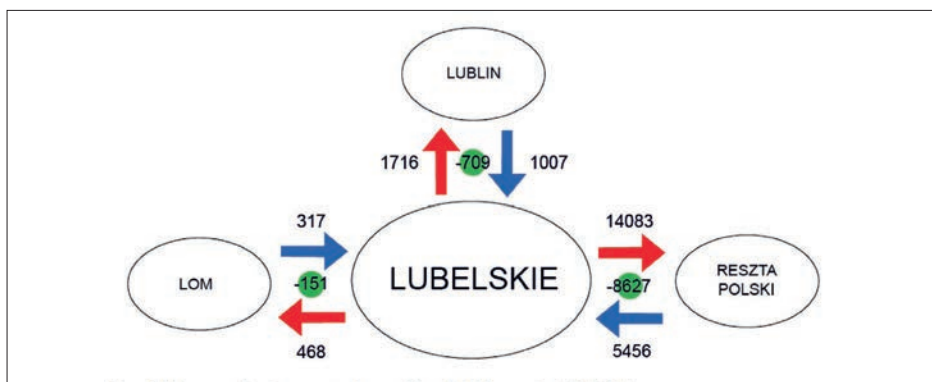
Ryc. 13. Schemat przepływów migracyjnych Lublina w latach 2002–2004 (w osobach)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

Ryc. 14 Schemat przepływów migracyjnych Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego w latach 2002–2004

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

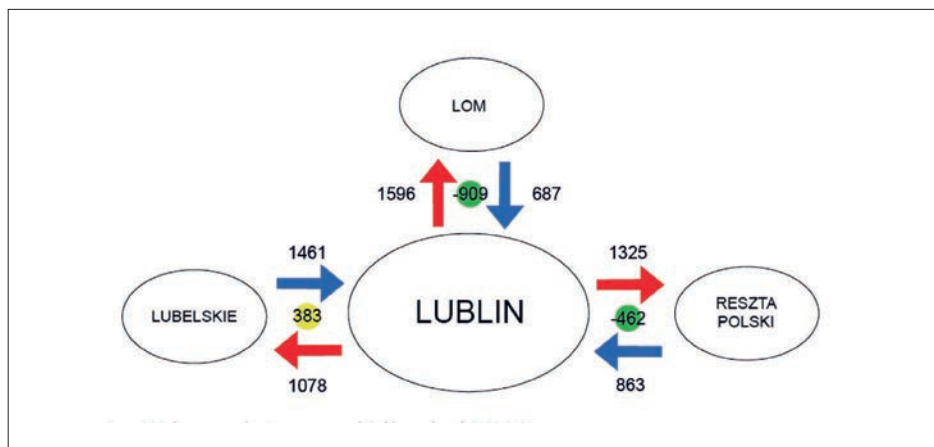

Ryc. 15 Schemat przepływów migracyjnych województwa lubelskiego w latach 2002–2004

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

większy z samego Lublina 539 osób. W analizowanym okresie województwo lubelskie odnotowało ujemne saldo migracji w każdym z badanych kierunków. Saldo migracji pomiędzy resztą gmin województwa lubelskiego, a resztą polski wyniosło -8627osób.

W latach 2018–2020 ponownie wystąpiło ujemne saldo migracji pomiędzy Lublinem, a LOM oraz Lublinem, a resztą polski. Jednakże wystąpił zwiększony napływ w porównaniu do poprzedniego okresu ludności podmiejskiej do centrum wynoszący 687 osób. Z Lublina wyemigrowało do pozostałych województw 1325 osób. Zmniejszona została również liczba osób przenosząca się do Lublina z pozostałych gmin województwa lubelskiego o około 255 osób. Znacząco w tym

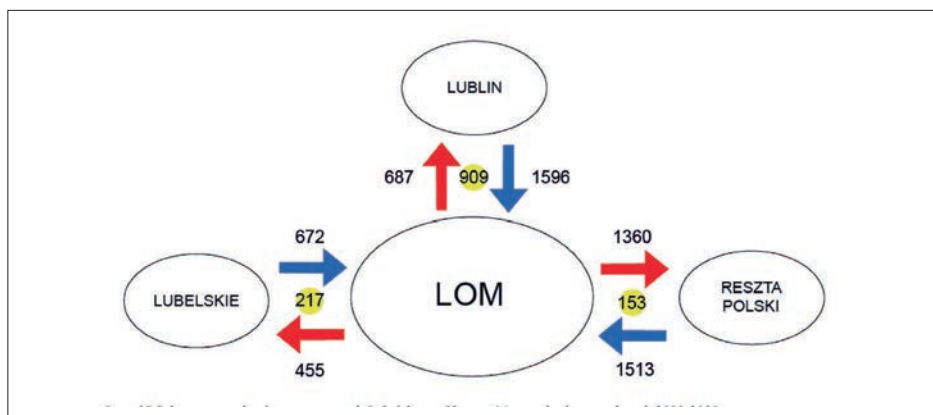
Ryc. 16 Schemat przepływów migracyjnych Lublina w latach 2018–2020

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

przypadku spadło saldo migracji pomiędzy Lublinem i województwem lubelskim z 709 do 383 tys. osób.

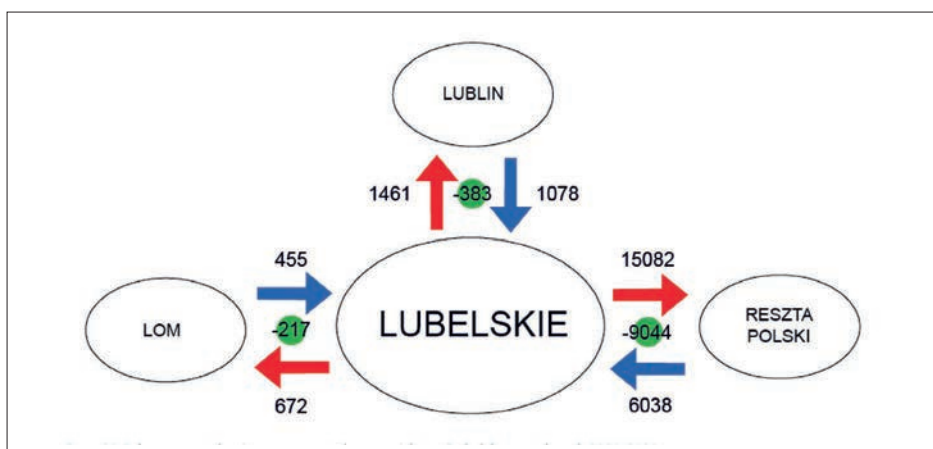
LOM w latach 2018–2020 zanotował tym razem dodatnie saldo migracji ze wszystkich z kierunków. Napływ ludności z województwa lubelskiego do obszaru metropolitalnego znacząco się zmienił, zwiększył się napływ (687 osób) oraz zmniejszył odpływ (455 osób). Kolejną różnicą do poprzedniego okresu jest powiększony odpływ ludności metropolitalnej do pozostałych województw i zmniejszony napływ spoza województwa lubelskiego. Ponownie migracje między województwem lubelskim a pozostałymi kierunkami notowało ujemne saldo migracji, które powiększyło się w przypadkach migracji do LOM oraz reszty polski, a zmniejszyło w przypadku odpływu do Lublina.

Reasumując widoczna jest zwiększona emigracja mieszkańców Lubelszczyzny do pozostałych województw w Polsce co powoduje problemy demograficzne tego regionu. W każdym z przypadków dodatkowo uwidacznia się proces spowolnienia suburbanizacji. Widoczna jest również tendencja zmniejszonego zainteresowania napływem ludności z pozostałych gmin województwa lubelskiego do Lublina.

Ryc. 17 Schemat przepływów migracyjnych Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego w latach 2018–2020

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

Ryc. 18 Schemat przepływów migracyjnych województwa Lubelskiego w latach 2018–2020

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z GUS

Podsumowanie

Celem niniejszego artykułu było przedstawienie zróżnicowania głównych kierunków i natężenia migracji w województwie lubelskim. Zagadnienie jest szczególnie istotne z powodu istotnego wpływu migracji na rozwój regionu i jego przyszłość. Cel artykułu został zrealizowany przy użyciu różnych metod badań, dzięki którym zostały przedstawione zjawiska zachodzące w województwie. Pierwszym z wniosków jest, iż województwo lubelskie boryka się z problemem związanym z wyludniania się szczególnie z terenów zlokalizowanych przygranicznie. Saldo migracji wewnętrznej od lat jest ujemne. Stały spadek przyrostu naturalnego oraz znaczny odpływ

ludności do pozostałych województw powoduje, że z roku na rok spada liczba mieszkańców województwa lubelskiego. Kolejnym wnioskiem jest wysoka atrakcyjność Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego dla mieszkańców Lubelszczyzny. Do strefy podmiejskiej przeprowadza się zarówno spora ilość mieszkańców Lublina co prowadzi do procesu suburbanizacji, ale również spora ilość mieszkańców z innych gmin województwa. LOM jest bardziej atrakcyjny dla mieszkańców Lubelszczyzny niż sam Lublin. Artykuł został oparty głównie na podstawie danych z GUS, jednakże migracje nie są rzetelnie odnotowywane przez co wyniki wskaźników mogą czasem się różnić od stanu rzeczywistego. W rezultacie dokonanych badań widoczne jest duże zróżnicowanie migracji na terenie województwa lubelskiego. Niekorzystne tendencje związane z tym zjawiskiem wywołują potrzebę implementacji konkretnych inicjatyw władz mających na celu poprawę sytuacji demograficznej w regionie. Realizacja sprecyzowanych przedsięwzięć przyczyni się do zmniejszenia dysproporcji między gminami, co z kolei przyniesie korzyści w postaci zwiększonego rozwoju gospodarczego województwa lubelskiego.

Literatura

- Bank Danych Lokalnych. Główny Urząd Statystyczny. Pozyskano z: <https://stat.gov.pl/> [dostęp: 20.08.2023]
- Anacka, M., Okólski, M. (2018). Migracje: pojęcia i metoda, W: A. Kaniewska, M. Pluta (red.), 25 wykładów o migracjach. Wydawnictwo Naukowe Scholar, 423 ss., Warszawa
- Jelonek, A., Soja, M. (2013) Podstawy geografii ludności, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, 197 ss., Kraków
- Kurek, S., Gałka, J., Wójtowicz, M. (2014). Wpływ suburbanizacji na przemiany wybranych struktur demograficznych i powiązań funkcjonalno-przestrzennych w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym, Wydawnictwo Naukowe UP, 231 ss., Kraków
- Lewandowska-Gwarda, K., Antczak E. (2015). Migracje wewnętrzne w polskich miastach – analiza z wykorzystaniem przestrzennej dynamicznej metody przesunięć udziałów, Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych, 39, 119–133
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego (2013). Kryteria delimitacji miejskich obszarów funkcjonalnych ośrodków wojewódzkich
- Okólski, M., Fihel, A. (2012). Demografia. Współczesne zjawiska i teorie. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa
- Petrov, K., Marinov, P. (2020). Development of suburbanization in Europe, Journal of Bio-based Marketing, 3(1), 71–81
- Rosner A. (2014), Migracje wewnętrzne i ich związek z przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi, Wieś i Rolnictwo, 1 (162) 2014
- Śleszyński, P. (2006). Demograficzny wymiar suburbanizacji. W: S. Kozłowski (red.), Żywiołowe rozprzestrzenianie się miast. Narastający problem aglomeracji miejskich w Polsce. Polska Akademia Nauk, Komitet „Człowiek i Środowisko” przy Prezydium PAN, Białystok, Lublin, Warszawa
- Wesołowska, M. (2011). Migracje ludności i ich skutki w regionie peryferyjnym (na przykładzie województwa lubelskiego. Barometr regionalny, 3(25), 59–65
- Winiarczyk-Raźniak, A., Raźniak, P. (2012). Migracje wewnętrzne ludności w polskich obszarach metropolitalnych u progu XXI wieku. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 130 ss., Kraków

Dominik Jaśkowiec

Koncepcja Krakowskiego Związku Metropolitalnego w senackim projekcie Ustawy

Streszczenie

Związek metropolitalny jest formą prawną zrzeszenia jednostek samorządu terytorialnego charakteryzujących się silnymi powiązaniami funkcjonalnymi, zaawansowanymi procesami urbanizacyjnymi, oraz położonymi na obszarze spójnym pod względem przestrzennym. Senat Rzeczypospolitej Polskiej przyjął projekt Ustawy o utworzeniu Krakowskiego Związku Metropolitalnego 14 lipca 2023 r. Ustawa tworzyła nowe możliwości dla miasta Krakowa i 14 ościennych gmin, a jedną z korzyści wynikających z jej uchwalenia miały być dodatkowe wpływy do budżetu jednostek samorządu terytorialnego zrzeszonych w związku. Do wejścia w życie przyjętych regulacji konieczna była jednak ich akceptacja przez Sejm RP, tak się jednak nie stało z uwagi na zakończenie kadencji parlamentu. Niniejsze opracowanie stanowi analizę koncepcji utworzenia Krakowskiego Związku Metropolitalnego zawartą w senackim projekcie Ustawy o Krakowskim Związku Metropolitalnym. Szczególną wartość opracowania stanowi fakt, iż jego autor był od samego początku zaangażowany w proces tworzenia projektu Ustawy, jej początkowych założeń oraz przepisów w przyjętym przez Senat brzmieniu. Omawiany projekt Ustawy jest przykładem indywidualnie przygotowywanej normy prawnej do zarządzania konkretnym obszarem metropolitalnym tworzącym nowe ramy prawno-ustrojowe dla współpracy Krakowa i jego satelickich miejscowości, współdziałających do tej pory w ramach stowarzyszenia Metropolia Krakowska. W projekcie zastosowano nowatorską konstrukcję prawną pozwalającą na przekształcenie obecnie funkcjonującego stowarzyszenia Metropolia Krakowska w związek publicznoprawny.

The concept of the Krakow Metropolitan Union in Senate bill

Abstract

A metropolitan association is a legal form of an association of local government units characterised by strong functional connections, advanced urbanisation processes, and located in a spatially coherent area. The Senate of the Republic of Poland adopted the draft Act on the establishment of the Kraków Metropolitan Union on July 14, 2023. The act created new opportunities for the city of Krakow and 14 neighbouring communes, and one of the benefits resulting from its adoption was to be additional revenues to the budget of local government units associated in the union. However, for the adopted regulations to enter

into force, their acceptance by the Sejm [the Lower House of Parliament] of the Republic of Poland was required, but this did not happen due to the end of the parliamentary term. The aim of this study is to analyse the concept of establishing the Krakow Metropolitan Union included in the Senate bill on the Krakow Metropolitan Union Act. The particular value of the study is the fact that its author was involved from the very beginning in the process of creating the draft Act, its initial assumptions and provisions as adopted by the Senate. The research goal is defined by the choice of research methods, and the document analysis method was used to prepare this study. Document examination is aimed at reproducing the real activity or state of the analysed organisational structure in the form of a legally or customarily prepared document. This method involves collecting, selecting, describing and scientifically interpreting data obtained from a given document.

Słowa Kluczowe: Kraków; metropolia; obszar metropolitalny; samorząd terytorialny; związek metropolitalny, Senat RP

Keywords: Krakow; metropolis; metropolitan area; local government; metropolitan union, Senate RP

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Koncepcja Krakowskiego Związku Metropolitalnego w senackim projekcie Ustawy, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 19, 137–147, DOI 10.24917/20845456.19.9

Wprowadzenie

Senat Rzeczypospolitej Polskiej przyjął w dniu 14 lipca 2023 r. projekt Ustawy o utworzeniu Krakowskiego Związku Metropolitalnego. Ustawa tworzyła nowe możliwości dla miasta Krakowa i 14 gmin ościennych, a jedną z korzyści wynikających z jej uchwalenia miały być dodatkowe wpływy do budżetu jednostek samorządu terytorialnego (dalej: j.s.t.) zrzeszonych w związku metropolitalnym. Do wejścia w życie przyjętych przepisów konieczna była ich akceptacja przez Sejm RP, tak się jednak nie stało z uwagi na zakończenie kadencji parlamentu (Piekoszewska, 2023).

Celem niniejszego opracowania jest poddanie analizie koncepcji utworzenia Krakowskiego Związku Metropolitalnego zawartej w senackim projekcie Ustawy o krakowskim związku metropolitalnym (Uchwała, 2023).

Cel badawczy definiuje wybór metod badawczych, do przygotowania opracowania wykorzystana została metoda analizy dokumentów. Badanie dokumentów ma na celu odtworzenie realnej działalności lub stanu analizowanej struktury organizacyjnej w formie prawnie, lub zwyczajowo sporządzonego dokumentu. Metoda ta polega na zbieraniu, selekcji, opisie i naukowej interpretacji danych pozyskanych z danego dokumentu.

Związek metropolitalny jest formą prawną zrzeszenia j.s.t. charakteryzujących się silnymi powiązaniami funkcjonalnymi, zaawansowanymi procesami urbanizacyjnymi, jednostki te położonymi na obszarze spójnym pod względem przestrzennym.

Dyskusja w polskiej doktrynie prawnej na temat tworzenia związków metropolitalnych toczyła się niemal od początku funkcjonowania odbudowanego po 1989 roku samorządu terytorialnego (Jaworska-Dębska, 1992: 30–31). Początkowo dywagowano, czy w ogóle taka regulacja jest potrzebna (Lackowska, 2009), a jeśli tak, to czy ma mieć charakter uniwersalny, czy też indywidualny przygotowywany do zarządzania konkretnym obszarem metropolitalnym (Moll, 2017).

W 2017 roku Sejm przyjął Ustawę o związku metropolitalnym w województwie śląskim, która sankcjonowała podejście indywidualne i stanowiła, że jedynym dopuszczonym przez polskie ustawodawstwo związkiem metropolitalnym będzie ten położony w województwie śląskim. Ustawa określiła dla niego kryterium liczby mieszkańców na poziomie co najmniej 2 mln. (Dz.U. 2022, poz. 2578, t. j.). Efektem przyjęcia przedmiotowej regulacji było utworzenie związku metropolitalnego „Górnośląsko-Zagłębiowska Metropolia”.

Powstanie Górnośląsko-Zagłębiowskiej Metropolii nie zakończyło jednak dyskusji na temat zarządzania obszarami metropolitalnymi, powstały kolejne projekty ustaw inicjujące tworzenie kolejnych związków metropolitalnych dla Trójmiasta (Gdańsk-Gdynia-Sopot), Łodzi oraz Krakowa. Przyjmowanie projektów ustaw dla każdego z obszarów metropolitalnych z osobna wskazuje, że w toku prac legislacyjnych prowadzonych przez Senat Rzeczypospolitej Polskiej X kadencji również przeważała koncepcja kreowania indywidualnych rozwiązań pod kątem konkretnych obszarów metropolitalnych.

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że pojęcie związku metropolitalnego pojawiło się po raz pierwszy w polskim prawodawstwie kilka lat wcześniej za sprawą Ustawy z dnia 9 października 2015 r. o związkach metropolitalnych (Dz.U. 2015, poz. 1890, z późn. zm.), której jednak przepisy nigdy nie weszły w życie m.in. z uwagi na brak stosownych rozporządzeń wykonawczych.

Niezależnie od rodzaju przyjętych regulacji inicjujących powstawanie związków metropolitalnych, ogólnych czy też indywidualnych wyróżnia je jeden wspólny charakter prawny nadający takim podmiotom status związków publicznoprawnych.

Związki publicznoprawne wykorzystują środki prawne przypisane państwu, oparte o przymus bezpośredni i sankcje. Zdaniem Tadeusza Bigo: „związek publicznoprawny [...] jest to związek uposażony we władztwo administracyjne i powołany do życia przez państwo ewentualnie przy czynnym jego udziale” (Bigo, 1990: 82). Związek publicznoprawny nie tylko wykonuje zadania publiczne, ale również stanowi ważny element w strukturze administracyjnej państwa. Wykorzystanie władztwa publicznego umożliwia mu działanie w sferze publicznej, na podstawie norm prawa administracyjnego (Pszczynski, 2021: 431).

Przyczyny tworzenia związków metropolitalnych

Problemy mieszkańców dużych miast i problemy mieszkańców sąsiadujących miejscowości generowane są przez wzajemne oddziaływania. Przyjęty w Polsce model ustroju samorządu terytorialnego nie kreuje dostatecznie skutecznych narzędzi w ich rozwiązywaniu. Podział administracyjny kraju, w tym instytucjonalne odzielenie miast na prawach powiatu od powiatów ziemskich nie sprzyja integracji

i wspólnemu działaniu, dzieje się tak zwłaszcza na linii: duże miasta – sąsiadujące miejscowości.

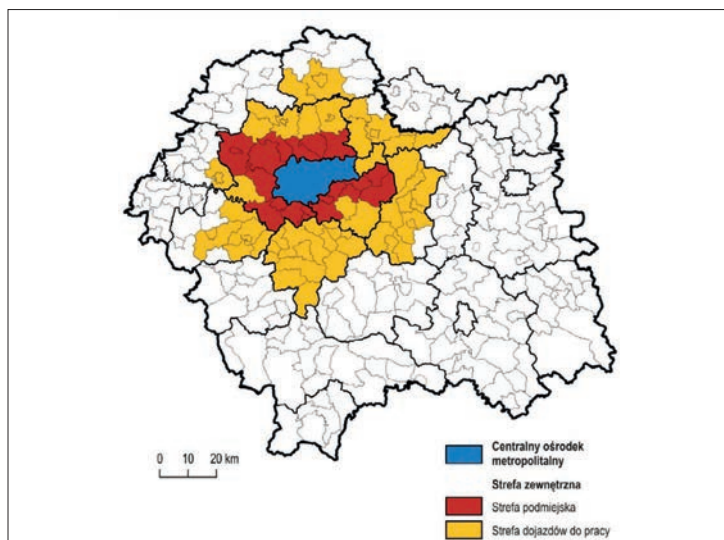
Samorządy miejskie różnorako próbują sobie radzić z tym problemem, część z nich inicjuje zmiany granic, poszerzając swój obszar, inne tworzą lokalne stowarzyszenia, korporacje samorządowe, nawiązując współpracę z okolicznymi gminami. Wszystkie te działania okazują się jednak niewystarczające. Korporacje samorządowe nie mają dostatecznych narzędzi do zarządzania wspólną przestrzenią, a poszerzające się miasta muszą w pierwszej kolejności zderzyć się z problemami niegdyśszych przedmieść, ponieść koszty ich integracji w jeden organizm miejski.

Jest to problem wymierny, który w sposób realny dotyka samych mieszkańców. Mieszkańcy sąsiadujących z dużym miastem miejscowości, nie rozumieją, dlaczego korzystając ze wspólnego systemu transportu zbiorowego, muszą płacić więcej za przejazd od mieszkańców dużego miasta, z drugiej strony mieszkańcy dużego miasta często uskarżają się na niekorzyści wynikające z faktu pełnienia przez ich miejscowość roli lokalnego centrum komunikacyjnego, usługowego (Gitler, 2023).

Problemy generują się wzajemnie i wzajemni przenikają, ich rozwiązaniem jest tworzenie związków metropolitalnych, które dają możliwość generowania nowych, skutecznych narzędzi prawnych.

Co ważne związki metropolitalne nie powinny być tworzone jako konkurencja dla istniejących już j.s.t., ale jako ich funkcjonalne uzupełnienie, tak jak przewidywał to w swoich założeniach senacki projekt Ustawy o krakowskim związku metropolitalnym.

Charakterystyka krakowskiego obszaru metropolitalnego

Ryc.1. Krakowski obszar metropolitalny na tle Województwa Małopolskiego

Źródło: A. Noworół, Metropolia Kraków wprowadzenie do analizy jednego z obszarów problemowych w pracach nad aktualizacją Strategii Rozwoju Krakowa Pozyskano z <https://strategia.krakow.pl/zalacznik/399752>

Układ urbanistyczny aglomeracji krakowskiej już dawno rozrósł się poza granice administracyjne Krakowa, tworząc zespół jednostek osadniczych liczący około 1,3 mln. mieszkańców. Aglomeracja krakowska ma charakter wybitnie monocentryczny, jej główną cechą jest występowanie jednego obszaru centralnego o dominującej funkcji społeczno-gospodarczej i dużej koncentracji ludności oraz kilku pierścieni zewnętrznych, podporządkowanych centralnemu miastu, w skład których wchodzi najbliżej położone Krakowa satelickie miejscowości: Wieliczka, Skawina, Niepołomice, Zabierzów, Zielonki, Węgrze oraz te znajdujące się bardziej peryferyjne powiązane z miastem centralnym funkcjonalnie, ale już nie urbanistycznie: Bochnia, Krzeszowice, Świątniki Górne, Słomniki, Myślenice (Szlubowska, 2018).

Co bardzo charakterystyczne obszar zwartej zabudowy krakowskiej aglomeracji nie pokrywa się w pełni z granicami administracyjnymi samego miasta. Przyłączone do Krakowa w latach 80. ubiegłego wieku wsie (zwłaszcza te we wschodniej części Nowej Huty) zachowały do dziś swoją odrębność, swój własny układ przestrzenny. Proces suburbanizacji tak charakterystyczny dla polskich miast w krakowskiej aglomeracji najsilniej przebiega wzdłuż głównych arterii komunikacyjnych na osi północ-południe w zdecydowanie mniejszym stopniu zachodzi w kierunku wschodnim (Harańczyk, 2015: 89).

Szczegółowa analiza tego zjawiska pokazuje nieadekwatność odgórnych, administracyjnych procesów powiększania obszaru miasta, które nijak mają się do rozwoju jego układu urbanistycznego. Podobne działania podejmowane w ciągu ostatnich lat w stosunku do mniejszych miast wojewódzkich: Opola czy też Rzeszowa również były dokonywane w sprzeczności z procesem rozwoju ich układów osadniczych. Tworzenie związków metropolitalnych stanowi zatem alternatywę wobec odgórnego, administracyjnego powiększania obszarów miast, jest też bardziej akceptowalne społecznie, gdyż nie skutkuje likwidacją już istniejących wspólnot samorządowych, ale nadaje im nowe ramy prawne (Rajchel, 2018).

Założenia funkcjonalno-prawne senackiego projektu Ustawy

Przyjęty przez Senat RP projekt Ustawy tworzył nowe ramy prawno-ustrojowych dla współpracy Krakowa i jego satelickich miejscowości, współdziałających do tej pory w ramach stowarzyszenia Metropolia Krakowska. Stowarzyszenie to tworzy 15 sąsiadujących z sobą gmin: Kraków, Biskupice, Czernichów, Igołomia-Wawrzeńczyce, Kocmyrów-Luborzyca, Liszki, Michałowice, Mogilany, Niepołomice, Skawina, Świątniki Górne, Wieliczka, Wielka Wieś, Zabierzów i Zielonki. Samorządy współdziałając w tej formule od ponad 9 lat, efektywnie realizują projekty w ramach Strategii Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych (ZIT) opartych o fundusze europejskie (Metropolia, 2023).

W trakcie prac nad Ustawą pojawiły się obawy, że nowa regulacja prawna utrudni te działania, jednak inicjatorzy jej uchwalenia zapewniali, że skutek będzie wręcz odwrotny, a nowe rozwiązania będą uzupełnieniem tego, co już dobrze funkcjonuje (Bochenek, 2023).

Z uwagi na konieczność zapewnienia ciągłości w działalności stowarzyszenia w rozdziałach 2 i 9 projektu Ustawy wprowadzono normy regulujące tryb utworzenia związku metropolitalnego, ustalania jego obszaru i granic oraz przepisy, na podstawie których następować miała zmiana obszaru tworzonego związku. Istotą przyjętego w projekcie rozwiązania było stworzenie ustawowej podstawy prawnej do przekształcenia stowarzyszenia Metropolia Krakowska w Krakowski Związek Metropolitalny na podstawie uchwały rad gmin będących jego członkami (Uchwała, 2023: art. 63).

Utworzenie związku metropolitalnego jako kontynuatora prac i zadań stowarzyszenia Metropolia Krakowska podkreśla ważną i pozytywną rolę tej formy współpracy miasta Krakowa z sąsiadującymi gminami, która powinna być kontynuowana w formule o wiele bardziej stabilnej organizacyjnie i finansowo, na podstawie nowej struktury prawno-organizacyjnej. Przekształcenie stowarzyszenia w Związek Metropolitalny pozwoliłoby również na oszczędzenie czasu oraz środków finansowych potrzebnych na tworzenie odrębnych struktur organizacyjnych.

Gminy zrzeszone w stowarzyszeniu Metropolia Krakowska przyjęły w grudniu 2021 r. pionierską w skali kraju strategię, rozwoju ponadlokalnego pn. „Strategia Metropolia Krakowska 2030” określającą siedem dziedzin współpracy metropolitalnej dla obszaru gmin tworzących Metropolię Krakowską:

inteligentne zarządzanie, oparte na partnerstwie i zaangażowanej kadrze,

- sprzyjanie środowisku, zorientowane na neutralność klimatyczną, zapewniającą wysoką jakość życia,
- sprzyjanie aktywnej, ekologicznej i efektywnej mobilności,
- innowacyjność i konkurencyjność, kreującą trwałe relacje w sieci przodujących ośrodków gospodarczych Europy,
- inspiracje, czerpiące z różnorodności i lokalnych potencjałów, bazujące na sieciach współpracy,
- sprzyjanie skutecznej, włączającej edukacji, opartej na twórczych relacjach,
- zapewnienie mieszkańcom nowoczesnych i dostępnych usług społecznych (Strategia, 2023).

Powstanie związku metropolitalnego stworzyłoby stabilne ramy formalne i finansowe pozwalające na realizację metropolitalnych aspiracji Krakowa i sąsiadujących z tym miastem miejscowości.

Przyjęty przez Senat RP projekt Ustawy określił zadania związku metropolitalnego w obszarach odpowiadających tym wskazanym w ramach Strategii Metropolii Krakowskiej 2030. Do zadań publicznych o charakterze obowiązkowym należeć miały te wskazane w strategii rozwoju ponadlokalnego w zakresie:

- rozwoju społeczno-gospodarczego, w tym przyjęcia i realizacji strategii rozwoju ponadlokalnego,
- monitorowania procesów urbanistycznych, środowiskowych, demograficznych i gospodarczych,
- kształtowania i prowadzenia polityki przestrzennej na obszarze związku metropolitalnego, w tym formułowania modelu struktury funkcjonalno-przestrzennej, ustaleń i rekomendacji w zakresie tej polityki oraz koordynowania polityki przestrzennej gmin tworzących związek metropolitalny, a także uzgadniania rozstrzygnięć planistycznych dla miejsc o strategicznym znaczeniu dla rozwoju przestrzennego obszaru związku metropolitalnego,

- planowania, koordynacji, integracji oraz rozwoju publicznego transportu zbiorowego, w tym sporządzanie i uchwalanie planów zrównoważonej mobilności miejskiej.

Ponadto po podjęciu uchwały przez organ stanowiący – zgromadzenie związku, związek metropolitalny mógłby wykonywać inne zadania publiczne należące do zakresu zadań własnych gmin go tworzących. Projekt ustawy przewidywał również możliwość realizacji zadań publicznych należących do właściwości innych j.s.t.: gmin, powiatów, województw, lub powierzenie przez związek wykonywania własnych zadań publicznych tworzącym go gminom (Uchwała, 2023: art. 21).

O ustroju związku metropolitalnego stanowić miał jego statut. Projekt statutu oraz projekt jego zmian podlegać miał zatwierdzeniu przez Prezesa Rady Ministrów, na wniosek ministra właściwego do spraw administracji publicznej.

Postanowienia Ustawy przewidywały wprowadzenie eksperckiego, jednoosobowego modelu organu wykonawczego. Monokratyczny charakter organu wykonawczego umożliwiłaby precyzyjne określanie zadań, celów i oczekiwań wobec osoby piastującej stanowisko dyrektora wykonawczego związku. Jednoosobowy organ wykonawczy byłby odpowiedzialny zarówno za wypracowanie rozwiązań akceptowalnych przez większość gmin tworzących związek, jak i za ich wdrożenie (Uchwała, 2023: art. 18).

Rolę organu uchwałodawczo-kontrolnego przepisy omawianego projektu Ustawy powierzały zgromadzeniu, w skład którego mieli wchodzić delegaci po jednym z każdej gminy: wójtowie, burmistrzowie, prezydenci miast lub osoby przez nich upoważnione (Uchwała, 2023: art. 21). Do zadań zgromadzenia należeć miało:

- uchwalanie strategii rozwoju ponadlokalnego,
- uchwalanie statutu związku metropolitalnego oraz jego zmiany,
- uchwalanie budżetu związku metropolitalnego,
- rozpatrywanie sprawozdania z wykonania budżetu związku metropolitalnego oraz sprawozdań finansowych związku metropolitalnego,
- powoływanie i odwołanie dyrektora oraz ustalanie jego wynagrodzenia,
- podejmowanie uchwały w sprawie udzielenia lub nieudzielenia absolutorium dyrektorowi z tytułu wykonania budżetu związku metropolitalnego,
- podejmowanie uchwał w sprawach majątkowych związku metropolitalnego przekraczających zwykły zarząd mieniem,
- przyjmowanie programów rozwoju w trybie określonym w przepisach o zasadach prowadzenia polityki rozwoju,
- uchwalanie planów adaptacji do zmian klimatu dla obszaru związku metropolitalnego,
- uchwalanie planu zrównoważonej mobilności miejskiej,
- uchwalanie programów rozwojowych i gospodarczych,
- wykonywanie określonych w statucie związku uprawnień koordynacyjnych,
- podejmowanie uchwał w sprawach współpracy ze społecznościami lokalnymi i regionalnymi innych państw oraz przystępowania do międzynarodowych zrzeszeń społeczności lokalnych i regionalnych,
- podejmowanie uchwał w sprawach współdziałania z jednostkami samorządu terytorialnego oraz wydzielania na ten cel odpowiedniego majątku,
- podejmowanie uchwał w sprawie przyjęcia zadań publicznych na podstawie porozumienia,

- podejmowanie uchwał w sprawie udzielenia pomocy, w tym pomocy finansowej, społecznościom lokalnym i regionalnym innych państw (Uchwała, 2023: art. 23).

Decyzje zgromadzenia miały zapadać podwójną większością głosów. Warunek uzyskania podwójnej większości głosów miał zostać spełniony, jeżeli za przyjęciem uchwały zagłosowałaby większość ustawowego składu zgromadzenia reprezentująca gminy posiadające łącznie większość ludności zamieszkałej na obszarze związku (Uchwała, 2023: art. 25).

Obsługę umożliwiającą realizację zadań przez dyrektora zapewnić miał urząd metropolitalny, do którego zastosowanie miały mieć odpowiednio przepisy dotyczące urzędu marszałkowskiego (Uchwała, 2023: art. 34).

Związek metropolitalny jako odrębny podmiot prawa posiadający osobowość prawną, wykonujący zadania publiczne w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność miał być również uprawniony do samodzielnego prowadzenia gospodarki finansowej na podstawie uchwały budżetowej. Przekazywanie związkowi, w drodze ustawy, nowych zadań wymagać miało zapewnienia środków finansowych koniecznych do ich realizacji w postaci zwiększenia jego dochodów. Mieniem związku metropolitalnego miała być własność i inne prawa majątkowe przez niego nabyte.

Wszystkie gminy, które dołączyłyby do Metropolii Krakowskiej, co roku przekazywałyby określoną przez zgromadzenie związku składkę opartą o wysokość udziału własnego w podatku dochodowym od osób fizycznych. Dodatkowo związek, na mocy ustawy, posiadałby 10 proc. udział w tym podatku. Według informacji przekazanych przez senatora Bogdana Klicha – samorządy za pośrednictwem Krakowskiego Związku Metropolitalnego miałyby do dyspozycji dodatkowe dochody na poziomie 368 mln zł rocznie (Salamon, 2023).

Zastosowanie 10 proc. udziału w dochodach z podatku od osób fizycznych zamiast jak w przypadku Górnośląsko-Zagłębiowskiej Metropolii udziału 5 proc. podyktowane było zmianami w strukturze dochodowej podatku PIT, w których konsekwencji zmniejszył się udział j.s.t. we wpływach z tego podatku (Uchwała, 2023: s. 12).

Projekt Ustawy ponadto określał pozostałe źródła dochodu związku, do których zaliczono:

- dochody uzyskiwane przez jednostki budżetowe związku metropolitalnego oraz wpłaty od zakładów budżetowych związku metropolitalnego,
- dochody z majątku związku metropolitalnego,
- spadki, zapisy i darowizny na rzecz związku metropolitalnego,
- odsetki od pożyczek udzielanych przez związek metropolitalny, o ile odrębne przepisy nie stanowią inaczej,
- odsetki od nieterminowo przekazywanych należności stanowiących dochody związku metropolitalnego;
- odsetki od środków finansowych gromadzonych na rachunkach bankowych związku metropolitalnego, o ile odrębne przepisy nie stanowią inaczej;
- dotacje z budżetu państwa;
- dotacje z budżetów j.s.t.;
- inne dochody należne związkowi metropolitalnemu na podstawie odrębnych przepisów (Uchwała, 2023: art. 50).

Wnioski

Przyjęty przez Senat RP projekt Ustawy o Krakowskim Związku Metropolitalnym zawierał rozwiązania legislacyjne nieznane do tej pory polskiemu systemowi prawnemu. Szczególnie pozytywnie należy ocenić konstrukcję prawną pozwalającą na przekształcenie obecnie funkcjonującego stowarzyszenia Metropolia Krakowska w związek publicznoprawny. Przyjęte rozwiązanie zapewnić miało możliwość kontynuowania w nowej formule prawnej rozpoczętych już działań i programów, na co wskazywał również przyjęty w projekcie Ustawy katalog zadań obowiązkowych związku, pochodnych w stosunku do obszarów współpracy metropolitalnej ujętych w Strategii Metropolii Krakowskiej 2030 opracowanej przez stowarzyszenie.

Podobny, nowatorski charakter rozwiązań nadano normom określającym ustrój organów związku metropolitalnego. Wprowadzenie jednoosobowego, monokratycznego organu wykonawczego w postaci dyrektora związku silnie powiązanego z samorządem miasta Krakowa w założeniu było nacechowane chęcią uniknięcia konfliktów wewnątrz samego związku oraz zapewnić miało sprawne zarządzanie jego strukturami i aparatem.

Sposób podejmowania decyzji przez organ uchwałodawczy – zgromadzenie delegatów związku – kwalifikowaną większością głosów miał z kolei zapewnić ochronę przyjmowanych decyzji przed partykularyzmami poszczególnych jego członków. Z drugiej strony wprowadzenie wymogu podwójnej większości głosów gwarantować miało szczególną pozycję Krakowowi – stolicy metropolii bez zgody, którego zgromadzenie nie byłoby w stanie przyjąć konkretnych rozstrzygnięć.

Do wyłącznych właściwości zgromadzenia pozostawiono bardzo szeroki katalog spraw obejmujących m.in.: przyjmowanie strategicznych z punktu widzenia związku uchwał, w tym uchwalanie strategii rozwoju ponadlokalnego, statutu związku metropolitalnego oraz jego zmian, uchwalanie budżetu związku metropolitalnego i sprawozdania z jego wykonania, powoływanie i odwołanie dyrektora wykonawczego oraz ustalanie jego wynagrodzenia, a także podejmowanie uchwał w sprawach majątkowych związku metropolitalnego. Takie rozwiązanie ograniczyło rolę organu wykonawczego – dyrektora związku do bieżącego zarządzania i wykonywania zadań powierzonych mu w drodze uchwał przez organ wykonawczy.

System finansowania zadań tworzonego związku metropolitalnego oparto w większym stopniu niż w przypadku funkcjonującej obecnie metropolii Górnośląsko-Zagłębiowskiej na dochodach zewnętrznych w tym na dodatkowym udziale, jaki miał otrzymać Krakowski Związek Metropolitalny w podatku od osób fizycznych wynoszącemu nie 5, ale 10 proc.

Należy w tym miejscu podnieść, że największe straty w przychodach z podatku od osób fizycznych, przy jednoczesnych niskich rekompensatach dotyczą miast na prawach powiatu stolic województw, które są obciążone oddziaływaniem całego regionu. Rekompensaty dla miast na prawach powiatu są nieproporcjonalne w stosunku do rekompensat gmin wiejskich i gmin miejsko-wiejskich stąd proponowane w senackim projekcie Ustawy rozwiązanie wydaje się w pełni uzasadnione.

Składki samorządów będących członkami związku, mające swoje źródło w ich dochodach własnych, miały mieć jedynie charakter uzupełniający w stosunku do dochodów własnych samego związku.

Reasumując przyjęty przez Senat RP projekt Ustawy o Krakowskim Związku Metropolitalnym, jest przykładem indywidualnie przygotowywanej normy prawnej do zarządzania konkretnym obszarem metropolitalnym. Charakter rozwiązań przyjętych w projekcie dobrze koresponduje ze specyfiką krakowskiego obszaru metropolitalnego, metropolii o charakterze wybitnie monocentrycznym z bardzo silnym ośrodkiem centralnym w postaci miasta Krakowa oraz uwzględnia kilkuletnie doświadczenia tego miasta i gmin ościennych w zarządzaniu wspólnymi zadaniami w ramach stowarzyszenia Metropolia Krakowska.

Literatura

- Bigo, T. (1990). *Związki publiczno-prawne w świetle ustawodawstwa polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego.
- Bochenek, W. (2023, 27 października). Co dalej z Metropolią Krakowską? Architektura i biznes. Pozyskano z <https://www.architekturaibiznes.pl/co-dalej-z-metropolia-krakowska,28232.html>
- Gitler, M. (2023, 27 października). Miało być taniej. Bilet metropolitalny to ukryta podwyżka dla krakowian, Głos 24 Małopolski Portal Informacyjny. Pozyskano z <https://glos24.pl/mialo-byc-taniej-bilet-metropolitalny-to>
- Harańczyk, A. (2015). Proces suburbanizacji w krakowskim obszarze funkcjonalnym, W: J. Słodczyk (red.), *Studia Miejskie*, 18, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 85–102.
- Jaworska-Dębska, B. (1992). Poszukiwanie dróg optymalizacji ustroju dużych miast, *Samorząd Terytorialny*, 12, 22–31.
- Lackowska, M. (2009). Dlaczego w Polsce potrzebna jest ustawa metropolitalna?, *Samorząd Terytorialny*, 3, 5–17.
- Metropolia Krakowska łączy w przemyślanym działaniu. (2023, 27 października). Stowarzyszenie Metropolia Krakowska. Pozyskano z <https://metropoliakrakowska.pl/metropolia/o-metropolii>
- Moll, T. (2017). Ustawa o związkach metropolitalnych – rozwiązanie słuszne czy kompromisowe?, *Przegląd Prawa Publicznego*, 7–8.
- Noworól, A. Metropolia Kraków wprowadzenie do analizy jednego z obszarów problemowych w pracach nad aktualizacją Strategii Rozwoju Krakowa Pozyskano z <https://strategia.krakow.pl/zalacznik/399752>
- Piekoszewska, P. (2023, 29 października). Senat przyjął projekt ustawy metropolitalnej Krakowa. *Miejska Prezentacja Internetowa Kraków.pl*. Pozyskano z https://www.krakow.pl/aktualnosci/273536,29,komunikat,senat_przyjal_projekt_ustawy_metropolitalnej_krakowa.html, dostęp: 29.10.2023
- Pszczynski, M. (2021). Związek metropolitalny jako forma związku publicznoprawnego, W: J. Korczak (red.), *Związki publicznoprawne w świetle współczesnego prawodawstwa międzynarodowego, unijnego i krajowego*, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Prawo CCCXXXIII*, 4058, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 429–440. DOI: 10.19195/0524-4544.333.28
- Rajchel, D. (2018). Zmiana granic administracyjnych miasta metodą pokonania bariery przestrzennej na przykładzie Opola i Rzeszowa, W: S. Sitek (red.), *Stare i nowe problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej*, 8, Sosnowiec: Polskie

Towarzystwo Geograficzne Oddział Katowicki, Uniwersytet Śląski Wydział Nauk o Ziemi, 85–102.

Salamon, P. (2023, 27 października). Senat mówi „tak” Krakowskiej Metropolii. „Kra-kusi to nie potulne baranki”, LoveKraków.pl. Pozyskano z https://lovekrakow.pl/aktualnosci/senat-mowi-tak-krakowskiej-metropolii-krakusi-to-nie-potulne-baranki_51922.html

Strategia Metropolia Krakowska 2030. (2023, 27 października). *Stowarzyszenie Metropolia Krakowska* Pozyskano z <https://metropoliakrakowska.pl/metropolia/publikacje/strategia-metropolia-krakowska-2030>

Szlubowska, A. (2018). Krakowski Obszar Metropolitalny w latach 2014–2018, Kraków: Urząd Statystyczny w Krakowie.

Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z 14.07.2023 w sprawie wniesienia do Sejmu projektu Ustawy o krakowskim związku metropolitalnym.

Ustawa z 09.03.2017 o związku metropolitalnym w województwie śląskim (Dz.U. 2022, poz. 2578, t. j.).

Ustawa z 09.10.2015 o związkach metropolitalnych (Dz.U. 2015, poz. 1890, z późn. zm.).

Dominik Jaśkowiec – politolog, adiunkt w Instytucie Prawa, Ekonomii i Administracji Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, radny Krakowa, współtwórca krakowskiego budżetu obywatelskiego, reformy Dzielnic, nowego Statutu Krakowa, inicjator projektowania partycypacyjnego, pomysłodawca innowacyjnych lokalnych programów działania krakowskiego samorządu. Działa na rzecz zwiększenia uczestnictwa obywateli w zarządzaniu miastem. Autor publikacji i artykułów naukowych poświęconych partycypacji obywatelskiej i samorządowi terytorialnemu, współtwórca przyjętego przez Senat RP projektu Ustawy o krakowskim związku metropolitalnym. Autor ponad stu przyjętych przez Radę Miasta Krakowa aktów prawa miejscowego.

ORCID 0000-0002-3492-2439

e-mail: dominik.jaskowiec@up.krakow.pl

Jakub Klich

Wpływ czynników społeczno-ekonomicznych na rozwój piłki nożnej w Tarnowie i powiecie tarnowskim

Streszczenie

Aspekty społeczno-ekonomiczne stanowią istotny element rozwoju sportu. Tarnów jako znaczący ośrodek przemysłowy XX w. był dogodnym miejscem do prowadzenia działalności sportowej. Rozwój gospodarczy regionu tarnowskiego w XIX i XX w. stał się fundamentem powstania wielu klubów piłkarskich, które dzięki korzystnej sytuacji ekonomicznej odnosiły sukcesy sportowe. Tarnów z czasem stał się atrakcyjną lokalizacją do uruchamiania działalności przemysłowej takiej jak Zakłady Azotowe czy Zakłady Mechaniczne, które do dzisiaj stanowią niezbędne wsparcie finansowe dla miejscowych klubów piłkarskich. W tarnowskiej dzielnicy Mościce funkcjonowały już w okresie międzywojennym zakłady przemysłu chemicznego, będąc ważnym ośrodkiem Centralnego Okręgu Przemysłowego. Obecnie, powiat tarnowski charakteryzuje się zróżnicowaną aktywnością przemysłową, do najpopularniejszych zakładów należy Bruk-Bet, który finansuje lokalny klub piłkarski z Niecieczy od początku XXI w. Bruk-Bet Termalica Nieciecza w ciągu ostatniej dekady stała się najbardziej utytułowanym klubem z regionu tarnowskiego, do czego przyczyniły się prywatne inwestycje właścicieli firmy Bruk-Bet, włączając w to budowę całego zaplecza infrastruktury sportowej. W połowie XX w. Tarnovia będąca najstarszym tarnowskim klubem odnosiła największe sukcesy, na co miało wpływ centralne wsparcie władz miasta. Region tarnowski cechując się zróżnicowaniem w sferze kulturowej przed 1939 rokiem, cieszył się również zainteresowaniem w zakresie sportu wśród społeczności żydowskiej. Okres międzywojenny został wykorzystany przez ludność żydowską do organizacji imprez sportowo-kulturalnych czy własnych klubów piłkarskich, co miało pozytywny wydźwięk dla lokalnej społeczności.

Influence of socio-economic factors on football development in Tarnów and Tarnów County

Abstract

Socio-economic factors are an important part of sports development. Tarnów, as a significant industrial center of the 20th century, was a convenient place for sports activities. The economic development of the Tarnów region in the 19th and 20th centuries laid the foundation for the establishment of a numerous football clubs, which enjoyed sporting success thanks to the favorable economic situation. Over time, Tarnów became an attractive

location for launching industrial activities such as the Nitrogen Works and the Mechanical Works, which are still an essential financial support for local football clubs. The chemical industry in Tarnów's district – Mościce, functioned as early as the interwar period, being an important center of Central Industrial District. Nowadays Tarnów county is characterized by diverse industrial activity, with the most popular establishment being Bruk-Bet, which has been funding the local Nieciecza football club since the early 2000s. Bruk-Bet Termalica Nieciecza has become the most successful club from the Tarnów region over the past decade, helped by private investment by Bruk-Bet's owners, including the construction of entire sports infrastructure facilities. The oldest football club in Tarnów – Tarnovia, was the most successful in the middle of the 20th century, which was influenced by the central support of the city government. The Tarnów region, characterized by diversity in the cultural sphere before 1939, also enjoyed interest in sports among the Jewish community. The interwar period was used by the Jewish population to organize sports and cultural events or run their own football clubs, which had a positive impact on the local community.

Słowa kluczowe: sport; kluby piłkarskie; rozwój gospodarczy; przemysł; infrastruktura sportowa; region tarnowski; społeczność lokalna

Key words: sports; football clubs; economic development; industry; sports infrastructure; Tarnów region; local community

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / suggested citation: Klich, J. (2023). Wpływ czynników społeczno-ekonomicznych na rozwój piłki nożnej w Tarnowie i powiecie tarnowskim, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica* 149–164, DOI 10.24917/20845456.19.10

Wprowadzenie

Piłka nożna jest jedną z najpopularniejszych dyscyplin sportu, a także aktywnością fizyczną będącą jedną z najczęstszych form spędzania czasu wśród społeczeństwa. Uprawianie jej w obecnym kształcie początkowo miało charakter amatorski, aż z biegiem czasu dyscyplina zaczęła się rozwijać dążąc do profesjonalizacji. Znaczący udział w postępie tego sportu miały wydarzenia historyczne oraz przemiany i procesy gospodarcze, które występowały od 2. połowy XIX w. Zasadniczym celem artykułu jest określenie wpływu czynników społeczno-ekonomicznych na rozwój piłki nożnej na przykładzie powiatu tarnowskiego. Celami szczegółowymi badań były: omówienie historii i rozwoju piłki nożnej na badanym obszarze oraz wskazanie uwarunkowań w sferze gospodarczej i społecznej, jakie przyczyniły się do postępu tej dyscypliny sportu. Zasięg terytorialny badań obejmuje miasto Tarnów i powiat tarnowski, natomiast pod względem chronologicznym praca jest tożsama z aktywnością piłki nożnej na badanym obszarze, czyli od początku XX w. aż po dziś. Szczególny nacisk w publikacji został nałożony na scharakteryzowanie czynników gospodarczych jakie miały wpływ na rozwój piłki nożnej w Tarnowie i powiecie tarnowskim. Podstawową metodą badawczą była analiza literatury naukowej. Najważniejszymi artykułami, które zostały wykorzystane do opracowania

niniejszego artykułu były m.in. autorstwa M.M. Drozdowskiego z 1987 roku czy R. Lichwały z 2012 roku. Istotną rolę odegrały również ogólnodostępne źródła internetowe, które pozwalały na uzyskanie informacji badawczych. Kolejną z wykorzystanych metod w opracowaniu była metoda monograficzna, która bazowała na pracach dotyczących obszaru badań i klubów sportowych. Zasadniczą pozycją w tym zakresie była praca S. Potępy z 1994 roku pod tytułem „Co zostało z tarnowskiego sportu?”, a także prace „Tarnów: dzieje miasta i regionu” pod redakcją F. Kiryka i Z. Ruty oraz „Województwo małopolskie – monografia” pod redakcją J. Warszńskiej.

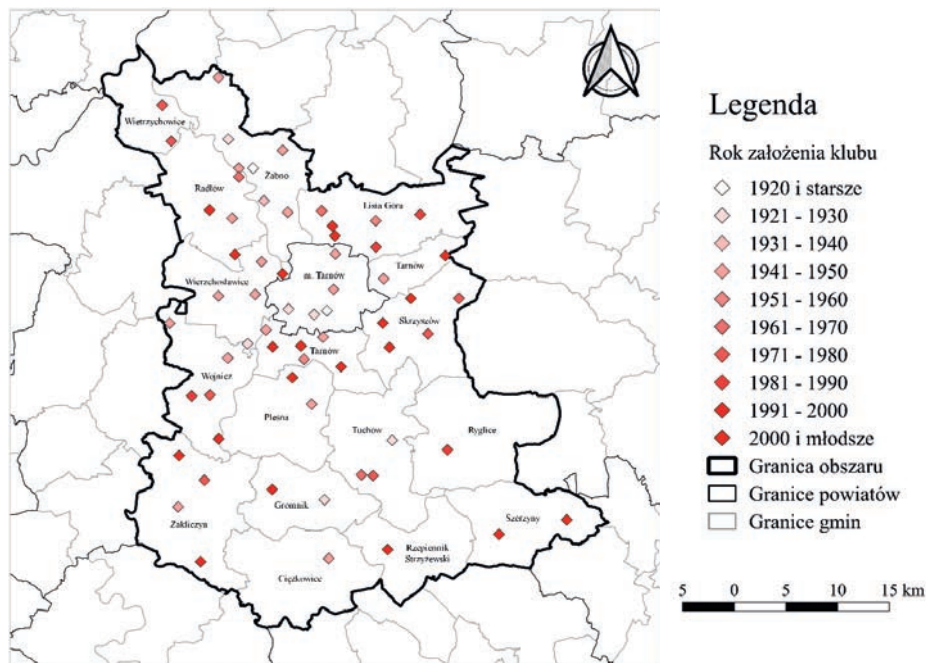
Uwarunkowania rozwoju piłki nożnej

Piłka nożna w pierwszej połowie XX w.

Pierwsze wzmianki o meczu piłki nożnej w Tarnowie pochodzą z 9 czerwca 1907 roku. Rozegrane wówczas spotkanie pomiędzy tarnowską drużyną „biało-czerwonych” i krakowskim zespołem „czerwonych” zakończyło się zwycięstwem Krakowian (Moskał, 2015). Jako oficjalny rok powstania pierwszego klubu piłkarskiego przyjmuje się 1909 rok – jednak jest to data sporna. Brak dokumentów i źródeł z tego wydarzenia poddaje wątpliwości o roku założenia Miejskiego Klubu Sportowego „Tarnovia”, o której brakuje wzmianek przed I wojną światową. Przed 1914 rokiem w Tarnowie istniały takie drużyny jak m.in. „Białoczerwoni”, „Pogoń”, „Czarni” czy reprezentacja miasta pod nazwą „Tarnów”. Data powstania Tarnovii prawdopodobnie wzięta się od reprezentacji miasta, która werbowała najlepszych zawodników z innych drużyn w swoje szeregi. Spekuluje się, że na podstawie reprezentacji Krakowa występującej jako „Cracovia”, kibice analogicznie nazywali tarnowską reprezentację jako „Tarnovia”, co mogło być głównym powodem uznania 1909 roku początkiem działalności Tarnovii Tarnów. Do dynamicznego rozwoju klubów piłkarskich doszło dopiero po zakończeniu I wojny światowej. W okresie międzywojennym piłka nożna nie miała konkurencji ze strony innych dyscyplin sportowych i budziła największe zainteresowanie, co doprowadziło do powstania wielu klubów (Potępa, 1994). Należy do nich zaliczyć dzisiejszy Metal Tarnów czy Unię Tarnów, jednak popularność piłki nożnej objęła cały region tarnowski, co przyczyniło się do założenia klubów w takich miejscowościach jak Gromnik, Tuchów, Nieciecza, Mikołajowice czy Niedomice.

Początek II wojny światowej wiązał się z zawieszeniem lub całkowitym rozwiązaniem działalności klubów sportowych, co szczególnie dotknęło kluby żydowskie, które po 1939 roku przestały istnieć. Okres okupacji przyniósł liczne straty głównie w sferze społecznej i gospodarczej, a nowy rozdział polskiego sportu zaczął się w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. W tym czasie powstały liczne amatorskie kluby sportowe – łącznie za czasów PRL obszar dzisiejszego powiatu tarnowskiego wzbogacił się o 34 kluby piłkarskie, a część z nich uruchomiła działalność również w innych sekcjach sportowych. Tak intensywne zjawisko powstawania klubów w tym okresie było związane z zakładaniem wiejskich „kół sportowych”, znanych jako Ludowe Zespoły Sportowe (Gutowski, 1965). Liczne grono klubów także zostało założone po transformacji ustrojowej, a największe nasilenie

tego typu drużyn jest w miejscowościach otaczających Tarnów i znajdujących się w pobliżu centralnego punktu regionu tarnowskiego (Ryc. 1).

Ryc. 1. Lata założenia klubów piłkarskich na tle Tarnowa i gmin powiatu tarnowskiego (opracowanie własne na podstawie: www.90minut.pl)

Zróżnicowanie społeczno-kulturowe Tarnowa

Region tarnowski pod względem kulturowym należał do najbardziej zróżnicowanych w kraju na przełomie XIX i XX w., wyznaczając się różnorodną kulturą ludową (Potępa, Tarnoviana, 1985). Szczególnie bogatą historię na tym obszarze posiada naród żydowski, który osiadł w Tarnowie w połowie XV w. Liczebność Żydów w mieście od tego momentu stanowiła od 30% do 50% całkowitej ludności. Obecnie ludność żydowską w powiecie tarnowskim tworzą jednostki, jednak naród pozostawił po sobie historię materialną i niematerialną. Szczególnie widoczne jest to w Tarnowie, gdzie znajduje się wiele zabytków żydowskich takich jak cmentarze, synagogi czy miejsca martyrologii (Bartosz, 1992). Od początku pojawienia się ludności żydowskiej w Tarnowie, naród stanowił ważną część kultury regionu. Ludność żydowska odnalazła również swoje zainteresowanie w sporcie, co skutkowało posiadaniem przez nich kilku klubów sportowych na terenie Tarnowa (Bańburski, Bogacz i Kozioł, 2003). Sport żydowski w regionie tarnowskim pojawił się w 1912 roku, gdy powstał pierwszy klub sportowy – Samson Tarnów. W międzywojennym Tarnowie istniało co najmniej 11 klubów żydowskich, a najszerszą działalnością dysponował Samson, który stał się najpopularniejszym żydowskim klubem w Tarnowie. Samson koncentrował się głównie na piłce nożnej, podobnie jak inne kluby w międzywojennym Tarnowie, a oprócz niego w mieście istniały

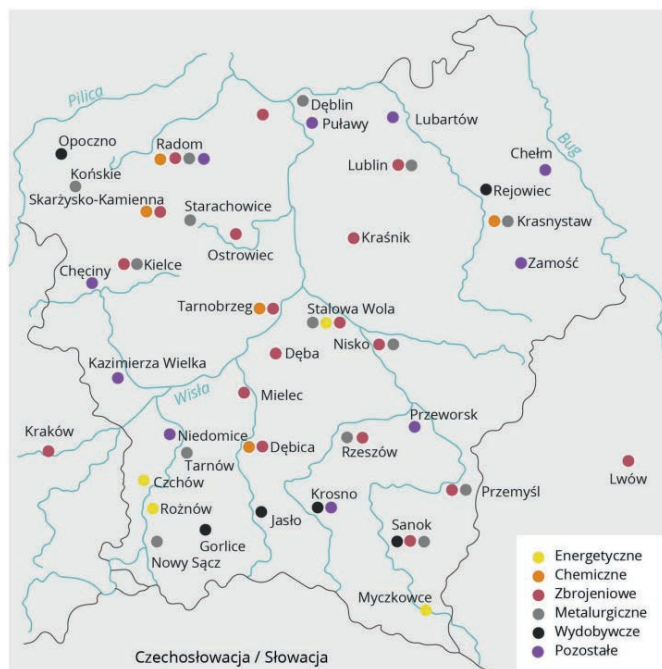
jeszcze dwa kluby żydowskie dorównujące mu popularnością. Były to Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Jutrzenka” oraz Żydowska Młodzież Sportowa (Potępa, 1994). Samson odnosił najlepsze rezultaty w ligach piłkarskich, a do zasług można mu dopisać również prowadzenie otwartej działalności skierowanej do społeczności zarówno żydowskiej, jak i pozostałych narodowości. Stosunki ludności polskiej i żydowskiej w Tarnowie były przyjazne. Miało to również odzwierciedlenie w sporcie, czego przykładem jest Reprezentacja Tarnowa, która w okresie międzywojennym posiadała w swoim składzie także zawodników pochodzenia żydowskiego.

Rozwój gospodarczy Tarnowa i powiatu tarnowskiego

Przełomem dla rozwoju gospodarczego w regionie tarnowskim były wydarzenia z lat 50. XIX w., gdy przez Tarnów poprowadzono linię kolejową. Jednak dalszy rozwój Tarnowa i powiatu tarnowskiego pod względem gospodarczym poważniej rozkwitł dopiero początkiem XX w., a lata 1910–1911 zapisały się jako „złoty okres” Tarnowa ze względu na poczynione inwestycje. Należy do nich zaliczyć budowę dworca kolejowego, elektrowni, wodociągu oraz sfinalizowanie planów dotyczących uruchomienia linii tramwajowej (www.mmtarnow.com). Dzięki poprawie systemu komunikacji, ożywił się głównie przemysł i handel. W krótkim odstępie czasu zaczęły powstawać nowe budynki produkcyjne, swoją działalność rozpoczęły też liczne ośrodki edukacji oraz towarzystwa kulturalne i oświatowe. Wraz z rozwojem gospodarczym nastąpił wzrost liczby ludności – Tarnów w latach 60. XIX w. posiadał 21 tys. mieszkańców, w 1900 roku liczba wzrosła do 31 tys., a dziesięć lat później miasto było już zamieszkiwane przez 37 tys. osób (Dziewoński, Kielczewska-Zaleska i Iwanicka-Lyra, 1971). Tarnów odniósł liczne straty w pierwszych miesiącach I wojny światowej wskutek ostrzału wojsk austriackich. W dalszej fazie wojny miasto nie odniosło już znaczących obrażeń, jednak zmagало się ze sporymi problemami finansowymi. Zadłużenie z czasów zaboru austriackiego było głównym powodem zastoju gospodarczego miasta, który potrwał do końca lat 20. XX wieku (www.mmtarnow.com). Pierwszym aktem rozbudowy Tarnowa i okolic była budowa Państwowej Fabryki Związków Azotowych, zlokalizowanej na terenie Dąbrówki Infułackiej i Świerczkowa, czyli późniejszych Mościc. W latach 1927–1933 w sąsiedztwie zakładów powstało osiedle robotnicze o charakterze jedno- i wielorodzinnych domów, a liczba mieszkańców w międzywojennym Tarnowie wzrosła do blisko 55 tysięcy (Dziewoński, Kielczewska-Zaleska i Iwanicka-Lyra, 1971).

Ważną rolę w gospodarce regionu tarnowskiego odegrała koncepcja Centralnego Okręgu Przemysłowego. Jego założeniem było skoncentrowanie w przestrzeni najważniejszych zakładów przemysłowych w kraju (www.zpe.gov.pl). Pomysłodawcą i inicjatorem budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego był Eugeniusz Kwiatkowski, pełniący od 1930 roku funkcję ministra przemysłu i handlu. Motywował on swoją wizję pięcioma warunkami: strategicznym, demograficzno-społecznym, ekonomicznym, politycznym i historycznym. Kwiatkowski w swojej idei zrównoważonego rozwoju zakładał wiele wariantów mających pchnąć polską gospodarkę naprzód, m.in. potrzeba oddalenia od granic kluczowych zakładów przemysłowych, wykorzystanie surowców naturalnych czy zwalczenie bezrobocia (Drozdowski, 1987). Budowa Centralnego Okręgu

Przemysłowego ruszyła w lipcu 1936 roku, a jego finalny obszar został wyodrębniony dwa lata później. Obejmował on łącznie 46 powiatów i był podzielony na regiony funkcjonalne – kielecki oznaczony literą „A”, lubelski oznaczony literą „B” oraz sandomiersko-podkarpacki z literą „C”, wraz z ośrodkami o określonym znaczeniu przemysłowym (Ryc. 2). Każdy z regionów pełnił swoją rolę ekonomiczną w planie Centralnego Okręgu Przemysłowego. Region kielecki był zasobny w surowce dla przemysłu metalowego i mineralnego, a region lubelski tworzył bazę żywnościową. Region Podkarpacia, na terenie którego znajdował się Tarnów, wywiązywał się z budowania bazy energetycznej dla przemysłu z uwagi na bogactwa naturalne w formie ropy naftowej, gazu ziemnego i siarki. Kwiatkowski będąc już wicepremierem do spraw gospodarczych, walczył o rozwój ziemi tarnowskiej na tle gospodarczym. To on powołał Biuro Fabryki Związków Zawodowych pod koniec lat 20. XX w., a w okresie działania Centralnego Okręgu Przemysłowego, za jego jurysdykcją przez Tarnów poprowadzono linie gazociągowe oraz kolejowe. Funkcjonowanie Centralnego Okręgu Przemysłowego na terenie każdego z regionów przyniosło oczekiwane korzyści, a należy do nich zaliczyć także opanowanie nowoczesnych rozwiązań dotyczących wytwarzania celulozy w fabryce zlokalizowanej w Niedomicach (Drozdowski, 1987). Zakończona w 1939 roku działalność Centralnego Okręgu Przemysłowego zostawiła po sobie dziedzictwo, na którym polska gospodarka opierała się także po II wojnie światowej. W Tarnowie i okolicach znajdowało się wiele obiektów i ośrodków z tego okresu, które przetrwały i kontynuowały swoją aktywność po 1945 roku (Piętaś, 2019).

Ryc. 2. Zakłady w obrębie Centralnego Okręgu Przemysłowego

Źródło: www.zpe.gov.pl

Lata powojenne to generalny okres przemian politycznych i społecznych, a także odbudowy znacznej części infrastruktury w całym kraju. Liczba mieszkańców w Tarnowie przez okres II wojny światowej spadła do 33 tysięcy. Pierwsze plany odbudowy Tarnowa zakładały koncepcję koncentrycznego rozwoju wokół Starego Miasta (Niedojadło, 2010). Pomimo dużych zniszczeń spowodowanych działaniami wojennymi na terenie miasta, Tarnów utrzymał rangę jednego z najważniejszych ośrodków przemysłowych w ówczesnym województwie krakowskim. Kluczowa okazała się bezzwłoczna odbudowa dwóch największych zakładów: Azotowych i Mechanicznych. Tarnów w 1946 roku zatrudniał ponad 66% pracowników całego regionu tarnowskiego w sektorze przemysłowym, jednak ten odsetek zaczął systematycznie spadać. Przeważał przemysł chemiczny i elektromaszynowy, zabierając w swoje struktury ponad 60% całkowitego zatrudnienia przemysłowego w Tarnowie. Pomimo stopniowego ograniczania roli przemysłu w aspekcie społeczno-gospodarczym, Tarnów do końca lat 80. XX w. utrzymywał czołową pozycję przemysłową w województwie i kraju (Kiryk i Ruta, 1987). Wstrzymanie rozwoju przemysłu ciężkiego nastąpiło po transformacji ustrojowej. W jego miejsce uintensywniła się działalność usługowa i handlowa (Niedojadło, 2010).

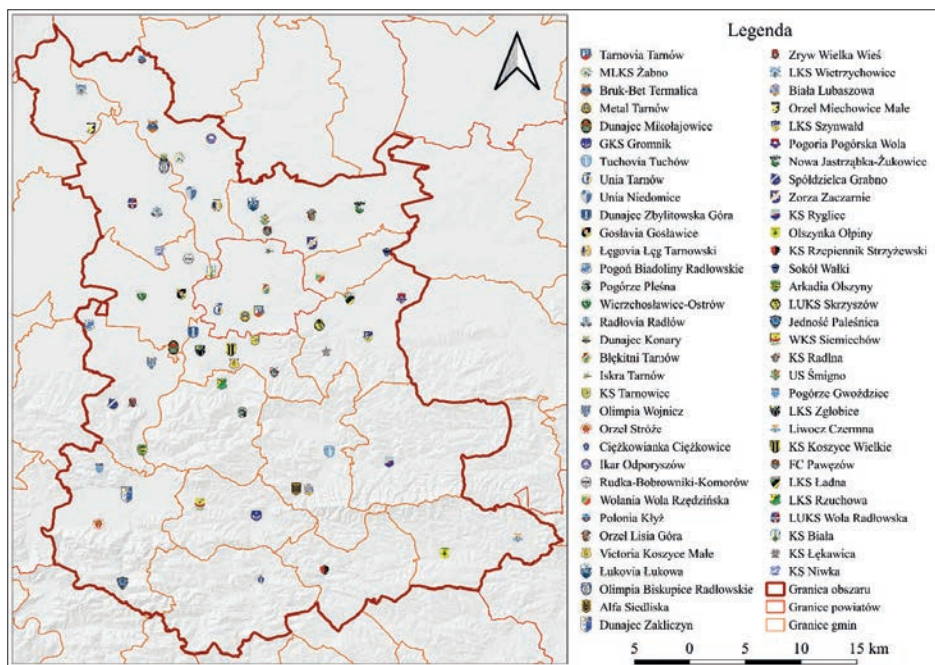
Znamiennym dla rozwoju Tarnowa był rok 1975. Wówczas przejął on funkcje centralno-administracyjne stając się stolicą województwa tarnowskiego. W tym samym roku liczba mieszkańców przekroczyła 100 tysięcy. Te wydarzenia były poprzedzone wyraźnym rozwojem w sferze kulturalnej i społecznej, który nastąpił po II wojnie światowej. W latach 1945–1975 powstało w Tarnowie i regionie wiele placówek w dziedzinie kultury, za sprawą zapoczątkowanej polityki kulturalnej w mieście (Kiryk i Ruta, 1987).

Uwarunkowania przestrzenne

Rozmieszczenie klubów piłkarskich w Tarnowie i powiecie tarnowskim

Na obszarze Tarnowa i powiatu tarnowskiego znajdują się łącznie 63 kluby piłkarskie, które przystąpiły do rozgrywek ligowych w sezonie 2022/23. Najstarszym z nich jest Tarnovia Tarnów, której data założenia przypada na 1909 rok, natomiast ostatnim założonym klubem jest KS Niwka występująca w rozgrywkach od 2010 roku. Najwięcej obecnie istniejących klubów powstało w 1946 roku, a w sumie w latach 1946–1948 na terenie Tarnowa i powiatu tarnowskiego założonych zostało 18 drużyn piłkarskich. W tej chwili na najwyższym poziomie występuje Bruk-Bet Termalica Nieciecza, która gra na drugim szczeblu ligowym. Oprócz drużyny z Niecieczy, na szczeblu centralnym polskich lig piłkarskich występuje tylko Unia Tarnów grająca na czwartym poziomie ligowym. Trzy kluby posiadają również swoje zespoły rezerw, które rywalizują w ligach regionalnych. Są to Bruk-Bet Termalica Nieciecza, Unia Tarnów i MLKS Żabno, a do sezonu 2021/22 swoją drugą drużynę miała też Radłovia Radłów. Oprócz aktualnie zgłoszonych i występujących drużyn, szereg klubów w ciągu ostatnich pięciu lat postanowił wycofać swoją drużynę z ligi. W gronie takich zespołów znajdują się m.in. LKS Ilkowice, Błękitni Siedliszowice, Radar Łętowice, Cezar Kępa Bogumiłowicka czy LKS Dębina Łętowska (www.90minut.pl).

Największą liczbę przedstawicieli ma gmina wiejska Tarnów, w której zarejestrowanych jest 10 klubów. Kolejne pod tym względem są gminy Żabno i Lisia Góra – kolejno po 8 i 6 drużyn występujących w rozgrywkach. Miasto Tarnów posiada pięć klubów grających obecnie w lidze, są to Tarnovia, Unia, Metal, Błękitni oraz Iskra. Najwyżej grający klub – Bruk-Bet Termalica swoją siedzibę ma w gminie Żabno. Najbardziej wysuniętym na północ klubem jest Polonia Kłyż, na zachód najbardziej wysunięty jest LKS Wietrzychowice, na wschód Liwocz Czerмна, natomiast najdalej na południu znajduje się boisko Jedności Paleśnica (Ryc. 9). Kilka klubów posiada hydronimiczną nazwę ze względu na położenie w sąsiedztwie obiektów wodnych (Wilczyński, 1999). Najczęściej powtarzającym się przykładem w tym zakresie są zespoły ze Zbylitowskiej Góry, Zakliczyna, Konar i Mikołajowic, których siedziby są ulokowane nad rzeką Dunajec. Podobna sytuacja spotkała drużyny z Lubaszowej i Ołpin, położonych kolejno nad rzekami Białą i Olszynką. W innym kierunku poszły kluby z miejscowości Pleśna i Gwoździec, które swoje nazwy uwarunkowały położeniem w obrębie jednostek fizycznogeograficznych – na Pogórzu Ciężkowickim i Pogórzu Wiśnickim (Solon i inni, 2018).

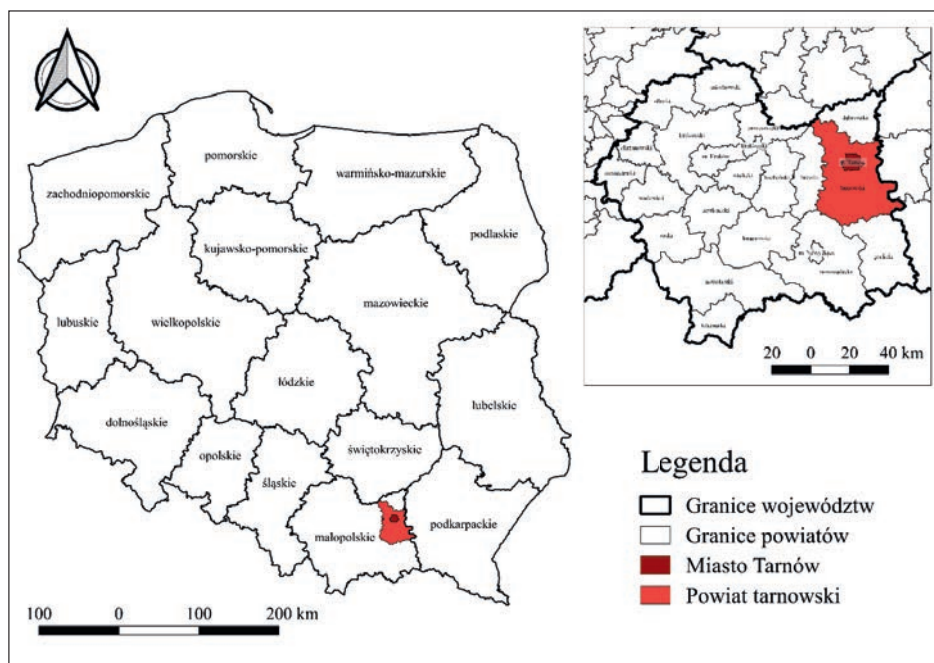

Ryc. 3. Rozmieszczenie klubów piłkarskich w powiecie tarnowskim zgłoszonych do sezonu ligowego 2022/23 (opracowanie własne na podstawie: www.90minut.pl)

Położenie geograficzne

Obszar badań składający się z powiatu tarnowskiego i miasta Tarnów jest częścią województwa małopolskiego. Znajduje się w jego wschodniej części, granicząc także z województwami podkarpackim i świętokrzyskim (Ryc. 3). Tarnów będąc miastem na prawach powiatu, otoczony jest przez terytorium powiatu

tarnowskiego. Dystans dzielący go do centralnego miasta województwa małopolskiego – Krakowa, wynosi ok. 80 km (Bartkowicz, 2007). Powiat tarnowski posiada swoje granice z powiatami: dąbrowskim od północy, dębickim od wschodu, jasielskim od południowego wschodu, gorlickim od południa, nowosądeckim od południowego zachodu, brzeskim od wschodu i kazimierskim od północnego zachodu (www.bip.malopolska.pl). Pod względem fizycznogeograficznym obszar badań znajduje się w obrębie trzech makroregionów: Kotliny Sandomierskiej, Pogórza Środkowobeskidzkiego i Pogórza Zachodniobeskidzkiego. W przypadku mezoregionów są to Nizina Nadwiślańska, Pogórze Ciężkowickie, Pogórze Rożnowskie, Pogórze Wiśnickie, Podgórze Bocheńskie oraz Płaskowyż Tarnowski (Solon i inni, 2018).

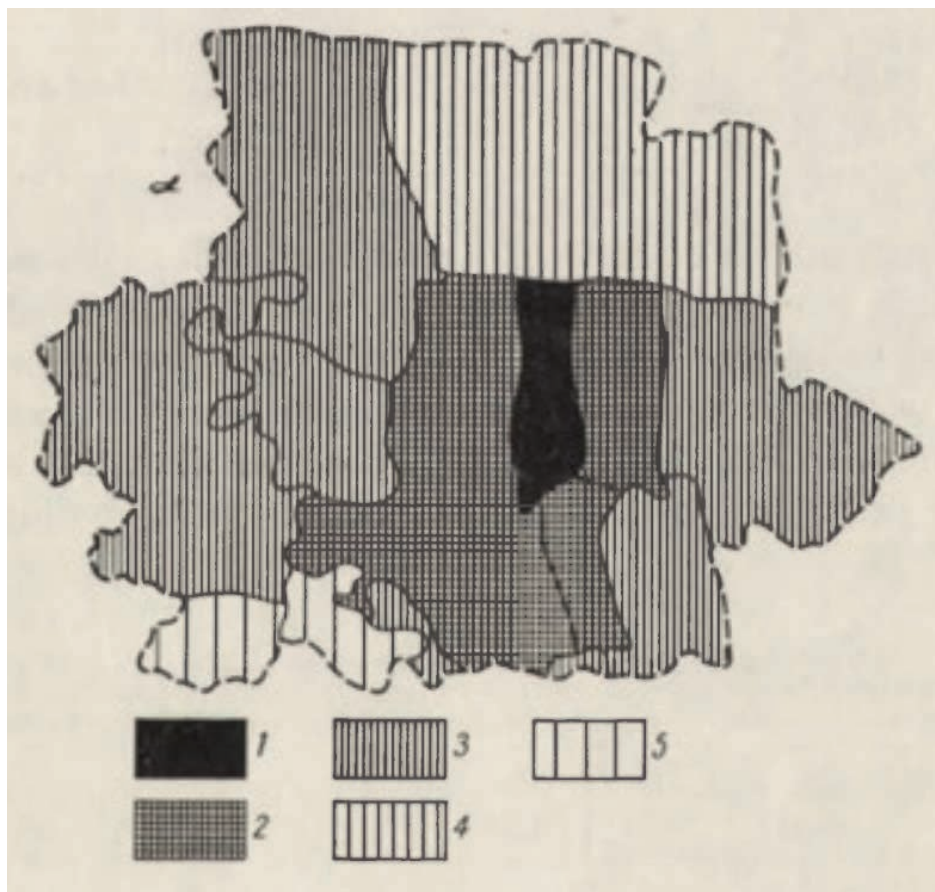
Ryc. 4. Położenie obszaru badań na tle Polski i województwa małopolskiego

(opracowanie własne)

Rozwój terytorialny Tarnowa

Dzisiejszy Tarnów ma swoje podłoże w średniowiecznym mieście o powierzchni 2,29 km². Jego pierwsza zmiana w zakresie terytorialnym nastąpiła w 1846 roku, gdy w granice miasta przyjęte zostały pobliskie wsie: Strusina, Grabówka i Zabłocie. Wraz z rozwojem terytorialnym wzrastała także liczba mieszkańców, która w momencie wdrożenia pierwszej transformacji granic administracyjnych Tarnowa zwiększyła się o blisko 1 tys. osób. Kolejna zmiana nastąpiła w 1902 roku, jednak była ona nieznaczna – jednostka katastralna Strusiny została powiększona o ok. 30 ha. Lata powojenne w przypadku Tarnowa cechowały się intensywnymi

przeobrażeniami w sferze gospodarczej. Okres od 1946 do 1965 roku odznacza się wzrostem liczby mieszkańców o blisko 45 tys. Jednocześnie te lata stały się istotne w ramach rozrostu terytorialnego miasta. W 1951 roku doszło do zwiększenia powierzchni z 17,61 do 53 km². Przyczyną tego było przyłączenie Klikowej, Mościc, Chyszowa, Gumnisk i Rzędzina w granice administracyjne Tarnowa. Ponadto do terytorium miasta w tym czasie zostały dołączone mniejsze obszary: części gromad Zawada, Tarnowiec i Koszyce Wielkie. Kolejne zmiany miały miejsce pod koniec lat 50. XX w., gdy do Tarnowa został przyłączony Krzyż. Ostatnia jak dotąd modyfikacja zasięgu terytorialnego miasta była w 1959 roku, gdy częścią Tarnowa stały się Zbylitowska Góra i kolejny kawałek Koszyc Wielkich (Ryc. 4). Lata 1950–1960 przyniosły zmiany w strukturze zawodowej ludności wywołane zmianami terytorialnymi Tarnowa. Wzrósł odsetek liczby ludności utrzymującej się z rolnictwa z uwagi na przyłączenie gromad o dużej intensywności terenów rolniczych (Dziewoński, Kiełczewska-Zaleska i Iwanicka-Lyra, 1971).

Ryc. 5. Rozwój granic administracyjnych miasta Tarnowa (Dziewoński, Kiełczewska-Zaleska i Iwanicka-Lyra, 1971)

Legenda: 1 – obszar miasta do 1846 roku, zmiany terytorium: 2 – z 1846 roku, 3 – z 1951 roku, 4 – z 1958 roku, 5 – z 1959 roku

Zmiany podziału administracyjnego Polski a region tarnowski

Szereg zmian w podziale administracyjnym kraju regularnie wprowadzany przez władze na przestrzeni XX w. miał również wpływ na układ terytorialny regionu tarnowskiego. W okresie międzywojennym powstawało wiele koncepcji odnośnie podziału terytorialnego w kraju, jednak tylko nieliczne zostały zrealizowane (Dziki, 2013). Lata II wojny światowej stały pod znakiem zmian wprowadzanych przez władze niemieckie na ziemiach polskich, również tych dotyczących podziału administracyjnego (Szyling, 2001). Jedną z większych reform w zakresie podziału terytorialnego kraju przeprowadził Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego w 1944 roku. Była ona problematyczna z uwagi na zmianę granic państwa względem roku 1939. Po II wojnie światowej został zachowany trójstopniowy podział granic administracyjnych obejmujący województwa, powiaty i gminy. Do 1975 w Polsce zachodziły liczne zmiany, które dotyczyły głównie modyfikacji granic bądź tworzenia nowych jednostek terytorialnych. Do tego roku utrzymał się system z 17 województwami i pięcioma miastami wyłączonymi. Ze względu na reformy wprowadzane od 1972 roku rozpoczęła się stopniowa rewolucja w podziale administracyjnym kraju, a jej pierwszy etap dotyczył obszarów wiejskich. Następnie uchwalony został dwustopniowy podział władzy z gminami wchodzącymi w skład województw, a w 1975 roku doszło do utworzenia 49 województw i 2489 gmin (Dziki, 2013).

Jednym z nowo powstałych w 1975 roku województw było województwo tarnowskie. Zajmowało ono obszar 4151 km², znajdując się w sąsiedztwie woj. krakowskiego, kieleckiego, tarnobrzieskiego, rzeszowskiego, krośnieńskiego i nowosądeckiego, natomiast biorąc pod uwagę obecny układ administracyjny zawiera się ono w terytoriach województwa małopolskiego i podkarpackiego (Ryc. 5). Jego kształt był rezultatem połączenia administracyjnego, kulturalnego i gospodarczego wcześniej istniejących powiatów: tarnowskiego, dąbrowsko-tarnowskiego, brzeskiego, dębickiego, oraz częściowo bocheńskiego, jasielskiego i mieleckiego (Krupiński, 1977). Wpływ na powstanie województwa tarnowskiego miała wysoka pozycja Tarnowa jako ośrodka przemysłowego, który wyróżniał się w skali ponadregionalnej. Rozwój przemysłu po II wojnie światowej dotknął również Tarnowa, dzięki czemu miasto zyskało na znaczeniu gospodarczym. Utworzenie województwa tarnowskiego w wyniku reformy z 1975 roku sprawiło, że Tarnów mógł wykorzystać swój potencjał w sferze społecznej i ekonomicznej (Warszyńska, 1988). Sukces gospodarczy Tarnowa sprawił, że przodował on pod wieloma względami nad pozostałymi miastami ówczesnego województwa tarnowskiego, także w aspekcie sportowym. Piłka nożna w momencie reformy administracyjnej z 1975 roku była obiektem postępującej merkantylizacji, ze względu na ustrój socjalistyczny panujący w krajach bloku wschodniego, wliczając w to Polskę (Woźniak i Wojciech, 2013). Województwo tarnowskie w tym okresie swoją pozycję na piłkarskiej mapie Polski zawdzięczało klubom z dwóch miast: Tarnowa i Dębicy. Kluby tarnowskie w latach 1975–1998 znacznie przewyższały poziomem zespoły z Brzeska, Bochni, Pilzna czy Dąbrowy Tarnowskiej. W tych latach na szczeblu centralnym zagrały trzy tarnowskie kluby, najwięcej spośród wszystkich miast województwa tarnowskiego, rozgrywając łącznie 28 sezonów na poziomie II i III ligi. Były to Tarnovia, Unia oraz Metal, a z regionalnych klubów dorównywały im tylko dębickie – Igloopol oraz

takim szyldem była popularyzowana do II wojny światowej. Po 1945 roku nastąpiła restrukturyzacja Azotów i zakłady poszerzyły swoją działalność. Szczególnie istotne w tej sprawie były lata 60. XX w., gdy wiele zrealizowanych w tych czasach inwestycji wytyczyło fabryce kierunek, jakim podąża do dziś. Kolejny kryzys finansowy miał miejsce w okresie od 2007 do 2010 roku, a władze Azotów ponownie podjęły decyzję o fuzji z zakładami w Policach i Kędzierzynie-Koźlu. Tym razem była to reforma na skalę międzynarodową, tarnowskie Azoty w 2008 roku przystąpiły do Giełdy Papierów Wartościowych w Warszawie (Lichwała, 2012). Obecnie zakład pod nazwą Grupa Azoty posiada grupę kapitałową z fabrykami w Puławach, Policach i Kędzierzynie-Koźlu (www.grupaazoty.com). Profil produkcyjny Azotów obejmuje branżę nowoczesnych tworzyw konstrukcyjnych i nawozów mineralnych (Lichwała, 2012).

Grupa Azoty od początku swojego istnienia wspiera tarnowski sport, a zakłady przyczyniły się do rozwoju każdej sekcji sportowej Unii Tarnów – począwszy od drużyny piłkarskiej TS Mościce założonej w 1928 roku. Po II wojnie światowej Zakłady Azotowe położyły nacisk na rozwój sekcji piłkarskiej i żużlowej (Smoła, 2012). Obecnie sponsoring Grupy Azoty obejmuje sportowców uprawiających siatkówkę czy piłkę ręczną, a ekspansja działalności spółki sprawiła, że Azoty są obiektem wsparcia dla klubów również w innych miastach.

Rozwój firmy budowlanej Bruk-Bet

Firma Bruk-Bet jest sponsorem tytularnym klubu z Niecieczy, miejscowości znajdującej się w gminie Żabno i liczącej ok. 700 mieszkańców. Związana jest ona z klubem od 2004 roku, a jej finansowanie stało się fundamentem osiągnięć drużyny Bruk-Bet Termalica Nieciecza KS, która od dekady występuje na szczelblu centralnym. Początki działalności założonej przez Krzysztofa Witkowskiego, która wystartowała pod nazwą „Zakłady Wyrobów Betonowych” sięgają roku 1984. Z początku firma miała charakter rzemieślniczy i zajmowała się m.in. ręczną produkcją chodników, krawężników czy rur betonowych. W 1992 roku nastąpiła historyczna zmiana nazwy „Bruk-Bet”, która jest używana do tej pory. Technologiczny rozwój firmy szedł w parze z rozwojem przestrzennym. Do 2005 roku uruchomione zostały kolejne składy fabryczne, głównie w południowej części Polski. Znajdowały się one w takich miejscowościach jak Nowy Sącz, Rzeszów, Sosnowiec, Kraków, Kielce, Nowy Targ, Lublin, czy Bielsko-Biała. Aktualnie w Polsce funkcjonuje 17 zakładów produkcyjnych należących do firmy, aż 10 z nich znajduje się w województwie małopolskim. Bruk-Bet od samego początku figuruje jako firma, która całą swoją działalność produkcyjną odbywa w Polsce, a także dysponuje wyłącznie polskim kapitałem (www.bruk-bet.pl). Moment przejęcia klubu piłkarskiego z Niecieczy przez Bruk-Bet należący do Krzysztofa Witkowskiego całkowicie odmienił oblicze sportu w regionie tarnowskim (Krzeczewski, 2019). Miało to miejsce w 2004 roku, gdy firma została sponsorem tytularnym drużyny występującej wówczas na piątym poziomie rozgrywkowym w Polsce. Żona Witkowskiego – Danuta, z czasem została prezesem klubu, a po wielu inwestycjach w rozwój drużyny oraz infrastruktury sportowej, Bruk-Bet Termalica Nieciecza w 2015 roku dotarła na najwyższy szczebel rozgrywkowy w Polsce (www.termalica.brukbet.com).

Podsumowanie

Dzięki przeprowadzonej analizie literatury i netografii można stwierdzić, że szereg przemian gospodarczych w regionie przyczynił się do przekształceń tarnowskiej piłki nożnej, a każdy przedział czasowy w sporcie cechował się zmianami na różnych płaszczyznach społeczno-ekonomicznych. Lata przed I wojną światową oraz okres międzywojenny był uzależniony przede wszystkim od zróżnicowania kulturowego wśród mieszkańców Tarnowa. Wiodącą grupą społeczną wówczas byli Polacy, jednak regularnie napływająca ludność żydowska dorównując liczebnie Polakom, miała także swój udział w tarnowskim sporcie zakładając swoje kluby i organizując liczne wydarzenia sportowo-kulturalne otwarte dla populacji regionu tarnowskiego. Wybuch drugiej wojny światowej spowodował zanik narodu żydowskiego, a wraz z nim likwidację dziedzictwa sportowego w Tarnowie należącego do Żydów.

Głównymi determinantami sukcesów tarnowskich drużyn piłkarskich były okoliczności w jakich zostały założone. Miejsce Tarnovii jako jednego z najstarszych polskich klubów, a także klubu ze wsparciem rady miasta, pozwoliło im odnosić sukcesy w czasach, gdy większość klubów w Polsce dopiero powstawała bądź była w momencie przestoju spowodowanego II wojną światową. Tarnów jako jeden z najważniejszych ośrodków przemysłowych dynamicznie się rozwijał w XX w. Wraz z rozwojem gospodarczym Tarnowa i powiatu tarnowskiego ewoluował również wizerunek obszaru na płaszczyźnie sportowej. Od lat 70. XX w. liczba mieszkańców Tarnowa przestała rosnąć, a pozycja przemysłu w polskiej gospodarce zaczęła tracić na wartości. Tym samym region tarnowski zanotował przestój gospodarczy, który odbił się niekorzystnie na lokalnym sporcie. Funkcjonowanie zakładowych klubów sportowych – Unii czy Metalu miało swój najlepszy czas w najbardziej obfitym okresie dla polskiej gałęzi przemysłu, co przeniosło się na wyniki sportowe. Kryzys gospodarczy w latach 90. XX w. doprowadził do stopniowego odsuwania się pobliskich zakładów przemysłowych od swoich macierzystych drużyn, czego efektem jest niska pozycja danych klubów w świecie polskiej piłki nożnej w XXI w.

Bibliografia

1. Bańburski, K., Bogacz, J. i Kozioł, J. (2003). *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*. Tarnów: Muzeum Okręgowe w Tarnowie.
2. Bartkowicz, B. (2007). Ewolucja poglądów od strefy ochrony do równoważenia rozwoju struktury miejskiej ze szczególnym uwzględnieniem projektów dla Tarnowa. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, strony 21–34.
3. Bartosz, A. (1992). *Tarnowskie judaica*. PTTK „Kraj”.
4. Drozdowski, M. M. (1987). Eugeniusz Kwiatkowski a Centralny Okręg Przemysłowy. *Kwartalnik Historyczny*, 94(3), strony 77–93.
5. Dziewoński, K., Kiełczewska-Zaleska, M. i Iwanicka-Lyra, E. (1971). *Studia z geografii średnich miast w Polsce: problematyka Tarnowa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

6. Dziński, T. (2013). Podziały administracyjne Polski w latach 1944–1998. Z badań nad ustrojem ziem polskich w XIX i XX w. *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, 10, strony 433–450.
7. Gutowski, A. (1965). *Drogi rozwoju kultury fizycznej w Polsce Ludowej w latach 1944–1965*. Warszawa: Sport i Turystyka.
8. Kuryk, F. i Ruta, Z. (1987). *Tarnów – dzieje miasta i regionu, tom III*. Tarnów: Wydawnictwo Urzędu Miejskiego w Tarnowie.
9. Krupiński, A. B. (1977). Województwo tarnowskie. *Ochrona Zabytków*, (1–2), strony 76–79.
10. Krzeczewski, K. (2019). Funkcjonowanie klubów piłkarskich w dużych miastach i w wioskach. W B. Cieślińska, *Oblicza dużego miasta: instytucje, organizacje, procesy* (strony 195–208). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
11. Lichwała, R. (2012). Historia techniczno-technologiczna Zakładów Azotowych w Tarnowie. *Chemik*, 66, 10, strony 1039–1056.
12. Moskal, K. (2015). *Kronika Tarnowa*. Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie.
13. Niedojadło, A. (2010). *Encyklopedia Tarnowa*. Tarnów: Tarnowskie Towarzystwo Kulturalne.
14. Piętaś, M. (2019). Centralny Okręg Przemysłowy – pierwszy plan na rzecz zrównoważonego rozwoju Polski. *Myśl Ekonomiczna i Polityczna*, strony 17–38.
15. Potępa, S. (1985). *Tarnoviana*. Tarnów: Muzeum Okręgowe w Tarnowie.
16. Potępa, S. (1994). *Co zostało z tarnowskiego sportu?* Tarnowskie Towarzystwo Kulturalne.
17. Smoła, M. (2012). *Fabryka – dokument dziejów*. Tarnów: Wydawnictwo Azoty Tarnów.
18. Solon, J., Borzyszkowski, J., Bidłasik, M., Richling, A., Badora, K., Balon, J. i Ziąja, W. i. (2018). Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data. *Geographia Polonica*, 91(2).
19. Szyling, J. (2001). Z dziejów Włocławka w latach okupacji niemieckiej (1939–1945). W J. Staszewski, *Włocławek. Dzieje miasta, tom 2*. Włocławek.
20. Warszzyńska, J. (1988). *Województwo tarnowskie – monografia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
21. Wilczyński, W. (1999). O nazwach polskich klubów piłkarskich występujących w ekstraklasie w latach 1927–1998. *Prace Językoznawcze I, Olsztyn*, strony 116–127.
22. Woźniak, W. i Wojciech, W. (2013). Zawodowe amatorstwo? Futbol w okresie PRL w relacjach polskich piłkarzy. *Sport i turystyka. Uwarunkowania historyczne i wyzwania współczesności*, strony 537–551.

Netografia

1. www.90minut.pl
2. www.bip.malopolska.pl
3. www.bruk-bet.pl
4. www.grupaazoty.com

5. www.mmtarnow.com
6. www.mogiel.net
7. www.termalica.bruckbet.com
8. www.zpe.gov.pl

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 19 (2023)

ISSN 2084-5456

DOI 10.24917/20845456.19.11

Anna Winiarczyk-Raźniak, Aleksandra Bogucka

Subiektywna ocena atrakcyjności turystycznej stanu Yucatán i miasta Mérida

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / suggested citation: Anna Winiarczyk-Raźniak, Aleksandra Bogucka (2023). Subiektywna ocena atrakcyjności turystycznej stanu Yucatán i miasta Mérida, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica* 165–180, DOI 10.24917/20845456.19.11

Streszczenie

Celem badania było określenie atrakcyjności turystycznej stanu Yucatán oraz jego stolicy Méridy na podstawie ogólnodostępnej ankiety pochodzącej z danych Obserwatorium Turystycznego Jukatanu z 2019 roku. Zrealizowano go za pomocą dostępnych danych statystycznych, zawierających informacje o subiektywnych opiniach turystów odwiedzających stan Yucatán. Szczególną uwagę zwrócono na miasto Mérida, które przez większość osób wskazane zostało jako pierwsze, które odwiedzili bądź odwiedzą w czasie swojej podróży. Respondenci ocenili walory turystyczne, komponenty infrastruktury turystycznej oraz miejsca turystyczne, a także wskazali konkretne elementy, które im się najbardziej podobały w stanie Yucatán. Większość ankietowanych spośród osób, które odwiedziły najważniejsze miejsca turystyczne w stanie bądź skorzystały z danej usługi, oceniła je pozytywnie.

Subjective assessment of the tourist attractiveness of the state of Yucatán and the city of Mérida

Abstract

The aim of the study was to examine the tourist attractiveness of the state of Yucatan and its capital Merida, based on a publicly available questionnaire from the 2019 data of the Yucatan Tourism Observatory. It was carried out with the help of available statistical data containing information on the subjective opinions of tourists visiting the state of Yucatán. Particular attention was paid to the city of Merida, which was indicated by most people as the first city they had visited or would visit during their trip. Respondents rated the tourist values, the components of the tourist infrastructure and the tourist sites, and indicated the specific elements they find enjoyable the most in the State of Yucatan. The majority of respondents, of those who had visited the most important tourist sites in the state or used a particular service, rated them positively.

Słowa kluczowe: atrakcyjność turystyczna; Yucatán; Mérida; Meksyk

Keywords: tourist attraction; Yucatan; Merida; Mexico

Wprowadzenie

Obecność oraz jakość walorów turystycznych, czyli charakterystycznych cech przestrzeni geograficznej bądź oryginalnych wyznaczników ludzkiej działalności stanowi o atrakcyjności turystycznej miejscowości. Wyróżnia się walory wypoczynkowe (elementy środowiska przyrodniczego ułatwiające odpoczynek ciała i umysłu), specjalistyczne (konkretne zasoby środowiska naturalnego, które umożliwiają uprawianie turystyki specjalistycznej np. turystyki górskiej) oraz krajoznawcze (m.in. atrakcje kulturowe i przyrodnicze; Rogalewski, 1979). Według B. Pabian jednym z determinantów atrakcyjności regionów turystycznych, jak również ich bogactwem intelektualnym i duchowym są walory kulturowe (Pabian, 2006). Stanowią one wszelkie elementy, które zostały wytworzone przez człowieka oraz są przedmiotem zainteresowań turysty, m.in. dzieła sztuki, wytwory architektoniczne, elementy zachowujące kulturę przodków oraz różnorodne wydarzenia kulturalne, ludowe czy sportowe (Jędrusiak, 2008). Poza walorami turystycznymi, istotnym elementem rozwoju turystyki na wybranym obszarze jest również istnienie odpowiedniego zagospodarowania turystycznego, nazywanego inaczej infrastrukturą turystyczną, czyli działaniem w celu ochrony i przystosowania walorów turystycznych do wymagań ruchu turystycznego. Infrastruktura turystyczna dzieli się na bazę noclegową (obiekty noclegowe), żywieniową (obiekty gastronomiczne), komunikacyjną (elementy umożliwiające dostępność komunikacyjną do określonej destynacji turystycznej) oraz towarzyszącą (m.in. obiekty sportowe i rekreacyjne) (Kurek 2007). Egzemplifikacją regionu spełniającego założenia definicji walorów turystycznych, jak i infrastruktury turystycznej jest meksykański Półwysep Jukatan.

Półwysep Jukatan jest wyjątkowym regionem w Ameryce Środkowej, otoczonym z trzech stron wodami Morza Karaibskiego i Zatoki Meksykańskiej. Wyróżnia się obecnością dziedzictwa prekolumbijskiej cywilizacji Majów oraz atrakcyjnych walorów przyrodniczych (Winiarczyk-Raźniak, 2011, 2018, 2020). Administracyjnie półwysep podzielony jest na trzy stany: Yucatán, Campeche oraz Quintana Roo. Spośród nich najważniejszym oraz najludniejszym stanem jest Yucatán, zaś największym miastem – Mérida, zlokalizowane w jego północnej części (Winiarczyk-Raźniak, 2020). Na obszarze stanu znajdują się liczne obiekty kulturowe pochodzące z okresu cywilizacji Majów, m.in. dawne miasto Chichén Itzá, Uxmal czy Palenque (Szot, 1981). Na wschodnim wybrzeżu półwyspu, w stanie Quintana Roo rozciąga się kurort wypoczynkowy Riviera Maya, który dynamicznie rozwija się od kilku dekad (Castillo-Pavón, Méndez-Ramírez, 2017).

Stolica stanu Yucatán została założona w czasach hiszpańskiej konkwisty na ruinach prekolumbijskiego ośrodka cywilizacji Majów. Miasto szczyci się bogatym dziedzictwem kulturowym, mającym związek zarówno z okresem prekolumbijskim, jak i epoką kolonialną, którego przejawy można dostrzec w architekturze miejskiej, licznych muzeach, pałacach, obiektach świeckich i sakralnych (Rivero Canto, 2014). Mérida, począwszy od czasów konkwisty, stanowi istotny ośrodek gospodarczy, usługowy oraz naukowy. W XVIII w. w okolicach miasta założono plantacje agawy sisal, która stanowiła surowiec do produkcji lin okrętowych oraz rolniczych. W tym okresie miasto przeżywało niezwykle boom gospodarczy, który zakończyło wynalezienie plastiku. Zastąpiono nim sisal, a rozległe

plantacje popadły w ruinę, ze względu na nieopłacalność produkcji tego surowca. Pozostałością po tym etapie historii miasta są reprezentacyjne pałace plantatorów, położone wzdłuż Paseo de Montejo. Współcześnie na terenie miasta zlokalizowanych jest szereg zakładów przemysłowych, instytucji kulturalnych i naukowych, a także usług o zasięgu szerszym, niż samo miasto. Jednakże jedną z najważniejszych jego funkcji w ostatnich latach staje się funkcja ośrodka turystycznego, będącego także bazą wypadową na tereny otaczające Méridę (w stanie Yucatán i nie tylko). Miasto reprezentuje bogatą historię i kulturę Jukatanu, dlatego też stanowi niezwykle ważną destynację turystyczną, która ma znaczący wpływ na rozwój turystyki w całym stanie Yucatán.

Celem opracowania było określenie poziomu subiektywnej oceny atrakcyjności stanu Yucatán oraz miasta Mérida. W badaniach turystycznych do tego typu analiz wykorzystywane są różnorodne narzędzia. Jednym z nich jest badanie satysfakcji turystów za pomocą badań behawioralnych, w oparciu o przygotowaną wcześniej ankietę (Kruczek, 2011). Poziom zadowolenia z odwiedzanych miejsc wskazuje z jednej strony na poziom atrakcyjności miejsc oraz usług (Gotowski, Parzych, 2017; Kurek, 2007), z drugiej strony wpływa bezpośrednio także na jakość życia osób odwiedzających (Stasiak, 2022; Kruger, 2012; Winiarczyk-Raźniak, Raźniak, 2010). Zgodnie z podejściem prezentowanym przez Neal, Sirgy i Uysal (1999, 2007), na całościowe odczucie satysfakcji z życia wpływają jego poszczególne komponenty. A do takich elementów zaliczyć można również satysfakcję ze sposobu spędzania wolnego czasu, czyli w tym także aktywność turystyczną.

Badanie przeprowadzono na podstawie ogólnodostępnych danych ankietowych mieszczących się w źródłach internetowych (Observatorio Turístico de Yucatán). Kwestionariusz składał się z 62 pytań i obejmował cztery części: wstęp, metryczkę osób badanych, pytania merytoryczne oraz uwagi nawiązujące do ankiety. Do analizy na potrzeby niniejszego opracowania wybrano 19 pytań z odpowiedziami, związanych z subiektywną oceną różnych aspektów turystyki na badanym obszarze. Badania ankietowe, które posłużyły do analizy, zostały przeprowadzone w 2019 roku w okresie od 1 lipca do 31 grudnia przez Obserwatorium Turystyczne Jukatanu (Observatorio Turístico de Yucatán).

Struktury respondentów oraz użytkowanie przez nich infrastruktury turystycznej

Badanie przeprowadzono na dużej próbie 2234 respondentów, z czego nieznaną większość stanowili mężczyźni – 53%. Badania kwestionariuszowe zostały wykonane w kilku miejscach na terenie stanu Yucatán. Według danych zestawionych w Tabeli 1, największą ilość wywiadów przeprowadzono w Méridzie, w znajdującym się w mieście porcie lotniczym (Terminal 1), a także na terenie strefy archeologicznej Chichén Itzá. Pozostałe miejsca, w jakich wykonano badania to: centralny dworzec autobusowy, inna część stolicy stanu, port lotniczy (Terminal 2), a także w Valladolid, Izamal i Progreso. Udział przebadanych osób w wymienionych miejscach był wyraźnie niższy od udziału respondentów poddanych badaniu w stolicy stanu.

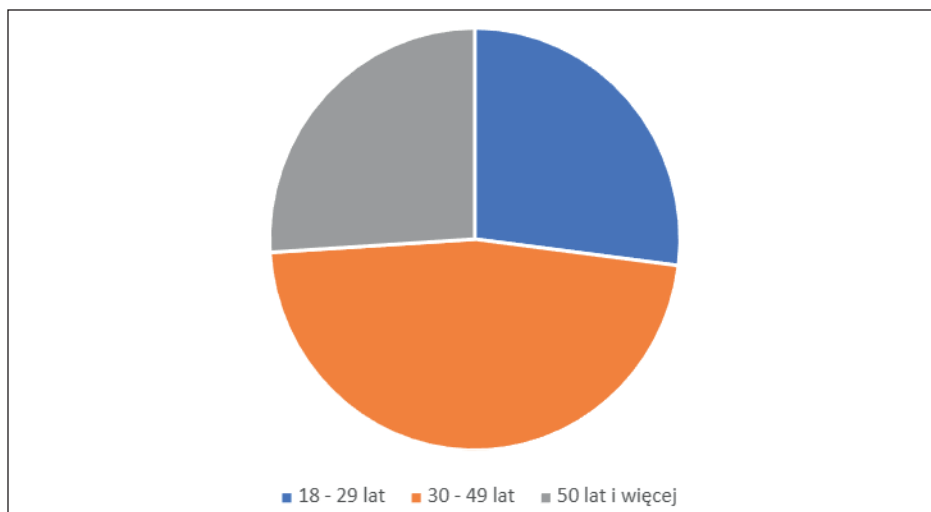
Kwestią godną uwagi jest fakt, iż najwięcej odpowiedzi na pytania ankietowe uzyskano w Méridzie (68,2% wszystkich respondentów). Udział respondentów w badaniu w Chichén Itzá był również wysoki, ze względu na renomę miejsca jako jednego z siedmiu cudów świata starożytnego, co wiąże się ze stałym wzmożonym ruchem turystycznym.

Tab. 1. Udział respondentów w badaniu w poszczególnych miejscach w stanie Yucatán (w %)

Miejsce badania kwestionariuszowego	Udział respondentów (%)
Mérida 1	25,6
port lotniczy w Méridzie – terminal 1	22,4
Chichén Itzá	18,9
centralny dworzec autobusowy w Méridzie 1	6,5
Mérida 2	6,5
port lotniczy w Méridzie – terminal 2	5,4
Valladolid	4,5
Izamal	4,5
Progreso	3,4
centralny dworzec autobusowy w Méridzie 2	2,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

Respondenci w przedziale wieku od 30. do 49. roku życia stanowili największą grupę ankietowanych (47%), co ilustruje rycina 1. Natomiast odsetek osób młodszych (18 – 29 lat) i starszych (50 lat i więcej) był niższy oraz miał porównywalne wartości procentowe – niecałe 30% respondentów w obu przypadkach. Można przypuszczać, iż respondenci w obu grupach wieku prawdopodobnie nie mieli takich możliwości podróży, jak osoby w przedziale wieku 30 – 49 lat.

Ryc. 1. Struktura wieku respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

Analiza miejsca pochodzenia respondentów wskazuje, iż zdecydowana większość badanych osób (79,1%) była mieszkańcami Meksyku (Tab. 2). Można zatem przypuszczać, że Meksykanie są świadomi wyjątkowości oraz atrakcyjności swojej ojczyzny, co sprawia, że chętnie podejmują aktywności turystyczne w swoim kraju. Mniejszą grupę respondentów stanowili turyści z pozostałych części świata, takich jak Europa czy Ameryka – łączny odsetek wynosił tylko 21%.

Tab. 2. Pochodzenie respondentów (w %)

Obszar pochodzenia	Udział respondentów (%)
Meksyk	79,1
Europa	7,3
Ameryka Północna	6,4
Ameryka Południowa	4,3
Ameryka Środkowa	1,3
Azja	0,3
pozostała część świata	1,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

W tabeli 3 przedstawiono łączną ilość nocy, jaką spędziły badane osoby w stanie Yucatán. Najwięcej respondentów – ponad 40% spędziło 5 nocy lub więcej, a nieznacznie mniej turystów spędziło od 2 do 4 nocy. Prawdopodobnie było to spowodowane tym, że większość badanych osób przyjechała w celach turystycznych, toteż poświęciła więcej dni na zwiedzenie stanu Yucatán. Warto zaznaczyć, iż wśród respondentów byli również tacy, którzy spędzili więcej niż 14 dni w stanie, co nie zostało przedstawione w tabeli, ze względu na ich niewielki udział. Niecałe 13% respondentów skorzystało z jednego noclegu w stanie, co może świadczyć o tym, że pobyt w stanie Yucatán nie był celem, a jedynie tranzytem. Istniały również takie osoby, które do czasu udziału w badaniu nie spędziły ani jednej nocy na badanym obszarze (5,42%). Rzeczą możliwą do przyjęcia jest domniemanie, iż były to osoby, które miały zaplanowany nocleg w stanie Yucatán, jednakże w chwili badania jeszcze z niego nie skorzystały. Prawdopodobnie część turystów nie planowała noclegu w stanie, gdyż w momencie wypełniania ankiety czekała na kolejne połączenie lotnicze lub autobusowe do innego regionu.

Reasumując, większość przebadanych turystów zdecydowała się na dłuższy pobyt w stanie Yucatán. Natomiast niewielki udział turystów, których wizyta w stanie była krótka mogła mieć podłoże inne niż chęć poznania stanu. Zaistniałe zjawisko pozwala stwierdzić, iż stan Yucatán jest wyjątkową przestrzenią pozwalającą na realizację prywatnych planów podróżniczych. Jednakże biorąc pod uwagę wielkość powierzchni całego kraju oraz odległości pomiędzy różnymi miejscami, podróże wymagają przeznaczenia znacznych zasobów pieniężnych oraz dużej ilości wolnego czasu, toteż nie każdy decyduje się na długi pobyt w stanie.

Tab. 3. Ilość nocy spędzonych przez turystów w stanie Yucatán (w %)

Ilość nocy spędzonych w stanie Yucatán	Udział respondentów (%)
0 nocy	5,4
1 noc	12,5
2 – 4 noce	40,6
5 nocy lub więcej	41,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

Kolejne pytanie w kwestionariuszu dotyczyło ilości restauracji, w których turyści spożywali posiłki na terenie stanu Yucatán. Wyniki badania zostały zebrane w tabeli 4. Największa ilość respondentów w celach konsumpcyjnych odwiedziła od 2 do 4 restauracji – ta grupa stanowiła nieco ponad 40% ogółu badanych osób. Inna stosunkowo duża grupa osób konsumowała posiłki w 5 restauracjach lub więcej (niemal 30% ankietowanych). Wszakże turyści uczestniczący w wycieczce objazdowej na terenie stanu mogli spożywać posiłki w wielu różnych lokalach gastronomicznych. Od odpowiedzi na pytanie uchyliło się ponad 15% badanych, co mogło być spowodowane brakiem wiedzy czy definicja restauracji obejmuje także lokalne bary, food trucki czy przydrożne karczmy. Odsetek respondentów, którzy spożywali posiłki w jednej restauracji wynosił niemalże 14%. Udział podróżujących, którzy odpowiedzieli, że nie jedli dotychczas w żadnej restauracji wynosił niewiele ponad 1%.

Tab. 4. Liczba restauracji, w których respondenci jedli posiłki w stanie Yucatán (w %)

Ilość restauracji w stanie Yucatán	Udział respondentów (%)
0 restauracji	1,2
1 restauracja	13,7
2 – 4 restauracje	40,8
5 restauracji lub więcej	28,9
brak odpowiedzi	15,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

W badaniu kwestionariuszowym respondenci zostali również zapytani o to, czy odwiedzili stan Yucatán po raz pierwszy. Większość (ponad połowa badanych) odpowiedziała, iż wcześniej odwiedzili stan co najmniej raz. Pozostali byli po raz pierwszy na badanym obszarze. Niewątpliwie, na terenie stanu Yucatán zlokalizowanych jest wiele istotnych atrakcji turystycznych, które przyciągają nie tylko nowych podróżnych, ale również tych, którzy wcześniej złożyli tam swoją wizytę. Determinantami, które sprawiają, że podróżni decydują się na odwiedzenie stanu pierwszy raz lub ponownie, jest obecność ogromnej ilości atrakcji turystycznych, zarówno kulturowych, jak i przyrodniczych a także odpowiednia promocja regionu.

W ankiecie zbadano liczbę przyjazdów respondentów do stanu Yucatán. Prawie połowa ankietowanych (1084 osób) nie odpowiedziała na pytanie dotyczące ilości przyjazdów, natomiast 557 osób badanych odwiedziło stan od 3 do 10 razy. Z kolei 262 osób odpowiedziało, że tylko raz odwiedziło to miejsce, a 197 osób – 2 razy. Jedynie trzy badane osoby nie były wcześniej w stanie Yucatán. Jednakże 131

badanych respondentów odwiedziło stan 11 razy i więcej. Największą grupę odwiedzających stanowiły osoby, które odwiedziły stan od 3 do 10 razy.

Tab. 5. Ilość przyjazdów badanych do stanu Yucatán (w %)

Ilość przyjazdów do stanu Yucatán	Udział respondentów (%)
0 razy	0,0
1 raz	12,0
2 razy	9,0
3 – 10 razy	25,0
11 razy i więcej	6,0
brak odpowiedzi	48,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

Subiektywna ocena wybranych walorów turystycznych w stanie Yucatán

W badaniu ankietowym respondenci zostali poproszeni o ocenę w skali od 1 (obiekt/usługa niesatysfakcjonujący/a) do 5 (obiekt/usługa bardzo satysfakcjonujący/a) kilku walorów turystycznych, a dokładniej kulturowych w stanie Yucatán: dwie strefy archeologiczne – Chichén Itzá i Uxmal, wydarzenia kulturalne, w jakich wzięli udział oraz muzea, jakie zostały przez nich odwiedzone.

Pierwszym walorem turystycznym (kulturowym), który został poddany ocenie przez respondentów była strefa archeologiczna Chichén Itzá. Na terenie dawnego ośrodka cywilizacji Majów znajduje się jeden z najważniejszych obiektów o nazwie El Castillo, czyli Zamek. Na szczycie ulokowana jest świątynia, natomiast z każdej z czterech stron budowli znajdują się rzędy schodów. Innym ważnym obiektem jest obserwatorium astronomiczne El Caracol, czyli Ślimak. Ponadto na obszarze strefy znajduje się największe w całej Mezoameryce boisko do rytualnej gry w piłkę tzw. juego de pelota, która została zapożyczona przez Majów od Olmeków. Stanowiła wówczas istotną część życia społecznego i religijnego. Dzięki zachowanym malowidłom znane są zasady oraz sposób rozgrywek. Gra polegała na odbijaniu ciężkiej piłki z kauczuku przy pomocy osłoniętego brzucha lub biodra przez zawodników dwóch przeciwnych zespołów. Celem gry była obrona kamiennych pierścieni wbudowanych w ścianie (Olko 2010). W Chichén Itzá znajdują się także dwie wapienne studnie krasowe tzw. *cenotes*, które są popularne na Jukatanie. W czasach prekolumbijskich składano w nich ofiary ludzkie, ale również dostarczały wodę mieszkańcom i służyły jako zbiorniki do nawadniania gleb pod uprawę ziemi (Cano 2002).

Uxmal to druga strefa archeologiczna w mieście Santa Elena, która została oceniona przez ankietowanych. W czasach świetności cywilizacji Majów na jej terenie powstało wiele budowli, takich jak: Wielka Piramida, Piramida Czarownika, Pałac Gubernatora i Dziedziniec Mniszek (Olko 2010). Obiekty reprezentują architektoniczny styl Puuc, który charakteryzuje się m.in. efektem „mozaiki”, który widoczny jest w budowie Pałacu Gubernatora, który stanowi najbardziej okazały budynek w mieście (Olko, Żrałka 2008).

Wśród wydarzeń kulturalnych odbywających się w okresie czasu 2010 – 2019 w stanie Yucatán można wymienić m.in. jukatański festiwal *Vaquería Yucateca*, który odbywa się raz w tygodniu w mieście Mérida (<http://isla.merida.gob.mx/serviciosinternet/VisitMeridaMX/archivos/15675321676193.pdf>). W trakcie eventu grana jest muzyka na żywo w wykonaniu Orkiestry Jaranery oraz mają miejsce występy taneczne o nazwie *jarana* (<https://conexstur.com/en/event/free-access-cultural-events-in-merida/>). Tancerze mają zwyczaj recytacji rymowanych zwrotek *bombas* o charakterze żartobliwym (<https://yucatanoday.com/yucatecan-traditions-vaquer-and-jarana/?lang=en>). Inną imprezą o charakterze kulturalnym odbywającą się w stanie Yucatán jest *Hanal Pixán* (język maya „pokarm dusz”). Każdego roku w dniach od 31 października do 2 listopada wspólczesne społeczności Majów celebrują święto zmarłych. Członkowie społeczności Majów wierzą, że w tym czasie bliscy zmarli „otrzymują pozwolenie” na odwiedzenie ich. Obchody mające na celu upamiętnienie wszystkich nieżyjących przyjaciół oraz krewnych są bardzo zbliżone do tych, które odbywają się w pozostałej części Meksyku (https://www.yucatan.gob.mx/?p=hanal_pixan).

Ostatnimi obiektami jakie zostały ocenione przez respondentów były muzea w stanie Yucatán. Jednym z wielu muzeów istniejących w przedziale czasowym 2010 – 2019, które reprezentują dorobek kulturowy jest Wielkie Muzeum Świata Majów (El Gran Museo del Mundo Maya). W jego zasobach znajduje się ponad 1100 przedmiotów, które są związane z cywilizacją Majów i ich życiem codziennym oraz rytualnym, a także z epoką kolonialną (Synowiec, Klemczak, Siewak – Sojka 2018). Innym muzeum znajdującym się w Méridzie jest Regionalne Muzeum Antropologii Jukatenu, które od lat 60. ubiegłego wieku mieści się w reprezentacyjnym budynku *Palacio Cantón* (<https://www.inah.gob.mx/red-de-museos/306-museo-regional-de-antropologia-de-yucatan-palacio-canton>). Poza znajdującą się tam ekspozycją poświęconą historii i kulturze cywilizacji Majów, można wziąć udział w konferencjach naukowych oraz rozmaitych warsztatach edukacyjno-kulturowych. Natomiast w części podziemnej funkcjonuje Muzeum Antropologii i Historii (*Museo de Antropología e Historia*) (<https://www.inah.gob.mx/red-de-museos/306-museo-regional-de-antropologia-de-yucatan-palacio-canton>). Wystawy oferują zapoznanie się z figurkami oraz artefaktami pochodzącymi ze Świętej Cenoty (*Cenote Sagrado*) z Chichén Itzá (Synowiec, Klemczak, Siewak – Sojka 2018). Poza Méridą również istnieje wiele muzeów, takie jak Muzeum Ludu Majów w strefie archeologicznej Dzibilchaltún (<https://www.inah.gob.mx/zonas/150-museo-del-pueblo-maya-de-dzibilchaltun>). Na terenie Chichén Itzá znajduje się niewielkie muzeum oraz w strefie archeologicznej Uxmal istnieje muzeum w budynku o nazwie Uxmal Unidad (Pytel – Skiba 2017).

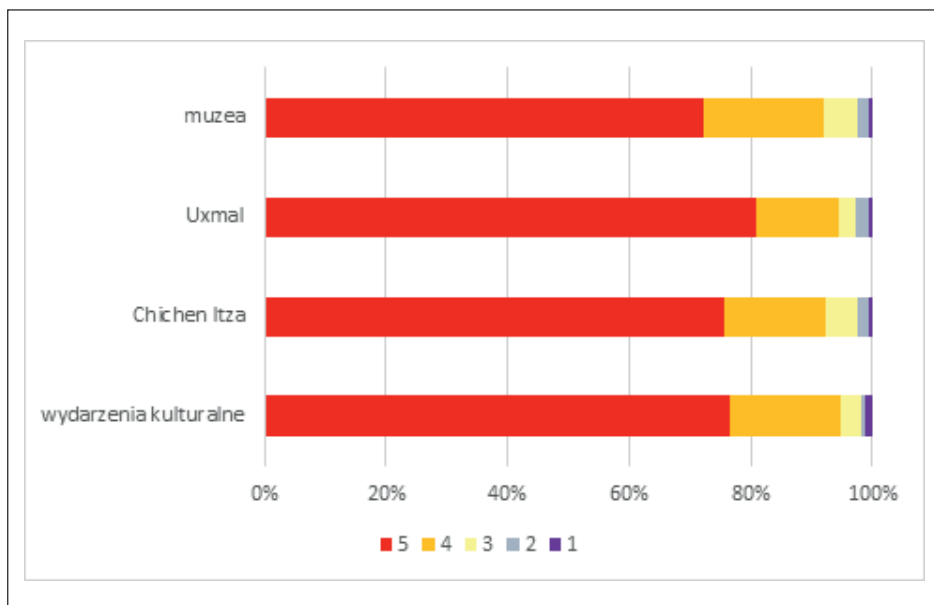
Na rycinie 2 przedstawiono oceny wydarzeń kulturowych, stref archeologicznych Uxmal oraz Chichén Itzá, a także muzeów ogółem. Jednym z badanych elementów były wydarzenia kulturalne w stanie Yucatán. Większość osób ankietowanych (54%) nie brała udziału w tego typu aktywnościach. Respondenci, którzy brali udział w tych eventach, ocenili je bardzo wysoko: 76,6% na poziomie 5 – bardzo satysfakcjonujące. O wiele mniejsza ilość osób (18%) oceniła wydarzenia jako – 4. Z kolei znikoma ilość uczestników wydarzeń oceniła jako 2 oraz jako 1 (poniżej 2% respondentów biorących w nich udział). Wydarzenia kulturalne w stanie Yucatán są niewątpliwie czynnikiem, jaki podnosi atrakcyjność regionu, o czym świadczy

najwyższa ocena dokonana przez większość osób (prawie połowę badanych), która w nich uczestniczyła. Jedynie niewielki odsetek turystów ocenił je neutralnie bądź negatywnie, co nie ma większego znaczenia w stosunku do ilości pozostałych osób.

Kolejnym aspektem poddanym ocenie przez uczestników badania była strefa archeologiczna Uxmal, czyli dawne miasto – państwo dawnej cywilizacji Majów. To miejsce odwiedziło ok. 20% respondentów. Ale oceny respondentów, którzy odwiedzili to miejsce, były bardzo wysokie: 80,9% oceniło je na poziomie 5, a 13,5% na poziomie 4. Z kolei niewielka ilość odwiedzających (2,7%) oceniła Uxmal w sposób neutralny (3) lub jako niesatysfakcjonująco – 2 i 1 (również 2,7%). Wyniki analizy wskazują na niski poziom zainteresowania dawnym miastem Majów. Jednakże osoby, które odwiedziły Uxmal, oceniły je bardzo wysoko. Wysoki odsetek osób, które nie odwiedziły tego miejsca, w połączeniu z wysoką satysfakcją z odwiedzin prowadzi do wniosku, że miasto Uxmal powinno być bardziej promowane wśród turystów.

Respondenci dokonali również oceny największego zabytku i najbardziej znanej atrakcji kulturowej stanu Yucatán – Chichén Itzá. Ponad połowa (56%) badanych osób nie odwiedziła tego prekolumbijskiego miasta Majów. Natomiast większość podróżnych, która do tej pory zwiedziła strefę archeologiczną oceniła ją jako 5, czyli bardzo satysfakcjonującą (75,5%), a 16,9% turystów na poziomie 4. Zatem ponad 90% respondentów, którzy odwiedzili Chichén Itzá, dokonało pozytywnej oceny. W następnej kolejności – 5,2% turystów oceniło dawne miasto Majów na poziomie 3, a 2,4% ankietowanych – jako 1 lub 2, czyli byli nieusatysfakcjonowani wizytą w tym miejscu. Bezsprzecznie Chichén Itzá jest atrakcją kulturową, która jest znana na całym świecie i przyciąga rzesze turystów. Bardzo często jest nawet głównym lub jedynym powodem złożenia wizyty w stanie Yucatán przez turystów (np. wypoczywających w hotelach na wybrzeżu Quintana Roo). Ponadto atrakcja generuje większy ruch turystyczny na Półwyspie Jukatan. Mimo to ponad połowa ankietowanych w ogóle nie odwiedziła tego miejsca. Większość respondentów, która odwiedziła jeden z siedmiu cudów świata starożytnego, oceniła obiekt pozytywnie, a ich opinia może zachęcić w przyszłości innych turystów do przyjazdu w to miejsce.

Ostatnim walorem turystycznym wziętym pod uwagę w niniejszym opracowaniu były muzea. Więcej niż połowa, czyli 64% uczestników badania nie odwiedziło żadnego muzeum w czasie swojego pobytu w stanie Yucatán. Największa grupa osób, która odwiedziła przynajmniej jedno muzeum oceniła je jako bardzo satysfakcjonujące (72,1%). Z kolei 20% turystów (którzy zwiedzali muzea w stanie Yucatán) przyznało im ocenę 4. Zaś najslabiej oceniła je najmniejsza ilość odwiedzających: 2,3% – na poziomie 1 lub 2. Zastanawiający jest fakt, iż ogromna ilość turystów, która przyjechała do stanu, w ogóle nie odwiedziła żadnego muzeum podczas swojego pobytu, mimo że większość osób była już kilkakrotnie w badanym regionie, w którym zlokalizowanych jest wiele obiektów muzealnych.

Ryc. 2. Subiektywna ocena wybranych walorów turystycznych (kulturowych) od 1 (niesatysfakcjonujące) do 5 (bardzo satysfakcjonujące) przez respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

Subiektywna ocena wybranych komponentów infrastruktury turystycznej w stanie Yucatán

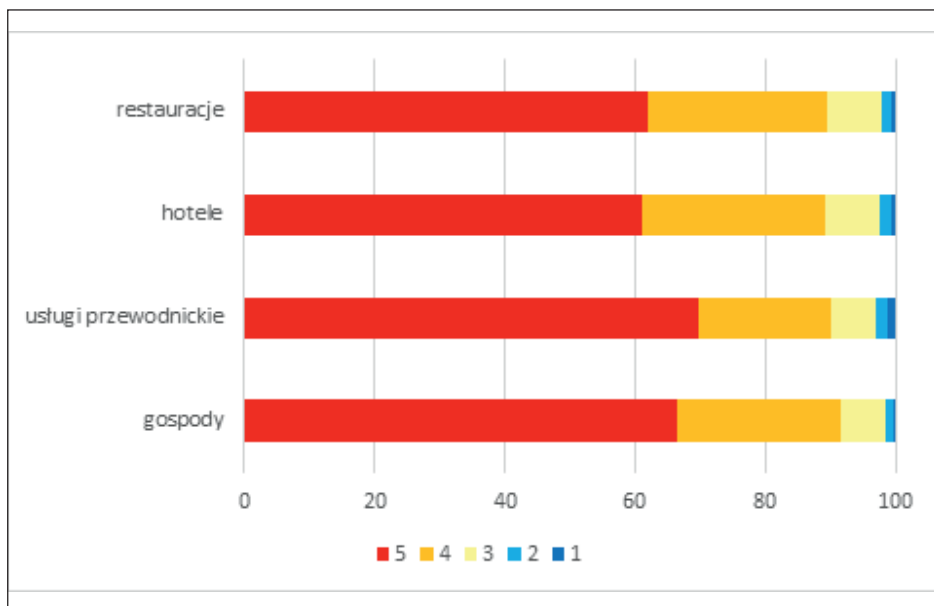
W badaniu ankietowym respondenci zostali poproszeni o ocenę od 1 (obiekt/usługa niesatysfakcjonujący/a) do 5 (obiekt/usługa bardzo satysfakcjonujący/a) kilku elementów infrastruktury turystycznej w stanie Yucatán, które zostały przez nich odwiedzone. Wśród nich znalazły się: gospody, usługi przewodnickie, hotele i restauracje.

Na rycinie 3 przedstawiona została satysfakcja turystów z odwiedzonych restauracji, hoteli, gospód czy ze skorzystania z usług przewodnickich. Jednym z wymienionych komponentów wziętych pod uwagę w badaniu są restauracje w stanie Yucatán. Zdecydowana większość respondentów, spośród tych, którzy skorzystali z tych usług, była bardzo usatysfakcjonowana (62%). Mniejsza część osób (27,4%) również dokonała pozytywnej, chociaż nieco niższej oceny restauracji (na poziomie 4). Obiekty gastronomiczne zostały ocenione neutralnie przez nieco ponad 8% osób. Niewielki odsetek – ponad 2% ankietowanych negatywnie oceniło odwiedzone restauracje. Badanie polegało na ogólnej ocenie restauracji w stanie Yucatán, więc można stwierdzić, iż turyści ocenili zarówno miejsce, obsługę jak i posiłki, które mieli okazję zjeść niezależnie od rodzaju kuchni. Z odpowiedzi wynika, że większość respondentów była zadowolona z restauracji (prawie 90% ocen pozytywnych), co jest optymistycznym wyznacznikiem bazy gastronomicznej stanu Yucatán i korzystnie wpływa na markę regionu.

Turyści biorący udział w ankiecie zostali poproszeni także o ocenę hotelu, w którym nocowali podczas swojego pobytu w stanie Yucatán. Z poniższej ryciny (Ryc. 3) wynika, że większość badanych, spośród tych, którzy korzystali z usług hotelowych w stanie Yucatán, oceniła hotel jako bardzo satysfakcjonujący (ponad 61%), a ocenę niższą (4) wśród nich oddało prawie 28% osób. Łącznie prawie 90% osób odpowiadających było zadowolonych ze swojego miejsca zakwaterowania w czasie pobytu w stanie Yucatán. Niewielka część odwiedzających oceniła swój obiekt noclegowy neutralnie oceniając jako 3 (8,5%) lub negatywnie (2 i 1 – w sumie 2,3% respondentów, korzystających z noclegów). Hotele w stanie Yucatán, w których turyści nocowali, zostały ocenione pozytywnie przez większość podróżujących. Jednak dosyć duża grupa turystów (ok. 1/3 respondentów) nie korzystała z tego typu zakwaterowania, co może świadczyć o korzystaniu noclegu u znajomych, rodziny bądź w innych, tańszych obiektach noclegowych niezakwalifikowanych do pojęcia hotelu. Z kolei niewielka część osób źle lub neutralnie oceniła hotele, w których nocowała, co również nie ma większego znaczenia przy takiej ilości osób, dla których hotel spełniał oczekiwania.

W badaniu poproszono respondentów o ocenę usług przewodnickich. Ponad połowa (68%) badanych osób odpowiedziała, że w czasie wyjazdu nie korzystała w ogóle z wspomnianych usług. Toteż można przypuszczać, że ta część turystów podróżowała samodzielnie bądź z pomocą znajomych lub rodziny, którzy znają region. Mogły być to także osoby, które nie przyjechały w celach turystycznych do stanu Yucatán. Spośród tych, którzy skorzystali z tych usług, prawie 70% oceniło je jako bardzo satysfakcjonujące, a 20,3% osób oceniło je również pozytywnie – 4. Niewielki udział ankietowanych, czyli 7% oceniło usługi przewodnickie jako 3 – średnio satysfakcjonujące. Najmniejszą część osób stanowili respondenci, których oczekiwania w tym zakresie nie zostały spełnione: 2,9% odpowiadających przyznało im ocenę 2 lub 1. Podsumowując, usługi przewodnickie w stanie Yucatán spełniły oczekiwania większości badanych turystów, pomimo ich niewielkiej ilości, która z nich skorzystała. Jedynie nieznaczna część odwiedzających nie była zadowolona z przewodników. Badania wykazują, że usługi przewodnickie nie były dość powszechne wśród odwiedzających w badanym okresie czasu.

W Meksyku gospody (jęz. hiszp. *paradores turísticos*) są odpowiednikami specyficznych hosteli – oznaczają niewielkie obiekty noclegowe położone z dala od miast, w których podróżni mogą spędzić noc, zjeść i spotkać się z gospodarzami, a więc zachodzi swoiste spotkanie kultur (Mikos v. Rohrscheidt 2008). Z tego typu usług skorzystało 66,4% respondentów. Turyści, którzy ocenili je jako 1 oraz 2 stanowili bardzo małą część wszystkich respondentów (1,6%). Z kolei prawie 7% osób oceniło je neutralnie oceną 3, a 25% odwiedzających jako 4. Jednak największa grupa – 66,4% ankietowanych, która kiedykolwiek odwiedziła dowolną gospodę oceniła jako 5, czyli bardzo satysfakcjonująca. Konkludując, większości turystów podobały się gospody w stanie Yucatán, czego potwierdzeniem jest ilość pozytywnych ocen – w sumie ich udział wynosił ponad 91%.

Ryc. 3. Subiektywna ocena wybranych komponentów infrastruktury turystycznej od 1 (niesatysfakcjonujące) do 5 (bardzo satysfakcjonujące) przez respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

Subiektywna ocena wybranych miejscowości / atrakcji turystycznych w stanie Yucatán

W ankiecie poproszono respondentów o wskazanie miejsca w stanie Yucatán, które odwiedzili bądź w przyszłości odwiedzą jako pierwsze. Wyniki badania zostały przedstawione w tabeli 5. Wskazaniem, które uzyskało największą ilość odpowiedzi było miasto Mérida (70,50%). Natomiast na niższym miejscu pod względem liczby wskazań znalazły się miejsca: Valladolid i Chichén Itzá, które zostały wybrane przez podobną ilość odpowiadających – po 10%. Miasto portowe Progreso otrzymało niemal 3% odpowiedzi, a strefa archeologiczna Uxmal niecały 1%. Pozostałe miejsca, takie jak: Las Coloradas, Homun, Izamal, Celestún i inne zostały wybrane łącznie przez niemalże 7% respondentów.

Biorąc pod uwagę niebywałą atrakcję Półwyspu Jukatan oraz stanu Yucatán, jaką jest Chichén Itzá, a także inne walory przyrodnicze bądź kulturowe regionu, miasto Mérida zostało wytypowane jako pierwsze wskazanie miejsca, które turyści odwiedzili bądź odwiedzą. Przywołany fakt, wynikający z badania ankietowego, świadczy o fenomenie i wyjątkowości stolicy stanu Yucatán. Zaskakujący wynik wskazuje na ogromny potencjał miasta jako destynacji turystycznej oraz odpowiednie właściwości recepcyjne dla podróżnych. Z kolei chęci i motywacje odwiedzenia pozostałych wymienionych w ankiecie miejsc jako pierwszych są wyraźnie mniejsze.

Tab. 5. Miejsca turystyczne w stanie Yucatán, które respondenci odwiedzili lub odwiedzą (I wskazanie; w %)

Miejsce turystyczne w stanie Yucatán	Udział respondentów (%)
Mérida	70,5
Valladolid	9,8
Chichén Itzá	9,5
Progreso	2,6
Uxmal	0,9
pozostałe (m.in. Las Coloradas, Izamal, Celestun, Homun, Tizimin)	6,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

W poniższej tabeli (6) przedstawiono odsetek wyboru miejsc w stanie Yucatán, które respondenci odwiedzili lub odwiedzą w przyszłości jako drugie, pomijając Méridę, która była wzięta pod uwagę we wcześniejszym pytaniu kwestionariuszowym. Najwięcej odpowiedzi (34,57%) otrzymało miasto Valladolid, a Chichén Itzá prawie o 10 punktów procentowych mniej. Można zauważyć, że podobna ilość respondentów wybrała zarówno Progreso (22,96%), jak i jeden z siedmiu cudów świata starożytnego (23,95%) jako drugie wskazanie. Wśród badanych osób, miasto świadczące o dawnej potędze Majów nie cieszyło się dużą sławą. Może to być związane z tym, że część turystów dotychczas odwiedziła to miejsce podczas poprzednich podróży na Yucatan. Z kolei strefa archeologiczna Uxmal została wybrana przez ponad 6% ogółu uczestników badania. Natomiast pozostałe, niewymienione w ankiecie miejsca zostały wskazane przez ponad 12% respondentów.

W drugim wskazaniu odwiedzin miejsc w stanie Yucatán miasto Valladolid cieszyło się dość dużą popularnością wśród badanych turystów. Może być to efekt skutecznego wypromowania miejscowości, która przyciąga wielu podróżnych, a także dostatecznie bliska lokalizacja (160 km od Méridy).

Tab. 6. Miejsca turystyczne w stanie Yucatán, które respondenci odwiedzili lub odwiedzą (II wskazanie; w %)

Miejsce turystyczne w stanie Yucatán	Udział respondentów (%)
Valladolid	34,6
Chichén Itzá	24,0
Progreso	23,0
Uxmal	6,3
pozostałe	12,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

Ostatnim zagadnieniem z ankiety, jakie zostało poddane analizie, były wybrane komponenty atrakcyjności turystycznej w stanie Yucatán, które najbardziej podobaly się uczestnikom badania. W tabeli (Tab. 87) zostały wydzielone części składowe takie jak: rozrywka; ludzie, których respondenci spotkali w czasie swojego pobytu w stanie Yucatán; gastronomia; walory kulturowe; walory przyrodnicze; stosunek usługi do ceny; bezpieczeństwo; usługi turystyczne; pozostałe komponenty oraz osoby, które nie udzieliły żadnej odpowiedzi.

Wśród komponentów, które najbardziej podobały się respondentom w stanie Yucatán znalazły się: walory przyrodnicze (31,74%), walory kulturowe (22,52%), bezpieczeństwo (17,64%) oraz gastronomia (15,62%). Pozostałe walory z mniejszą ilością wybranych odpowiedzi to: ludzie, których spotkali (6,27%), usługi turystyczne (1,97%), rozrywka (1,43%), stosunek jakości usługi do ceny (1,25%) oraz pozostałe komponenty (0,94%). Na pytanie nie odpowiedziało 0,63% osób badanych.

Badania wykazują ogromną różnorodność preferencji i upodobań respondentów dotyczących wybranych komponentów w stanie Yucatán. Największa grupa osób była tą, której przypadły do gustu walory przyrodnicze i stanowiła prawie 32% ogółu ankietowanych osób. Niewiele mniej ankietowanych wybrało walory kulturowe jako atrakcyjny element regionu. Bezpieczeństwo było trzecią przesłanką pod względem ilości odpowiedzi, dzięki której turyści byli zadowoleni. Niewiele mniej osób wybrało gastronomię jako czynnik satysfakcji z wizyty w omawianym stanie. Bardzo mała część respondentów dokonała wyboru pozostałych elementów atrakcyjności stanu Yucatán, która stanowiła łącznie 12,49% osób biorących udział w ankiecie.

Tab. 7. Wybrane czynniki, które najbardziej podobały się respondentom w stanie Yucatán (w %)

Czynnik	Udział respondentów (%)
atrakcje przyrodnicze	31,7
atrakcje kulturowe	22,5
bezpieczeństwo	17,6
gastronomia	15,6
ludzie, których respondenci spotkali	6,3
usługi turystyczne	2,0
rozrywka	1,4
stosunek jakości usługi do ceny	1,3
pozostałe elementy	0,9
brak odpowiedzi	0,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych Observatorio Turístico de Yucatán.

Podsumowanie

Podsumowując powyższą analizę, opierającą się na zebranych danych ankietowych, przeprowadzonych w poszczególnych miejscach stanu Yucatán można stwierdzić, że region jest atrakcyjną destynacją turystyczną wśród wielu podróżnych, a zwłaszcza wśród turystów pochodzących z Meksyku. Respondenci ocenili wybrane walory turystyczne: wydarzenia kulturalne, strefy archeologiczne Uxmal oraz Chichén Itzá, a także muzea. Większość badanych nie wzięła udziału w eventach kulturalnych ani nie odwiedziła wymienionych obiektów. Większość osób, które odwiedziły atrakcje kulturowe i uczestniczyły w wydarzeniach kulturalnych oceniło je pozytywnie. Ankietowani poddali ocenie także poszczególne komponenty infrastruktury turystycznej tj. hotele, restauracje, gospody oraz usługi przewodnickie. Niewiele osób skorzystało z usług przewodnickich ani gospód, więc

ocena podróźnych, którzy z nich skorzystali nie odzwierciedla zjawiska w pełni. Natomiast większość osób skorzystała z bazy gastronomicznej i hotelowej, a wyniki ocen są pozytywne. Ponadto badani zostali poproszeni o wybranie czynników, które najbardziej im się podobały w stanie Yucatán. Badania wykazały, iż elementami, które w najwyższym stopniu usatysfakcjonowały turystów to: atrakcje przyrodnicze i kulturowe, poczucie bezpieczeństwa oraz gastronomia.

Niepodważalnie miasto Mérida wybitnie wyróżnia się na tle pozostałych miejsc w stanie, co przedstawia badanie obrazujące chęci i deklaracje odwiedzin bądź złożoną wizytę w tym mieście. Innym pozytywnym zjawiskiem jest fakt, iż do stanu Yucatán przybyła większość turystów, którzy już wcześniej zostawili swoją wizytę na badanym obszarze.

Badanie ankietowe, które zostało przeprowadzone wśród turystów, jest niezwykle wyjątkowym źródłem wiedzy na temat turystów, którzy odwiedzili stan Yucatán. Widoczne są preferencje osób i ich opinie odnośnie różnorodnych obiektów turystycznych. Podróźni są klientami, ale przede wszystkim gośćmi obszaru recepcyjnego, dlatego dla gospodarzy powinni być najważniejszym czynnikiem przy podejmowaniu decyzji związanych z sektorem usług turystycznych. Analiza ankiety umożliwia poznanie turystów oraz ich wymagań, co jest pomocne przy tworzeniu i doskonaleniu podaży turystycznej.

Literatura

- Cano., O. (2002). Chichén Itzá, Yucatán. *Guía de Viajeros. Arqueología Mexicana*, s. 79 – 87.
<https://docplayer.es/6367644-Chichen-itza-yucatan-olga-cano.html> [dostęp: 19.01.2024 r.]
- Castillo Pavón O., Méndez-Ramírez J.J. (2017), Los desarrollos turísticos y sus efectos medioambientales en la Riviera Maya, 1980 – 2015, *Quivera Revista de Estudios Territoriales, Universidad Autónoma del Estado de México*, s. 101 – 118.
- Gotowski R., Parzych K. (2016). Tourist attractiveness of Venice in Žnin district. *Journal of Education, Health and Sport*. 6(10), 714–720. DOI <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.225143>
- Jędrzyak T., 2008, *Turystyka Kulturowa*, PWE, Warszawa
- Klemczak, I., Siewak – Sojka, Z., Synowiec, O. 2018. *Meksyk*, Wydawnictwo Pascal
- Kruczek, Z. (2011). Metody oceny atrakcji turystycznych i możliwości ich wykorzystania w tworzeniu regionalnych produktów turystycznych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 157, 768–778.
- Kruger, P.S. (2012). Perceptions of Tourism Impacts and Satisfaction with Particular Life Domains. In: Uysal, M., Perdue, R., Sirgy, M. (eds) *Handbook of Tourism and Quality-of-Life Research. International Handbooks of Quality-of-Life*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-2288-0_16
- Kurek, W. (2007). *Turystyka*, Warszawa: PWN.
- Mikos v. Rohrscheidt, A., 2008, *Turystyka kulturowa – wokół definicji. Turystyka Kulturowa*, 9, 4 – 21.
- Neal J., Sirgy M., Uysal M. (1999). The Role of Satisfaction with Leisure Travel/ Tourism Services and Experience in Satisfaction with Leisure Life and Overall Life, *Journal of Business Research*, 44, 154–163.

- Neal J., Sirgy M., Uysal M. (2007). The Effect of Tourism Services on Travelers' Quality of Life, *Journal of Travel Research*, 46, 154–163, DOI: 10.1177/0047287507303977
- Observatorio Turístico de Yucatán – <https://www.observatoryucatan.org.mx/publicaciones>
- Pabian, B., 2006, *Atrakcje turystyczne Polski. Walory kulturowe*, Wyższa Szkoła Hotelarstwa i Turystyki, Częstochowa, s. 7.
- Olko, J. (2010). *Meksyk przed konkwistą*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa
- Olko, J., Żrałka, J. (2008). *W krainie czerni i czerwieni. Kultury prekolumbijskiej Mezoameryki*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pytel – Skiba, E., Skiba, P. 2017. *Meksyk. Jukatan i Chiapas*, Wydawnictwo Helion
- Rivero Canto, R. E. (2014). Historia, arte y sociedad en México, ASRI: Arte y sociedad. Revista de investigación, nr 7, s. 1 – 13.
- Rogalewski, O., 1979, *Zagospodarowanie turystyczne*, Warszawa: WSiP, s. 7, 13–25.
- Stasiak A. (2022). Turystyka a jakość życia (w:) Turystyka społeczna a jakość życia, P. Różycki (red.), Kraków, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, 15–42.
- Szot, Z. (1981). *Meksyk*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Winiarczyk-Raźniak A., 2011, *Majowie w Meksyku*, [w:] M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, Kraków, s. 111–119.
- Winiarczyk-Raźniak, A., Raźniak, P., 2010. *Poziom zadowolenia turystów zagranicznych a perspektywy wzrostu ruchu turystycznego w Meksyku*. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 16, 251–258
- Winiarczyk-Raźniak, A., Raźniak, P. (2018), El solar and la vivienda vernacula as examples of traditional home construction in Mexico's Yucatan, *4th International Scientific Conference Geobalcanica 2018*, 225–236. DOI:10.18509/GBP.2018.26
- Winiarczyk-Raźniak, A., 2020. Panorama demograficzno-społeczna meksykańskiej części Półwyspu Jukatan w latach 1990–2010. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 15, 103–117, doi: 10.24917/20845456.15.7

Netografia

- <http://isla.merida.gob.mx/serviciosinternet/VisitMeridaMX/archivos/15675321676193.pdf>
- <https://conexstur.com/en/event/free-access-cultural-events-in-merida/>
- <https://yucatanoday.com/yucatecan-traditions-vaquer-and-jarana/?lang=en>
- https://www.yucatan.gob.mx/?p=hanal_pixan
- <https://www.inah.gob.mx/red-de-museos/306-museo-regional-de-antropologia-de-yucatan-palacio-canton>
- <https://www.inah.gob.mx/zonas/150-museo-del-pueblo-maya-de-dzibilchaltun>

Aleksandra Nędza

Inwestycje w mieście w kontekście potrzeb mieszkańców (na przykładzie Sanoka)

Received: 30 October**Accepted:** 15 December**Otrzymano:** 30 października**Zaakceptowano:** 15 grudnia

Sugerowana cytacja / suggested citation: Aleksandra Nędza (2023). Inwestycje w mieście w kontekście potrzeb mieszkańców... (na przykładzie Sanoka) *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica* 181–201, DOI 10.24917/20845456.19.12

Abstrakt

Inwestycje miejskie odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu jakości życia mieszkańców oraz w rozwoju społecznym miasta. Te przedsięwzięcia inwestycyjne mają potencjał do przekształcania struktury przestrzeni miejskiej, co wpływa na postęp społeczno-gospodarczy. Kluczowe jest dostosowanie inwestycji do rzeczywistych potrzeb ludności. Z tego powodu proces podejmowania decyzji i planowania inwestycji musi uwzględniać czynny udział mieszkańców. W niniejszej pracy dokonano analizy realizowanych inwestycji w Sanoku w kontekście potrzeb mieszkańców, wynikających z przeprowadzonego badania ankietowego. Ponadto, przedstawiono rekomendacje dla władz samorządowych i zidentyfikowano potencjalne lokalizacje dla przyszłych inwestycji.

Investments in the city in the context of the needs of citizens (on the example of Sanok)

Abstract

Urban investments play a pivotal role in shaping the quality of life of residents and in the social development of the city. These investment projects have the potential to transform the structure of urban space, which influences socio-economic progress. It is crucial to align investments with the actual needs of the population. For this reason, the decision-making and investment planning process must include the active participation of residents. This study analyzes the ongoing investments in Sanok in the context of the needs of residents, resulting from a survey. Furthermore, recommendations are made to the local government and potential locations for future investments are identified.

Słowa kluczowe: inwestycje miejskie, potrzeba, rozwój społeczno-gospodarczy, Sanok

Key words: urban investment, need, socio-economic development, Sanok

Wprowadzenie

W administracyjnym sensie miasto to zwarte osiedle z prawami miejskimi. Geograficznie miasto to przestrzeń i społeczność, życie społeczne, ekonomiczne, kulturalne. Miasto to obszar o dużej gęstości zabudowy, różnorodnej architekturze i społeczności. Ekonomicznie, miasta oferują wiele miejsc pracy i usług. Infrastruktura ułatwia codzienne życie. Miasta promują innowacje, technologie i kulturowe trendy. Są wielofunkcyjne, zapewniając pracę, mieszkanie, rozrywkę, edukację i usługi. Miasta to centra administracji i polityki. Pomimo wyzwań, oferują wiele możliwości rozwoju i kontaktów (Matyja, 2017).

Współczesne miasta dążą do maksymalnego rozwoju społeczno-gospodarczego, zwiększając swoje znaczenie lokalne i krajowe. Atrakcyjność inwestycyjna miast to zdolność przyciągania inwestorów i kapitału, co przyczynia się do rozwoju, zatrudnienia i poprawy jakości życia mieszkańców. Gminy starają się przyciągnąć inwestorów, poprawiając infrastrukturę i środowisko przy wsparciu funduszy. Jednak miasto powinno pozostać przede wszystkim przyjazne dla ludzi, dlatego inwestycje w jakość życia są kluczowe. Atrakcyjność inwestycyjna miasta opiera się na kilku czynnikach, takich jak przyjazne warunki biznesowe, bliskość rynków i efektywna dystrybucja produktów. Odpowiednie zarządzanie miastem i dbałość o mieszkańców sprawiają, że stają się one atrakcyjnym miejscem dla inwestorów (Paprzycka, 2017).

Jakość życia w mieście zależy od zrozumienia i spełniania potrzeb mieszkańców. Te potrzeby są kluczowe dla rozwoju miasta i wpływają na działania, polityki i inwestycje mające na celu poprawę jakości życia i zrównoważony rozwój miasta. Najważniejszymi potrzebami mieszkańców są: warunki bytowe, mieszkanie, praca, wypoczynek, wyżywienie, zdrowie i wykształcenie. Planowanie przestrzenne odgrywa kluczową rolę w rozpoznawaniu tych potrzeb, takich jak dostęp do mieszkań, miejsc pracy, rekreacji i edukacji. Tworzenie odpowiednich stref mieszkalnych, komercyjnych i użyteczności publicznej pozwala dostosować miasto do różnych potrzeb. Sprostanie potrzebom mieszkańców jest wyzwaniem dla samorządów, ponieważ ludzie stanowią kluczowy element potencjału miasta. Ta praca analizuje inwestycje w Sanoku w kontekście potrzeb mieszkańców oraz ocenia ich skuteczność. Jednocześnie wyznacza nowe możliwości inwestycji i kierunki działań mające na celu poprawę atrakcyjności miasta dla inwestorów i społeczności lokalnej. Celem opracowania jest identyfikacja potrzeb mieszkańców Sanoka oraz charakterystyka społeczno-gospodarcza miasta wraz ze wskazaniem kierunków podejmowanych inwestycji ogólnomiejskich i dzielnicowych.

Metodologia badań

Na potrzeby opracowania przeprowadzono badania ankietowe wśród mieszkańców Sanoka oraz obserwacje w terenie, na grupie 216 respondentów. Ankieta była dystrybuowana za pomocą mediów społecznościowych oraz poprzez bezpośredni kontakt (w sierpniu 2023 r.) Pozwoliło to na uzyskanie bezpośrednich informacji na temat potrzeb, problemów i opinii mieszkańców miasta. Główne badanie poprzedziło badanie pilotażowe na grupie kilkunastu mieszkańców miasta. Miało

na celu weryfikację poprawności i zrozumienia pytań badawczych. Źródłem uzupełniającym były rozmowy z mieszkańcami Sanoka, które pozwoliły na lepsze zrozumienie ich potrzeb i problemów oraz zweryfikowanie zasadności i trafności pytań badawczych.

Przeprowadzono ponadto analizę dokumentów strategicznych miasta Sanok oraz raportów o stanie gminy za lata 2018–2021. To pozwoliło na zrozumienie wcześniejszych działań i planów rozwoju miejskiego. Dokonano również analizy danych statystycznych dotyczących zagadnień z zakresu demografii, rynku pracy, sytuacji gospodarczej i środowiskowej, pozyskanych z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego. Korzystając z tej bazy danych, pozyskano niezbędne informacje umożliwiające dogłębną analizę sytuacji społeczno-ekonomicznej miasta w badanym okresie. Dzięki temu możliwe było prześledzenie zmian w populacji, strukturze zawodowej mieszkańców, wskaźnikach ekonomicznych oraz aspektach związanych z otaczającym środowiskiem. Wykorzystanie tych różnorodnych metod badawczych pozwoliło na uzyskanie kompleksowego i wszechstronnego obrazu potrzeb i sytuacji społeczno-gospodarczej mieszkańców Sanoka.

Wybrane teorie dotyczące potrzeb.

Badania dotyczące poziomu życia mieszkańców danej jednostki terytorialnej należy rozpocząć do zdefiniowania podstawowych pojęć i terminów, które wpływają na zaspokojenie ich potrzeb. Poziom życia to stopień zaspokojenia potrzeb ludzkich, wynikający z konsumpcji dóbr materialnych i usług oraz z wykorzystania walorów środowisk naturalnego i społecznego (Bywalec, Wydymus, 1992). Bazując na definicji poziomu życia, należy wyraźnie podkreślić, iż badając poziom życia ludności, w istocie analizuje się stopień zaspokojenia potrzeb ludzkich. Potrzeba oznacza stan lub proces, w którym występuje stan braku czegoś i zarazem pojawia się czynnik uruchamiający funkcje motywu do działania w kierunku odpowiedniej zmiany tego stanu (Borys, 2008).

Życie człowieka związane jest z zaspokajaniem potrzeb. Do najważniejszych zalicza się: oddychanie, odżywianie się, przyjmowanie płynów, odpoczynek, sen, prokreacja, wolność od napięcia, bezpieczeństwo, prestiż, uznanie, rozwój personalny. Dodatkowo, istotnym elementem wpływającym na człowieka są uwarunkowania atmosferyczne, z którymi wiążą się potrzeby ochrony człowieka i jego zdrowia przed mrozem, powodzią, wysoką i niską temperaturą czy wilgocią. Jednostka posiada również potrzebę zachowania swojej intymności, ma potrzebę miłości, przynależności oraz więzi rodzinnych, prokreacji, poczucia bezpieczeństwa, poczucia własności, pozyskania środków na utrzymanie siebie, rodziny, domu. Człowiek może mieć również potrzebę rozwoju. Warto podkreślić, że bez określonych warunków i zaspokojonych potrzeb istota ludzka nie byłaby w stanie osiągnąć celów, takich jak na przykład: wyżywienie, dom, rodzina, bezpieczeństwo, relacje międzyludzkie, praca, rozwój. Potrzeby mają znaczący wpływ na zachowanie ludzi. Człowiek będzie motywowany do działania, aby zaspokoić swoje potrzeby. Przykładowo, głód motywuje do poszukiwania jedzenia, potrzeba bezpieczeństwa skłania do unikania zagrożeń, a potrzeba akceptacji społecznej może wpłynąć na chęć angażowania się w relacje interpersonalne (Grzega, 2012).

Na przestrzeni lat wielu badaczy podejmowało się zdefiniowania pojęcia potrzeby w życiu człowieka. Jedną z najbardziej znanych teorii jest hierarchia potrzeb A. Masłowa, który to w swojej pracy z 1943 roku wskazał 5 ogólnych zagadnień dotyczących potrzeb. Należą do nich: potrzeby fizjologiczne, potrzeby bezpieczeństwa, potrzeby miłości i przynależności, potrzeby szacunku i uznania, potrzeby samorealizacji (Miler-Zawodniak, 2012). W szerszym ujęciu potrzeby fizjologiczne, związane są z wymaganiami fizycznie niezbędnymi do przetrwania człowieka. Jeżeli te potrzeby nie są zaspokojone, ludzki organizm nie może prawidłowo funkcjonować i ostatecznie nie będzie w stanie przetrwać. Potrzeby fizjologiczne są uważane za najważniejsze; dlatego powinny być spełnione w pierwszej kolejności. Zaraz po zaspokojeniu fizjologicznych potrzeb, pierwszeństwo ma poczucie bezpieczeństwa. Po zaspokojeniu potrzeb fizjologicznych i bezpieczeństwa, trzeci poziom ludzkich potrzeb jest interpersonalny i obejmuje uczucia przynależności. Potrzeby miłości i przynależności odnoszą się do przyjaźni, miłości, identyfikacji z rodziną, grupą, akceptacją przez innego człowieka. Potrzeba szacunku jest typowym ludzkim pragnieniem, aby być akceptowanym i cenionym przez innych. Poziom samorealizacji świadczy o tym, jaki jest pełny potencjał człowieka. Maslow określa ten poziom jako pragnienie, żeby stać się najlepszym i osiągnąć wszystko to co możliwe. Piramida potrzeb nie tłumaczy, jednakże wszystkich zachowań ludzkich. Pozornie według niej człowiek podejmuje działania z gatunku potrzeb wyższego rzędu dopiero po zaspokojeniu potrzeb niższego stopnia, np. człowiek głodny nie będzie zajmował się kulturą (Wiśniewski, Śleszyński, 1976).

Według H. Murraya (za Wizner, 2018) człowiek wyróżnia się tym, że ma ograniczony pakiet potrzeb. Różnice między osobami wynikałyby z siły potrzeb. Myśl ta mocno kontrastowała z przekonaniem, iż różnice indywidualne jednostki powstają z uczenia się. Nie brał on pod uwagę czy potrzeby są wrodzone, czy też powstały w trakcie życia i zostały nabyte. Jego zainteresowania były ukierunkowane również na to, czy wszystkie zachowania ludzkie można wytłumaczyć za pomocą ograniczonej ilości potrzeb. Wyróżnił on 27 potrzeb, m.in.: potrzebę osiągnięć, przynależności, przeciwdziałania, obrony, dominacji, pokazywania się, unikania porażki, opiekowania się, zabawy, odrzucenia, wrażeń zmysłowych, seksu, doznawania opieki oraz rozumienia.

E. Allardt (za Panek, 2015) stworzył nową koncepcję opartą o piramidę potrzeb Masłowa i podejście szkoły skandynawskiej dotyczącą jakości i poziomu życia. Zastosował w badaniach dobrobytu prowadzonych w krajach nordyckich (autor podkreśla, że w podejściu nordyckim termin „dobrobyt” rozumiany jest w sensie szerszym niż „dobrobyt ekonomiczny” i obejmuje obok potrzeb materialnych również potrzeby niematerialne) podział potrzeb na trzy podstawowe grupy związane z: posiadaniem, stanami uczuciowymi, poczuciem istnienia. Pierwsza grupa (posiadanie) obejmuje takie dziedziny życia, jak: sytuacja dochodowa, warunki mieszkaniowe, zdrowie czy edukacja. Potrzeby z drugiej grupy (stany uczuciowe) odnoszą się do relacji międzyludzkich i dotyczą m.in. stosunków ze społecznością lokalną, rodzinnych czy kontaktów towarzyskich. Natomiast trzecia grupa (poczucie istnienia), wynikająca z osobistego rozwoju i prestiżu danej jednostki, związana jest z możliwościami samookreślenia, jak też rozwojem czy bezpieczeństwem osobistym. Rozwijając koncepcję pomiaru dobrobytu sam autor wyraźnie podkreślił, że należy w tym pomiarze uwzględnić wszystkie wyróżnione przez niego grupy

potrzeb. Uważał również za niezbędne do pełnego pomiaru dobrobytu (poziomu zaspokojenia potrzeb materialnych i niematerialnych) zastosowanie zarówno ocen o charakterze obiektywnym, jak i subiektywnym (Jankowska, 2011).

M. Max-Neef, A. Elizalde i M. Hopenhayn (1991) opracowali teorię podstawowych ludzkich potrzeb, która różni się od innych teorii hierarchii potrzeb, takiej jak ta zaproponowana przez Masłowa. Według Max-Neefa, Elizalde'a i Hopenhayn'a, istnieje dziewięć podstawowych potrzeb, które są powszechne i fundamentalne dla ludzkiego dobrobytu. Te potrzeby można zrozumieć jako dążenia, które ludzie starają się zaspokoić w celu osiągnięcia pełni życia i satysfakcji (Niezabitowska, 2017). Autorzy teorii wskazali osiem różnych potrzeb, zaliczając do nich: potrzeby istnienia, bezpieczeństwa, relacji, miłości, wyrażania, odpoczynku, tożsamości, wolności, oraz bycia kreatywnym i twórczym. To zestawienie pokazuje „skalę ludzkiego rozwoju”.

Potrzeby w kontekście rozwoju społeczno-ekonomicznego gmin

Rozwój społeczno-gospodarczy gmin to proces, w którym dąży się do poprawy warunków życia mieszkańców oraz wzrostu gospodarczego na poziomie lokalnym. W tym kontekście, analiza i zrozumienie potrzeb społeczności lokalnej oraz gospodarki stanowi kluczową kwestię. Kierując się kierunkami działań można wyróżnić kilka istotnych obszarów, w których te inwestycje są realizowane.

Zapewnienie odpowiedniej infrastruktury ma kluczowe znaczenie dla rozwoju gminy. Obejmuje to dostępność do sieci drogowej, transportu publicznego, zaawansowanych systemów komunikacyjnych, w tym szerokopasmowego Internetu oraz infrastruktury energetycznej. Jednocześnie rozwinięty system edukacyjny jest istotny dla przyszłości gminy, poprzez zapewnienie wysokiej jakości placówek edukacyjnych, od przedszkoli po szkoły wyższe oraz różnorodnych możliwości kształcenia, co przekłada się na rozwój intelektualny i zawodowy mieszkańców. Dostęp do wysokiej jakości usług zdrowotnych, takich jak szpitale i przychodnie, oraz programy profilaktyczne wpływają na zdrowie i jakość życia mieszkańców, a także na aktywność społeczną i ekonomiczną gminy.

Tworzenie miejsc pracy, wspieranie przedsiębiorczości oraz rozwijanie lokalnego rynku pracy mają kluczowe znaczenie dla poprawy dobrobytu mieszkańców. Dywersyfikacja sektorów gospodarczych i wspieranie lokalnych inicjatyw pomagają w redukcji bezrobocia i emigracji. Ochrona środowiska naturalnego i promowanie zrównoważonego rozwoju są istotne dla trwałości gminy, co obejmuje inwestycje w odnawialne źródła energii, ochronę przyrody i zrównoważone gospodarowanie zasobami naturalnymi. Dostęp do kultury, sztuki, sportu i rekreacji wpływa na jakość życia mieszkańców, tworząc możliwości rozwoju osobistego, integracji społecznej oraz poprawy zdrowia i samopoczucia. Zapewnienie odpowiednich warunków mieszkaniowych dla różnych grup społecznych jest ważnym aspektem rozwoju gminy, zwłaszcza inwestycje w mieszkalnictwo o dostępnych cenach (Telega, A., Telega I., 2009)..

Włączenie mieszkańców w procesy decyzyjne, konsultacje społeczne oraz wsparcie dla lokalnych inicjatyw przyczyniają się do większej identyfikacji z gminą i skutecznego zaspokajania potrzeb społeczności lokalnej. Efektywny system

transportu publicznego, dostępność środków transportu, takich jak rowery i ścieżki rowerowe, oraz zarządzanie ruchem wpływają na jakość komunikacji i zmniejszają wpływ transportu na środowisko. Wsparcie dla osób w trudnej sytuacji życiowej, takie jak osoby starsze, niepełnosprawne, dzieci czy bezdomni, poprzez usługi społeczne, przyczynia się do tworzenia bardziej sprawiedliwego społeczeństwa. Rozpoznanie tych różnorodnych potrzeb i podejmowanie skoordynowanych działań w celu ich zaspokajania jest kluczowe dla osiągnięcia zrównoważonego i trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego gminy. Współpraca między lokalnymi władzami, mieszkańcami, organizacjami pozarządowymi i sektorem prywatnym jest niezbędna do skutecznego realizowania tych celów (Kłodko, 2015).

Inwestycje jako substytut rozwoju społeczno-gospodarczego gmin

Inwestycje pełnią rolę substytutu tradycyjnych ścieżek rozwoju społeczno-gospodarczego gmin, umożliwiając osiągnięcie postępu i poprawy warunków życia mieszkańców poprzez strategiczne alokowanie kapitału w kluczowe obszary infrastrukturalne, ekonomiczne i społeczne. Dlatego też inwestycje pełnią bardzo ważną rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym gmin, a tym samym wyznaczają poziom rozwoju danej jednostki, jak i poprawiają jej atrakcyjność dla potencjalnych inwestorów oraz zachęcają do osiedlania się w tym konkretnym miejscu (Mironowicz, 2017).

Inwestycje w infrastrukturę, takie jak drogi, mosty, sieci wodno-kanalizacyjne, energia elektryczna czy telekomunikacja, stanowią fundamenty dla rozwoju gospodarczego i społecznego. Poprawa infrastruktury umożliwia bardziej efektywny dostęp do miejsc pracy, edukacji, opieki zdrowotnej i innych usług, co przekłada się na podniesienie jakości życia mieszkańców. Poprawa infrastruktury transportowej wpływa na łatwość dojazdu do miejsc pracy, edukacji i innych istotnych punktów, co pomaga w redukcji kosztów związanych z podróżami oraz minimalizuje stres związany z codziennymi dojazdami (Telega, A., Telega I., 2009).

Inwestycje w sektorze gospodarczym, takie jak zakładanie nowych firm lub rozwijanie istniejących, generują dodatkowe miejsca pracy, co redukuje poziom bezrobocia i umożliwia mieszkańcom zdobycie nowych umiejętności i doświadczenia zawodowego. Działania te wspierają rozwój lokalnej gospodarki, sprzyjając innowacjom i przyciągając inwestorów, co może przyczynić się do wzrostu PKB gminy oraz zwiększenia dochodów podatkowych. Inwestycje w dziedzinie edukacji mają perspektywiczny charakter, oddziałując na przyszłość gminy. Rozbudowa placówek edukacyjnych, wsparcie programów kształcenia oraz dostęp do nowoczesnych narzędzi edukacyjnych przyczyniają się do rozwijania potencjału intelektualnego społeczności lokalnej (Parysek, 2018).

Inwestycje skoncentrowane na kulturze, sztuce, rekreacji i sporcie sprzyjają budowaniu więzi społecznych i integracji mieszkańców. Poprzez tworzenie parków, placów zabaw, obiektów sportowych, teatrów, muzeów i innych przestrzeni rekreacyjnych i kulturalnych umożliwia się mieszkańcom aktywny styl życia i rozwijanie zainteresowań kulturalnych. To tworzy atrakcyjne środowisko, w którym mieszkańcy mogą spędzać swój wolny czas, a obiekty kulturalne, centra społeczne

i tereny rekreacyjne wspomagają aktywność społeczną oraz podnoszą jakość życia (Telega, A., Telega I., 2009).

Inwestycje w odnawialne źródła energii, skuteczne zarządzanie odpadami i tworzenie ekologicznych przestrzeni miejskich przyczyniają się do ochrony środowiska naturalnego i zrównoważonego rozwoju, co ma korzystny wpływ na długoterminową jakość życia. Inwestycje w infrastrukturę medyczną oraz wsparcie dla placówek opieki zdrowotnej poprawiają dostępność usług medycznych, co przekłada się na lepsze zdrowie mieszkańców i wyższą jakość opieki zdrowotnej. Zapewniają one również poczucie bezpieczeństwa jednostki w razie potrzeby.

Inwestycje w mieszkalnictwo, uwzględniające różnorodne potrzeby mieszkańców, takie jak dostępność cenowa, komfort, bezpieczeństwo i dostęp do usług, mają kluczowe znaczenie dla poprawy jakości życia w mieście. Tworzenie różnych opcji mieszkaniowych przyczynia się do zrównoważonego rozwoju społeczności, dostarczając mieszkańcom odpowiednich warunków do życia (Parysek, 2018).

Charakterystyka obszaru badań

Sanok stanowi jedno z najbardziej wysuniętych na południowy wschód miast w Polsce. Miasto usytuowane jest w Kotlinie Sanockiej w dolinie rzeki San. Obszar ten leży na pograniczu dwóch mezoregionów fizycznogeograficznych: Gór Sanocko-Turczańskich, będącymi częścią makroregionu Beskidów Lesistych, oraz Pogórzem Bukowskim, które jest częścią makroregionu Karpat Zachodnich. Na zachód od miasta rozciąga się pasmo dolin polodowcowych nazywanych Dolami Jasielsko-Krośnieńsko-Sanockimi. Zróżnicowana struktura geologiczna badanego obszaru przyczyniła się do wykształcenia różnorodnych form rzeźby terenu. Charakterystyczną cechą krajobrazu sanockiego jest równoległy układ wzniesień przerywanych dolinami, które biegną od północy na zachód i na południowy wschód. W obrębie miasta występują znaczne zróżnicowania w wysokościach terenu: od 290 m n.p.m. w dolinie rzeki Sanu do 364 m n.p.m. na Górze Parkowej oraz 393 m n.p.m. na Glinicy. Góry Łabędzie otaczają miasto od północy i sięgają aż 668 m n.p.m. Występujące strome klify tworzą charakterystyczny element krajobrazu miejskiego, a szczególnie imponujący jest klif o wysokości 30 metrów, oddzielający centrum miasta. W granicach miasta można wyróżnić starożytną dolinę rzeki San, niskie wzniesienia przecięte dolinami dopływów rzeki San na jej lewym brzegu oraz zbocza Gór Łabędzich (Szpara, 2021; Ćwik i in., 2021).

Klimat Sanoka charakteryzuje się cechami klimatu podgórskiego z wyraźnym wpływem czynników kontynentalnych. Warunki atmosferyczne kształtują się pod wpływem mas powietrza polarnomorskiego, polarno-kontynentalnego i arktycznego, co przekłada się na występowanie chłodnych wiosen oraz ciepłych i słonecznych późnych lat. Średnia roczna temperatura utrzymuje się na poziomie około 7–8 stopni Celsjusza, z najniższymi wartościami odnotowywanymi w lutym, a najwyższymi w lipcu. Opady deszczu są jednymi z najobfitszych w kraju, gdzie w styczniu zanotowano najmniejszą sumą opadów, podczas gdy lipiec jest miesiącem charakteryzującym się największymi opadami. Przeważającym kierunkiem wiatrów są wiatry południowe (Szpara, 2021; Ćwik i in., 2021).

Głównym ciekim układu hydrologicznego Sanoka jest rzeka San. Na terenie miasta występuje również kilka dopływów Sanu – Potok Płowiecki, Potok Olchowski, Potok Stróżowski i dopływ spod góry Stróżowskie Łazy. Charakterystyczną cechą tego regionu jest fakt, że największe miejscowości pobierają wodę dla celów komunalnych z ujęć powierzchniowych z rzek lub zbiorników zaporowych. Ujęcie, z którego wykorzystuje się wodę, znajduje się w Trepczy na Sanie, a jego użytkownikiem jest Sanockie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej (Chowaniec, Witek, 1998).

Na obszarze Sanoka znajduje się Park Krajobrazowy Gór Słonnych. Zajmuje on w granicach administracyjnych miasta obszar o powierzchni 1175,42 ha. Park ten jest największą obszarowo formą ochrony przyrody, stanowi bowiem 31,1% powierzchni Sanoka. Pozostałe formy ochrony przyrody to obszary włączone do Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000: Dorzecze Górnego Sanu (koryto rzeki od południowo wschodnich granic miasta do Mostu Białogórskiego), Rzeka San (koryto rzeki od mostu Białogórskiego do północnozachodnich granic miasta) oraz obszary leśne: Góry Słonne i Obszar Istotny dla Wspólnoty Góry Słonne. Wymienione obszary stanowią 34% udziału powierzchni administrowanej przez Gminę Miasta Sanoka, odpowiednio 33% obszary w Górach Słonnych i 1% koryto rzeki San i Sanoczek (Reizer, 2022).

Zarys historii miasta

Powstanie grodu szacuje się na przełom X/XI wieku. Prawdopodobnym jest, że wcześniej tereny te należały do Państwa Polskiego Mieszka I. Już w połowie XII wieku był to gród obronny i ważny ośrodek administracyjny. Najstarsza pisemna wzmianka o Sanoku pochodzi z czasów, gdy ziemia ta należała do książąt ruskich, o czym świadczy zapis w kronikach ruskich – Latopisie Hipackim z roku 1150 (Ginialski, 2016).

Sanok jako jedno z pierwszych miast na Rusi, otrzymał prawo miejskie magdeburskie w 1339 roku, od pochodzącego z mazowieckiej linii Piastów księcia Jerzego Bolesława Trojdenowicza. Wkraczające w 1340 roku na teren księstwa halickiego wojska Kazimierza Wielkiego w pierwszej kolejności zajęły Sanok. Po ustabilizowaniu sytuacji militarnej, Kazimierz Wielki potwierdził miastu przywilej lokacyjny już w 1366 roku. Po śmierci króla Sanok przeszedł na kilkanaście lat pod panowanie węgierskie, by po ponownym przyłączeniu do Korony w 1387 roku przez królową Jadwigę, powrócić do roli głównego ośrodka administracyjnego tego regionu. Okres od połowy XIV do połowy XVI wieku uchodzi za najlepszy w dziejach miasta, gdzie prężnie rozwijało się rzemiosło i handel z Węgrami. Najazd Tatarów w 1624 r. oraz czasy „potopu” związane były z licznymi pożarami, zarazami, a także ciągłymi kwaterunkami różnych wojsk, co w konsekwencji zniszczyło miasto.

W roku 1772 Sanok oraz ziemia sanocka weszły po pierwszym rozbiore Polski w skład Królestwa Galicji i Lodomerii. Z uwagi na zniszczenia i spalenie sanockiego ratusza, władze administracyjne przeniosły siedzibę powiatu do zamku w Lesku. Od tego też roku miasto należało do cyrkułu leskiego, a następnie sanockiego. Dopiero w 1812 r. cyrkuł został przeniesiony do wyremontowanego budynku zamku sanockiego. Miastu udało się wyjść z trudności gospodarczych dzięki założonemu w latach 40. XIX wieku, przez Walerego Lipińskiego i Mateusza

Beksińskiego zakładowi kotlarskiemu, który na początku XX wieku stał się słynną fabryką wagonów wytwarzającą tabor kolejowy dla CK Monarchii, a następnie II Rzeczypospolitej. Po drugiej wojnie światowej został przekształcony w Sanocką Fabrykę Autobusów „Autosan”. Od 1868 roku, po ustanowieniu tzw. „autonomii galicyjskiej” miasto stało się siedzibą władz powiatowych. Do najważniejszych czynników rozwoju miasta zaliczyć należy między innymi wybudowanie w 1884 roku linii kolejowej Zagórz – Jasło. Uzyskano dzięki temu połączenie z Krakowem i stolicą Galicji – Lwowem oraz Węgrami. Na terenach wokół Sanoka, począwszy od połowy XIX stulecia, powstały liczne pola naftowe. W okresie międzywojennym w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego utworzono Spółkę dla Przemysłu Gumowego – późniejszy „Stomil” oraz fabrykę akumulatorów i obrabiarek. Po wybuchu drugiej wojny światowej Sanok stał się miastem granicznym, a następnie został włączony do Generalnego Gubernatorstwa. W czasie II Wojny Światowej zbudowany został po wschodniej stronie Punkt Umocniony „Olchowce”, będący jednym z 3, najdalej wysuniętych na południe punktów umocnionych tzw. „Linii Mołotowa”. Dwa obiekty z tego okresu zachowały się do dziś pod dziedzińcem zamkowym. Przez Sanok wiodły w latach 1940–42 trasy kurierskie na Węgry, prowadzone były również liczne akcje dywersyjne przez AK. W Sanoku mieściła się Komenda Obwodu AK. Rozpoczął się także okres prześladowań ludności polskiej oraz eksterminacji ludności żydowskiej i cygańskiej. Największych masowych egzekucji Żydów dokonano na cmentarzu żydowskim na Kiczurach oraz w Zasławiu koło Zagórza. Ostateczne wyzwolenie spod okupacji niemieckiej nastąpiło w wyniku drugiego natarcia radzieckiego, przeprowadzonego 09.08.1944 r. Po zakończeniu działań wojennych miasto ponownie rozwijało się przemysłowo. Było również siedzibą powiatu do 1975 roku. Na powrót stało się nim po reformie administracyjnej z 1999 roku (Romaniak, 2006).

Zmiany administracyjne i podział przestrzenny miasta

Sanok pod względem administracyjnym jest podzielony na 7 dzielnic: Śródmieście, Wójtostwo, Posada, Zatorze, Dąbrówka, Błonie i Olchowce. Jego powierzchnia wynosi 39,09 km² (Ryc. 1).

Śródmieście jest najstarszą dzielnicą miasta, już od chwili jego lokacji w 1339 roku. Zlokalizowana jest w centralnej części miasta. Dzielnicą stanowi podstawę dla ogólnej struktury miasta, to właśnie w jej granicach znajdują się najważniejsze obiekty w mieście, takie jak: ratusz, rynek główny, zamek królewski. Jej powierzchnia wynosi ok. 1,5 km².

Dzielnica Błonie powstała po powodzi w 1907 roku. Zlokalizowana jest we wschodniej części miasta, pomiędzy ulicami Podgórze, Królowej Bony, Lwowska i Kolejowa. Graniczy z dzielnicami Olchowce, Wójtostwo i Śródmieściem. Od strony wschodniej graniczy z rzeką San. Jej obecny wygląd jest wynikiem przeprowadzonego konkursu na projekt nowego osiedla w mieście. Osiedle Błonie powstało w wyniku przemianowania osiedla im. Ludwika Waryńskiego. Powierzchnia dzielnicy wynosi ok. 1,1 km².

Dzielnica Wójtostwo położona jest w północnej części miasta. Od strony północno-zachodniej graniczy z wsią Trepcza, od strony wschodniej z rzeką San.

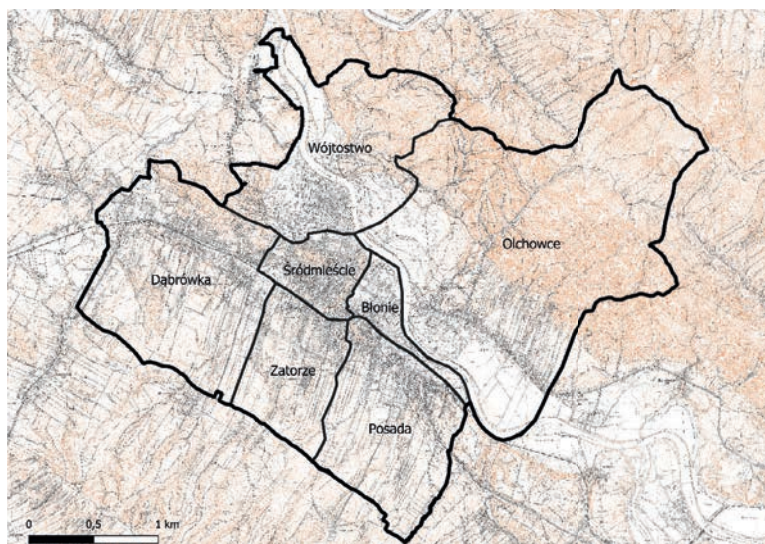
W przeszłości w myśl przywileju lokacyjnego z XIV wieku władzę w mieście pełnił wójt dziedziczny, stąd też nazwa dzielnicy. Z dniem 1 stycznia 2023 do obszaru miasta Sanoka w pobliżu dzielnicy Wójtostwo został włączony teren 102 ha z sołectwa Trepcza. Obecnie jej powierzchnia wynosi ok. 5,5 km².

Dąbrówka położona jest w zachodniej części miasta, graniczy z wsią Zabłotce, Czerzeż, Sanoczek, od wschodu granicy z dzielnicą Śródmieście i Zatorze. Pierwotnie była to wieś, powstała z połączenia Dąbrówki Polskiej i Dąbrówki Ruskiej. Została włączona do miasta 1.01.1962 r. Na jej terenie zlokalizowane są takie obiekty jak: Centrala Nasienna oraz Spółdzielnia Kółek Rolniczych (SKR), której baza stoi do dziś. Powierzchnia dzielnicy wynosi ok. 7 km².

Dzielnica Zatorze położona jest w południowej części miasta. Na wschodzie graniczy z dzielnicą Posada, od północy ze Śródmieściem, od zachodu z Dąbrówką, zaś od strony południowej graniczy z wsią Stróże Małe. W przeszłości w jej miejscu rozpościerało się Przedmieście Sanockie. Do miasta została przyłączona 1909 r. Na jej terenie znajduje się Szpital Specjalistyczny w Sanoku. Powierzchnia dzielnicy wynosi ok. 3 km².

Dzielnica Posada zlokalizowana jest w południowo-wschodniej części miasta. Od południa graniczy z wsią Stróże Wielkie, od wschodu z Zahutyniem, od północy przylega do rzeki San. Przez wiele lat funkcjonowała jako samodzielna wieś, jednak w 1931 roku została włączona do miasta. Na terenie dzielnicy zlokalizowana jest fabryka autobusów Autosan. Powierzchnia jej wynosi ok. 5 km².

Dzielnica Olchowce zlokalizowana jest we wschodniej części miasta. Od południa graniczy z dzielnicą Posada, od zachodu z dzielnicą Śródmieście i Wójtostwo, od wschodu ze wsią Bykowce. W 1972 Olchowce zostały przyłączone do Sanoka. W 1976 w Olchowcach powstał jeden z najnowocześniejszych zakładów przetwórstwa chemicznego – Sanockie Zakłady Przemysłu Gumowego Stomil Sanok (dziś Sanok Rubber Company S.A.). Jej powierzchnia wynosi ok. 16 km² (Romaniak, 2006).

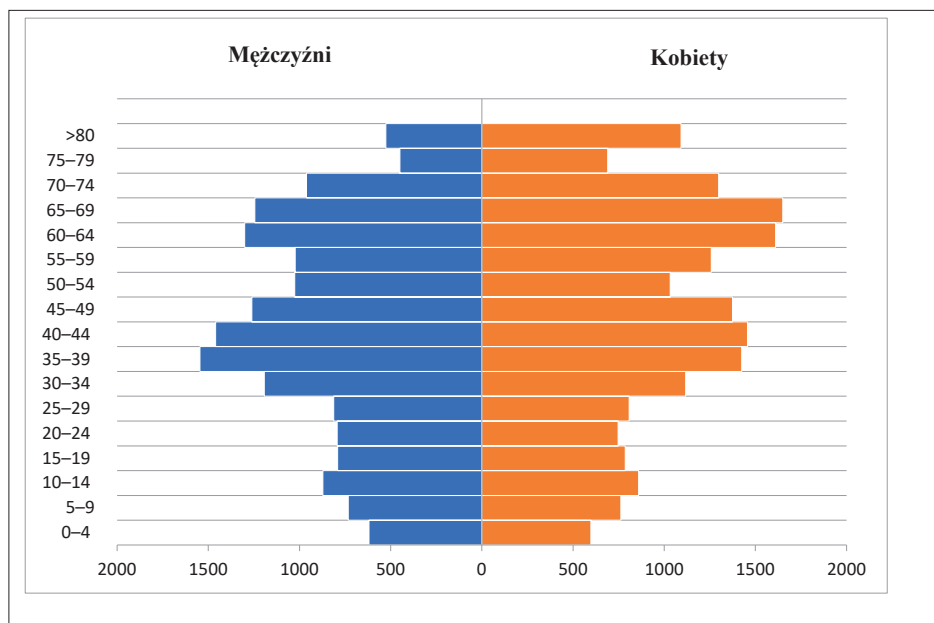
Ryc. 1. Podział administracyjny miasta Sanok

Źródło: Opracowanie na podstawie Państwowego Rejestru Granic; podkład: Rastrowa Mapa Topograficzna

Społeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju Sanoka

Ośrodek miejski, jakim bez wątpienia jest Sanok, stanowi ważny punkt zaspokajania potrzeb mieszkańców otaczających go ośrodków wiejskich, ale również jego obecność staje się czynnikiem aktywizacji społeczno-gospodarczej tych obszarów. Lokalizacja i potencjał danego obszaru zależą w dużej mierze od liczby ludności i jej kondycji. Mieszkańcy i dostępne zasoby naturalne stanowią podstawę rozwoju obszarów, na których żyją. Dlatego też konieczne jest uwzględnienie zasobów ludzkich, jak i szeroko rozumianych zasobów społeczno-gospodarczych w kontekście możliwości rozwojowych (Konecka-Szydłowska, 2015).

Dane demograficzne dotyczące struktury płci i wieku stanowią podstawę do zidentyfikowania wielu obecnych i przyszłych skutków społeczno-ekonomicznych. Określają one zapotrzebowanie na miejsca w szkole, nowe miejsca pracy, co w konsekwencji pozwala przewidzieć potrzeby mieszkaniowe. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 2021 roku Sanok zamieszkiwało 35 178 osób (Bank Danych Lokalnych, 2022). Gęstość zaludnienia wynosiła 924 os/km². W Sanoku mieszkało 18 748 kobiet oraz 16 840 mężczyzn (odpowiednio 53,29% i 46,71% ogólnej liczby mieszkańców). Współczynnik feminizacji wynosił 1,11. Osoby powyżej 60 roku życia stanowiły 30,3 % populacji miasta i zanotowano wzrost tego udziału w stosunku do 2020 r. – wtedy udział ten wynosił 29,4%. Liczba osób w wieku przedprodukcyjnym wynosiła prawie 16%, co spowodowane jest zmniejszającą się liczbą urodzeń. Natomiast liczba osób w wieku produkcyjnym 55% ogółu populacji (Ryc. 2). Najliczniej zamieszkaną dzielnicą jest Wójtostwo, gdzie liczba osób zameldowanych na pobyt stały i czasowy wynosi 11 239 (Tab. 1).

Ryc. 2. Struktura wieku i płci

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (dostęp: 13.01.2023 r.)

Tab. 1. Liczba osób zameldowanych na pobyt stały i czasowy w 2021 roku

Dzielnica	zameldowania na pobyt stały	zameldowania na pobyt czasowy
Błonie	4635	47
Dąbrówka	3796	44
Olchowce	2689	122
Posada	5521	201
Śródmieście	5529	190
Wójtostwo	10942	297
Zatorze	1560	15

Źródło: rejestr mieszkańców Miasta Sanoka 2021

Saldo migracji ma istotne znaczenie przy analizie potencjału danego miasta, gdyż wraz z urodzeniami i zgonami, napływ oraz odpływ migracyjny są głównymi czynnikami, określającymi rozwój liczby ludności. Z tego powodu ruchy migracyjne stanowią ważną część analiz demograficznych. Wartość migracji netto może mieć istotne znaczenie dla rozwoju gospodarczego, społecznego i demograficznego danego obszaru, ponieważ wpływa na liczebność i strukturę populacji oraz może generować różne wyzwania i możliwości dla władz i społeczności lokalnych. Analizując sytuację w latach 2018–2021 zauważalny jest ujemny wskaźnik salda migracji (Tab. 2), co podkreśla trudną sytuację w mieście związaną z częstymi i coraz większymi wyjazdami młodych osób w celach edukacyjnych i zarobkowych.

Tab. 2. Saldo migracji na 1000 mieszkańców

2018	2019	2020	2021
-6,23	-7,49	-5,54	-5,59

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (dostęp: 13.01.2023 r.)

Liczba podmiotów gospodarki narodowej przypadająca na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym świadczy o poziomie przedsiębiorczości w regionie. Jest to jeden ze wskaźników obrazujących sytuację gospodarczą regionu. Im więcej podmiotów, zwłaszcza dużych (zatrudniających powyżej 50 osób) i w kluczowych dla regionu sekcjach i działach PKD (głównie w rolnictwie, leśnictwie, przemyśle i budownictwie), tym większe, pozytywne impulsy prorozwojowe wywiera przedsiębiorczość na gospodarkę. W 2021 roku przyjęto 916 wniosków Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej (CEIDG) z czego: o wpis do CEIDG – 113, o zmianę wpisu do CEIDG – 452, o wykreślenie wpisu z CEIDG – 119, o zawieszenie lub wznowienie działalności – 232 (Tab. 3). Liczba wszystkich aktywnych zarejestrowanych przedsiębiorców wynosiła – 2390 (Bank Danych Lokalnych, 2022). Na przestrzeni czterech ostatnich lat wartości te ulegały znacznym zmianom. Można zaobserwować tendencję wzrostową w przypadku aktywnych zarejestrowanych przedsiębiorców. Biorąc pod uwagę liczbę wniosków o wpis do CEIDG można zauważyć drastyczny spadek o 102 (z 217 w 2019 roku do 115 w 2020 roku). Liczba wniosków o wykreślenie z CEIDG utrzymywała się na podobnym poziomie przez cały okres. Z całą pewnością na sytuację gospodarczą

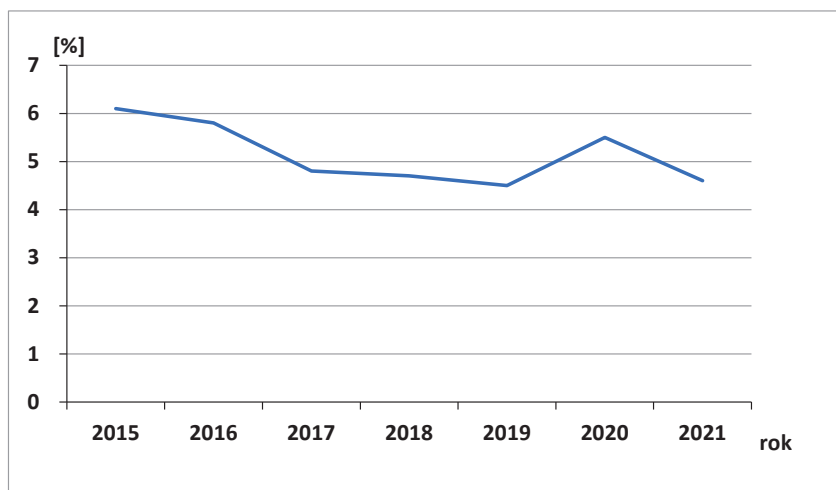
miasta wpłynęła sytuacja pandemiczna, która spowodowała trudności w prowadzeniu działalności gospodarczej, a także likwidację wielu z nich.

Tab. 3. Działalność gospodarcza w mieście w latach 2017–2021

Rok	Aktywni zarejestrowani przedsiębiorcy	Liczba wniosków o wpis do CEIDG	Liczba wniosków o zmianę wpisu w CEIDG	Liczba wniosków o wykreślenie z CEIDG	Liczba wniosków o wznowienie i zawieszenie działalności w CEIDG
2021	2390	113	452	119	232
2020	2388	115	657	107	339
2019	2332	217	776	118	422
2018	2 317	214	688	144	480

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (dostęp: 13.01.2023 r.)

Nieodłącznym elementem wpływającym na rozwój gospodarczy gminy (poza liczbą podmiotów gospodarczych) jest sytuacja na rynku pracy. Jednym ze sposobów przedstawienia danych dotyczących bezrobocia jest udział procentowy bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym. W ostatnim roku statystycznych (2021) udział ten wynosił 4,6% (Ryc. 3), co oznacza jest wynikiem poniżej średniej wojewódzkiej i krajowej. Można zauważyć, że w latach 2015–2021 udział osób bezrobotnych utrzymywał się na podobnym poziomie, co jest jednocześnie wynikiem porównywalnym do sytuacji ogólnokrajowej.

Ryc. 3. Udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (dostęp: 13.01.2023 r.)

Istotnym czynnikiem charakteryzującym sytuację społeczno-gospodarczą miasta jest ilość i jakość placówek edukacyjnych oraz dostęp do placówek opieki nad dziećmi do lat 3. Na terenie miasta zlokalizowanych jest 9 szkół podstawowych, 5 szkół ogólnokształcących, 4 szkoły średnie zawodowe i 1 uczelnia wyższa. Dodatkowo, w Sanoku funkcjonują 4 przedszkola bez specjalności, prowadzone przez jednostki samorządu gminnego. Poza tym zlokalizowanych jest tutaj 9 placówek przedszkolnych (w tym przedszkola specjalne, prywatne, oddziały przedszkolne przy szkołach podstawowych oraz punkty przedszkolne), co łącznie daje 13 placówek tego typu w mieście (Bank Danych Lokalnych, 2023).

Działania inwestycyjne i projekty realizowane w mieście Sanok

Inwestycje i projekty oświatowe

Działania inwestycyjne związane są z chęcią poprawy jakości infrastruktury, ale często prowadzą do konfliktów funkcjonalno-przestrzennych. Decyzje oraz pozwolenia wydawane przez władze samorządowe są często oparte wyłącznie na rachunku ekonomicznym, bez uwzględnienia aspektów przestrzennych oraz mogą prowadzić do dewastacji krajobrazu miejskiego (Telega, A., Telega I., 2009). Na przestrzeni kilku ostatnich lat władze miasta Sanoka podjęły działania ukierunkowane na poprawę jakości infrastruktury drogowej, warunków mieszkaniowych, zachowania walorów środowiskowych, rozbudowę ośrodków sportu i rekreacji (Tab. 4).

Do najważniejszych inwestycji ostatnich lat podjętych w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020 należy m.in. „wdrożenie zintegrowanego systemu ograniczenia niskiej emisji systemu transportu MOF Sanok – Lesko”. W ramach jego realizacji wybudowano dworzec multimodalny łączący transport kołowy i szynowy oraz zakupiono 11 niskoemisyjnych autobusów miejskich. Czas realizacji inwestycji wyniósł 2,5 roku (od maja 2017 do października 2019; Regionalny Program..., 2015).

Inną ważną inwestycją w mieście była budowa obwodnicy Miasta Sanoka, która polegała na budowie obwodnicy Sanoka w ciągu drogi krajowej nr 28 o parametrach drogi klasy GP (droga główna ruchu przyspieszonego) o długości 6,70 km. Wybudowana obwodnica Sanoka w ciągu drogi krajowej nr 28, jest zlokalizowana na terenie miasta Sanok oraz w początkowej części na niewielkim odcinku gminy Sanok w powiecie sanockim (<https://www.archiwum.gddkia.gov.pl>).

Inwestycje z zakresu mieszkalnictwa stanowią ważny punkt w realizacji założeń władz samorządowych, dotyczących poprawy warunków życia mieszkańców. Jedną z nich jest projekt: „Poprawa efektywności energetycznej wielorodzinnych budynków mieszkalnych na terenie Gminy Miasta Sanoka”. Głównym celem inwestycji jest poprawa efektywności wykorzystania infrastruktury energetycznej budynków mieszkalnych wielorodzinnych poprzez wykonanie kompleksowej termomodernizacji sześciu budynków mieszkalnych wielorodzinnych zlokalizowanych na terenie miasta Sanok. Zadania te obejmowały m.in. modernizację systemu ciepłej

wody użytkowej, docieplenie ścian i stropu, wymianę stolarki okiennej i drzwiowej oraz modernizację instalacji C.W.U. i C.O (Regionalny Program..., 2015).

Przedmiotem projektu „Adaptacja i wyposażenie pomieszczeń w budynku MOPS w Sanoku na potrzeby mieszkania chronionego” było dostosowanie pomieszczeń w dawnym budynku administracyjnym Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Sanoku (MOPS) na potrzeby mieszkania chronionego. W tym celu dokonano rozbioru ścian, warstw podłogowych, demontaż istniejącej instalacji elektrycznej i c.o., wykonanie otworów w murze zewnętrznym, wykonanie podjazdu dla niepełnosprawnych, wykonanie instalacji wodno-kanalizacyjnej do aneksu kuchennego i toalety dla niepełnosprawnych oraz roboty wykończeniowe (www.sanok.pl).

Jedną z pojętych inwestycji z zakresu kultury jest projekt „Szlakiem ikon z Sanoka do Humennego” realizowana wraz z miastem Humenné. W ramach programu współfinansowanego z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oba miasta postawiły sobie za wspólny cel modernizację Szlaku Ikon po obu stronach Polski i Słowacji. Szlak Ikon powstał w Polsce ponad dekadę temu, następnie został poprowadzony na Słowację. Od czasu jego powstania nie była aktualizowana, przez co nie spełniała standardów wyznaczanych dla oznakowania transgranicznych tras rowerowych. Renowacja szlaku polegała na uzupełnieniu znaków malowanych na drzewach i innych obiektach, uzupełnieniu tabliczek, tablic kierunkowych oraz tablic informacyjnych o obiektach. Dodatkowo, został on wzbogacony o koordynaty GPS oraz kody QR, a także wyznaczono boczne szlaki do innych miejscowości. Jako dodatek do powstałej trasy zostały wydane publikacje, przewodniki turystyczne oraz stworzono wirtualny spacer po wybranych obiektach. Dodatkowe środki zostały przekazane na organizację Jarmarku Ikon w Sanoku i modernizację Centrum Informacji Turystycznej w Humenné (www.sanok.pl).

Ważną inwestycją z zakresu sportu i rekreacji jest budowa kompleksu lekkoatletycznego w Sanoku, który był współfinansowany przez Ministra Sportu i Turystyki ze środków Funduszu Rozwoju Kultury Fizycznej (FRKF) w ramach „Programu Rozwoju Infrastruktury Lekkoatletycznej (Orliki lekkoatletyczne) – edycja 2017”. W pierwszym etapie m.in. ocieplono trybunę i odnowiono obiekt wewnątrz, wymieniono instalację elektryczną a także zadaszenie trybuny. W kolejnym etapie projekt ten obejmował m.in. budowę 400-metrowej bieżni tartanowej, skoczni do skoków w dal i trójskoku, rzutni do pchnięcia kulą, rzutu młotem i rzutu dyskiem, dwóch rzutni do rzutu oszczepem oraz skoczni do skoku o tyczce. Dodatkowo założono oświetlenie umożliwiające rozgrywanie zawodów po zmroku (www.korsosanockie.pl).

Kolejną ważną inwestycją była „Budowa krytej pływalni z zapleczem w ramach budowy Centrum Rehabilitacji i Sportu na terenie MOSiR w Sanoku przy ulicy Królowej Bony 4”. Projekt ten obejmował rozbioru istniejących budynków funkcjonujących, budowę budynku Centrum Rehabilitacji i Sportu, budowę kompleksu basenów zewnętrznych z zapleczem socjalnoszatniowym i technologicznym, budowę wodnego placu zabaw, placu zabaw dla dzieci, dwóch boisk do piłki plażowej, siłowni zewnętrznej, dróg dojazdowych obsługujących inwestycję, parkingów i dojść pieszych oraz elementów zagospodarowania terenu (Krauze, 2016).

W zakresie rozbudowy i zachowania walorów środowiskowych zrealizowano inwestycję dotyczącą „Zagospodarowanie brzegów rzeki San w Sanoku”,

która została zrealizowana w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2014–2020. Projekt obejmował wykonanie prac związanych z nasadzeniem roślin, wyposażeniem terenów w elementy małej architektury, pielęgnacją istniejącej szaty roślinnej i rekultywacją terenów trawiastych na obszarach przyległych do Sanu. Dodatkowo w ramach projektu stworzono ścieżkę rowerową prowadzącą do istniejącego traktu pieszo-rowerowego przy „Sosenkach” (Raport o ..., 2019).

Działająca na terenie miasta Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Gródka podpisała umowę z Urzędem Marszałkowskim w Rzeszowie na „budowę Centrum Stymulacji Medycznej”. Projekt realizowany był w ramach osi priorytetowej VI Spójność przestrzenna i społeczna, działania 6.4 Infrastruktura edukacyjna, poddziałania 6.4.2 Kształcenie zawodowe i ustawiczne oraz PWSZ – tryb pozakonkursowy Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020. Celem funkcjonowania Centrum Symulacji Medycznej jest nabywanie praktycznych umiejętności przez studentów PWSZ kierunków pielęgniarstwo i ratownictwo medyczne (Regionalny Program..., 2015).

Tab. 4. Wybrane inwestycje gminy w latach 2018–2021

Lp.	Nazwa inwestycji	Okres realizacji	Obszar
1.	Wdrożenie zintegrowanego systemu ograniczenia niskiej emisji w ramach systemu transportu MOF Sanok – Lesko	Maj 2017 – Październik 2019	Transport
2.	Poprawa efektywności energetycznej wielorodzinnych budynków mieszkalnych na terenie Gminy Miasta Sanoka	wrzesień 2016 – wrzesień 2018	Mieszkalnictwo
3.	Zagospodarowanie brzegów rzeki San w Sanoku	Kwiecień 2018 – październik 2019	Środowisko
4.	Budowa kompleksu lekkoatletycznego w Sanoku – wariant 400 m	Grudzień 2016 – maj 2019	Rekreacja i wypoczynek
5.	Szlakiem ikon z Sanoka do Humennego	kwiecień 2017 – marzec 2018	Kultura
6.	Budowa Obwodnicy Miasta Sanoka	Październik 2018 – styczeń 2020	Transport
7.	Adaptacja i wyposażenie pomieszczeń w budynku MOPS w Sanoku na potrzeby mieszkania chronionego.	Czerwiec 2021 – listopad 2021	Pomoc społeczna
8.	Budowa krytej pływalni z zapleczem w ramach budowy Centrum Rehabilitacji i Sportu na terenie MOSiR w Sanoku przy ulicy Królowej Bony 4	Maj 2017 – luty 2019	Rekreacja i wypoczynek
9.	Budowa Centrum Symulacji Medycznej dla kierunków; pielęgniarstwo i ratownictwo medyczne oraz wyposażenie pracowni i laboratoriów dla kierunków; mechanika i budowa maszyn w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej im. Jana Gródka w Sanoku	Sierpień 2019 – wrzesień 2021	Szkolnictwo

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów o stanie gminy z lat 2018–2021

Inwestycje zrealizowane w poszczególnych dzielnicach miasta

Poza inwestycjami ogólnomiejskimi duże znaczenie mają również te powstałe w wyniku realizacji zadań Budżetu Obywatelskiego w poszczególnych dzielnicach miasta. Budżet obywatelski to nieformalny zwrot określający wydzieloną część budżetu samorządu terytorialnego (najczęściej budżetu miasta), w ramach którego wyznaczona odgórnie kwota wydatków przeznaczona jest na inicjatywy i projekty inwestycyjne bezpośrednio zgłaszane przez społeczeństwo lokalne (indywidualnie lub przez odpowiednie organizacje). Budżet obywatelski nie ogranicza kompetencji i uprawnień władz lokalnych, które weryfikują zgłaszane propozycje projektów inwestycyjnych. W latach 2018–2022 w mieście zrealizowano 38 inwestycji w ramach budżetu obywatelskiego. Inwestycje te realizowane są równomiernie w każdej z dzielnic.

W dzielnicy Dąbrówka zrealizowano 5 inwestycji. Obejmowały one (w jej różnych częściach): budowę placu zabaw, przebudowę ciągu pieszego, budowę kanalizacji deszczowej, wzmocnienie nawierzchni, wykonanie nowej warstwy bitumicznej, wymianę krawężników, stabilizację gruntu, podbudowę oraz przebudowę nawierzchni asfaltowej, opracowanie dokumentacji projektowo-kosztorysowej.

W dzielnicy Zatorze (w jej różnych częściach) zrealizowano 6 inwestycji, które obejmowały: budowę kanalizacji deszczowej i nawierzchni asfaltowej, oświetlenie solarne, utwardzenie dróg, frezowanie nawierzchni, wzmocnienie podbudowy i poszerzenie jezdni, budowę nowej zatoki autobusowej i ścieżki rowerowej, podbudowę, nawierzchnię bitumiczną oraz obustronne pobocze, budowę nawierzchni drogi gminnej.

W dzielnicy Błonie również zrealizowano 6 inwestycji (przy różnych ulicach na jej terenie), obejmujących: zakup i monitoring defibrylatora, budowę bezpiecznej nawierzchni, budowę chodnika, przebudowę i wykonanie kanalizacji deszczowej i nawierzchni asfaltowej, wykonanie nawierzchni jezdni i chodnika.

W dzielnicy Posada (w jej różnych częściach) zrealizowano 5 inwestycji, obejmujących: rozbudowę siłowni plenerowej, budowę chodnika oraz wsparcie finansowe przebudowy jednej z ulic, wraz z budową łącznika drogowego łącznie z infrastrukturą techniczną, budowlami i urządzeniami technicznymi, wykonanie dokumentacji projektowo-kosztorysowej dla odbudowy muru oporowego wraz z remontem chodnika.

W dzielnicy Śródmieście w analizowanym okresie zrealizowano najmniej inwestycji – jedynie 3. Były one jednak największe powierzchniowo i wymagały największych nakładów finansowych. W ramach nich wykonano: siłownię zewnętrzną na terenie Ogródka Jordankowskiego, nakładkę asfaltową na ulicy, zjazdu oraz przebudowę drogi gminnej.

W dzielnicy Wójtostwo zrealizowano 6 inwestycji z zakresu Budżetu Obywatelskiego (w jej różnych częściach). W ramach nich wykonano remont pomieszczenia wspólnego, zakupiono monitoring i wyposażenie dla Centrum Sportów Ekstremalnych, dokonano przebudowy ulicy, poszerzono jezdnię, ułożono ciekę betonowe, nawierzchnię bitumiczną i chodnik, wykonano odwodnienie powierzchniowe, przebudowę dróg gminnych.

W ostatniej dzielnicy – Olchowce – zrealizowano 7 inwestycji z Budżetu Obywatelskiego (w jej różnych częściach). W ramach nich wykonano: pierwszy

etap budowy domu przedpogrzebowego oraz realizację projektu drogi wraz z jej podbudową i nawierzchnią bitumiczną, z ułożeniem krawężnika oraz podbudowę wraz z ułożeniem płyt ażurowych i miejsca postojowe, nawierzchnię drogi gminnej wraz z budową i modernizacją drogi dojazdowej do gruntów rolnych, budowę sieci kanalizacji deszczowej wraz z nawierzchnią.

Przedstawione wybrane inwestycje w mieście wskazują na kierunki działań władz lokalnych dążących do poprawy warunków życia mieszkańców. Inwestycje związane z transportem w mieście są kluczowe dla rozwoju gospodarczego, poprawy jakości życia mieszkańców i zrównoważonego rozwoju. Inwestycje w budowę, modernizację i utrzymanie dróg są niezbędne dla zapewnienia płynności ruchu oraz bezpieczeństwa na drogach. To może obejmować rozbudowę istniejących dróg, budowę nowych arterii czy poprawę skrzyżowań. Dlatego też inwestycje w rozbudowę nawierzchni ulic, czy budowa obwodnicy miasta mają na celu poprawę dostępności komunikacyjnej gminy, a także umożliwienie potencjalnym inwestorom lokalizowania swoich zasobów na tym terenie. Rozwinięty i efektywny system transportu publicznego, takie jak autobusy czy kolej, może znacząco zmniejszyć korki uliczne i zanieczyszczenie powietrza. Inwestycje w nowe linie, stacje przesiadkowe i technologię mogą być kluczowe. Dlatego też wybudowanie nowoczesnego dworca multimodalnego łączącego transport kołowy i szynowy ma bardzo duże znaczenie. Pozwala to na stworzenie punktu przesiadkowego dla mieszkańców regionu, ale również wpływa na rozwój turystyki. Nie mniej istotne jest wspieranie ruchu rowerowego poprzez budowę ścieżek rowerowych, parkingów dla rowerów i systemów wypożyczania rowerów może zwiększyć zrównoważony transport w mieście. A także łączenie tej funkcji z elementami turystyki, czego doskonałym przykładem jest stworzona we współpracy z miastem Humenné „Szlaku ikon z Sanoka do Humenného”, który to jest znaczący dla inwestycji związanych z kulturą w gminie. Inwestycje realizowane w ramach transportu obejmują również systemy bezpieczeństwa drogowego, takie jak monitoring i oświetlenie mogą zmniejszyć liczbę wypadków drogowych. Głównym źródłem tych inwestycji jest budżet obywatelski, który świadczy o tym, że dla mieszkańców te aspekty są równie istotne, co dla władz miasta.

Inwestycje w sektorze mieszkalnictwa są kluczowe dla zapewnienia odpowiedniego zakwaterowania dla mieszkańców miasta oraz dla zrównoważonego rozwoju urbanistycznego. Inwestycje w budowę nowych mieszkań są niezbędne, aby zaspokoić rosnący popyt na mieszkania w mieście. Mogą to być mieszkania komercyjne lub socjalne, w zależności od potrzeb społeczności. Nie mniej istotne są działania inwestycyjne związane z remontami i modernizacją istniejących budynków mieszkalnych mogące poprawić jakość życia mieszkańców i wydłużyć żywotność istniejących zasobów mieszkaniowych. Dlatego też duże znaczenie ma przeprowadzona modernizacja efektywności energetycznej budynków wielorodzinnych na terenie gminy.

Inwestycje w sektorze środowiskowym w mieście są kluczowe dla ochrony środowiska naturalnego, poprawy jakości życia mieszkańców oraz promowania zrównoważonego rozwoju. Inwestycje w tworzenie i utrzymanie parków, ogrodów miejskich oraz terenów zielonych nie tylko poprawiają estetykę miasta, ale także wpływają na jakość powietrza i zdrowie psychiczne mieszkańców. Istotne wydaje być tutaj wykorzystanie korzystnego położenia miasta nad brzegami rzeki

San, które to pozwoliły na wykonanie prac związanych z nasadzeniem roślin, wyposażeniem terenów w elementy małej architektury, pielęgnacją istniejącej szaty roślinnej i rekultywacją terenów trawiastych na obszarach przyległych do Sanu.

Inwestycje w sektorze rekreacji i wypoczynku w mieście mają ogromne znaczenie dla poprawy jakości życia mieszkańców oraz atrakcyjności miasta dla turystów. Budowa nowoczesnych obiektów sportowych, takich jak baseny, korty tenisowe, boiska do piłki nożnej i sale fitness, zachęca mieszkańców do aktywnego trybu życia. Stąd też istotne są przeprowadzone inwestycje w zakresie budowy krytej pływalni w istniejącym już obiekcie Miejskiego Ośrodka Sportu i Rekreacji oraz budowa kompleksu lekkoatletycznego.

Inwestycje w sektorze pomocy społecznej w mieście mają na celu zapewnienie wsparcia i pomoc najbardziej potrzebującym mieszkańcom oraz poprawę jakości życia społeczności. Inwestycje w budowę i utrzymanie domów pomocy społecznej są kluczowe dla opieki nad osobami starszymi, niepełnosprawnymi lub potrzebującymi stałej opieki medycznej. Władze miasta umiejętnie wykorzystały dawny budynek Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej, który przebudowały na potrzeby mieszkania chronionego przystosowanego do osób niepełnosprawnych.

Inwestycje w sektorze szkolnictwa w mieście są kluczowe dla rozwoju społeczności, podniesienia jakości edukacji i przygotowania młodych ludzi do przyszłości. Inwestycje w budowę nowych szkół i modernizację istniejących budynków szkolnych są niezbędne, aby zapewnić odpowiednią infrastrukturę edukacyjną. Zapewnienie w nich odpowiedniego sprzętu pozwala na rozwój uczniów i studentów, a także umożliwia dostosowywanie się do obecnie wykorzystywanych narzędzi w pracy. Najbardziej dochodową inwestycją w tym zakresie jest budowa Centrum Symulacji Medycznej na terenie Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, gdzie studenci kierunków pielęgniarstwo czy ratownictwo medyczne mają możliwość doskonalenia swoich umiejętności.

Podsumowanie

Prezentowane inwestycje w mieście są skierowane na poprawę warunków życia mieszkańców i zrównoważony rozwój. Kluczowe są inwestycje związane z transportem, obejmujące rozbudowę dróg, modernizację transportu publicznego i wspieranie ruchu rowerowego. Inwestycje mieszkaniowe koncentrują się na zaspokojeniu rosnącego popytu na mieszkania poprzez budowę nowych oraz remont istniejących budynków. Sektor środowiskowy skupia się na ochronie przyrody, tworzeniu terenów zielonych. Inwestycje w rekreację obejmują nowoczesne obiekty sportowe, a wsparcie pomocy społecznej skupia się na domach pomocy społecznej. Inwestycje w szkolnictwo koncentrują się na nowych szkołach, modernizacji istniejących budynków i budowie Centrum Symulacji Medycznej. Znaczna część inwestycji finansowana jest z budżetu obywatelskiego, co świadczy o ich znaczeniu dla społeczności lokalnej.

Bibliografia

- Borys, T., (2008). Propozycja siedmiu typologii jakości życia, *Prace naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Gospodarka a środowisko*, 22, 125–134.
- Chowaniec, J., Witek, K., (1998). Mapa hydrologiczna Polski w skali 1:50 000. Arkusz Sanok (1041), Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
- Ćwik, A., Szpara, K., Krąż, P., (2021). Pogórze Bukowskie (513.69), [W:] red. A. Richlinga, J. Solon, A. Macias, J. Balon, J. Borzyszkowski, M. Kistowski, *Regionalna geografia fizyczna Polski*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 507–508.
- Ginialski, J., (2016). Gdzie leżał najstarszy Sanok?, *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, 555–568.
- Grzega, U., (2012). Poziom życia ludności w Polsce – determinanty i zróżnicowania, *Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Katowice*.
- Jankowska, E., (2011). Pojęcie i narzędzia pomiaru jakości życia, *Toruńskie Studia Międzynarodowe*, 4, s. 33–40.
- Kłodko, G.W., (2015). Racjonalne potrzeby jako podstawa rozwoju społeczno-gospodarczego, *Kwartalnik nauk o przedsiębiorstwie*, 2, 7–18.
- Konecka-Szydłowska, B., (2015). Społeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych, *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, 117–138.
- Krauze, W., (2016). Program funkcjonalno-użytkowy, ARP – Autorska Pracownia Projektowa, Kraków.
- Matyja, R., (2017). Miasto jako przestrzeń, węzeł i system. Analiza z perspektywy badań politologicznych, *Acta Politica Polonica* 41, s. 5–16.
- Max-Neef M.A., Elizalde A., Hopenhayn, M., (1991). *Human scale development. Conception, application and further reflections*, The Apex Press.
- Miler-Zawodniak, A., (2012). Teorie potrzeb jako współczesne teorie motywacji, *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej*, 4, 101–116.
- Mironowicz, I., (2017). Wielkie inwestycje publiczne – szanse i zagrożenia dla miast polskich. Studium przypadku stadionu miejskiego i współorganizacji EURO 2012 we Wrocławiu, [W:] red. K. Gasidło, T. Bradecki, *Region – miasto – wieś. Wielkie inwestycje publiczne w miastach aglomeracji. T. 2*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, s. 226–254.
- Niezabitowska, E.D., (2017). Architektura – podejście naukowe, *Builder*, 30–31.
- Panek, T., (2015). Hierarchiczny model pomiaru jakości życia, *Wiadomości Statystyczne*, 6, 1–22.
- Paprzycka, K., (2017). „Atrakcyjność przestrzeni miejskich” – warunkiem rozwoju miast małych i średniej wielkości, *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych*, 13(2), s. 31–37.
- Parysek, J.J., (2018). Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki uwarunkowania rozwoju, *Studia komitetu przestrzennego zagospodarowania kraju PAN*, 183, 37–56.
- Raport o stanie Gminy Miasta Sanoka za rok 2018, (2019). Urząd Miasta Sanoka, Sanok.
- Raport o stanie Gminy Miasta Sanoka za rok 2019, (2020). Urząd Miasta Sanoka, Sanok.
- Raport o stanie Gminy Miasta Sanoka za rok 2020, (2021). Urząd Miasta Sanoka, Sanok.

- Raport o stanie Gminy Miasta Sanoka za rok 2021, (2022). Urząd Miasta Sanoka, Sanok.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020, (2015). Zarząd Województwa Podkarpackiego, Rzeszów.
- Romaniak, A., (2006). Historia ziemi sanockiej, [W:] red. W. Banach, E. Kasprzak, Gdzie wspólne źródła... dzieje współistnienia kultur polskiej i ukraińskiej na ziemi sanockiej od średniowiecza do współczesności, Muzeum Historyczne, s. 31–50, Sanok.
- Reizer, L., (2022). Ostoja Góry Słonne PLH180013, Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000, Rzeszów.
- Rejestr mieszkańców miasta Sanoka, (2022). Urząd Miasta Sanoka, Sanok.
- Szpara, K., (2021). Góry Sanocko-Turczańskie (Bieszczady Niskie) (522.11), [W:] red. A. Richlinga, J. Solon, A. Macias, J. Balon, J. Borzyszkowski, M. Kistowski, Regionalna geografia fizyczna Polski, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 536–537.
- Telega, A., Telega I., (2009). Inwestycje jako czynnik kształtowania ładu przestrzennego na przykładzie miasta Zamościa, Organizacje komercyjne i niekomercyjne wobec wzmożonej konkurencji oraz wzrastających wymagań konsumentów, 147–159.
- Wiśniewski, A., Śleszyński D., (1976). Koncepcja hierarchicznej struktury potrzeb w teorii Abrahama H. Masłowa, *Studia Philosophiae Christianae*, 12/2, 191–199.
- Wizner, A.E., (2018). Potrzeby jako źródło egzystencji człowieka, *Korpus Humanitarny*, 19–25.

Źródła internetowe

- Aktywni na Szlaku Ikon – rowerem z Sanoka do Humennego*, sanok.pl – <http://archiwum.www.sanok.pl/aktywni-na-szlaku-ikon-rowerem-z-sanoka-do-humennego/> [dostęp: 15.03.2023 r.]
- Bank Danych Lokalnych – <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/start> [dostęp: 01.2023 r.]
- Budowa obwodnicy Sanoka w ciągu dk 28*, Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad – <https://www.archiwum.gddkia.gov.pl/pl/a/30966/Budowa-obwodnicy-Sanoka-w-ciagu-dk-28> [dostęp: 13.05.2023 r.]
- Dofinansowanie ze Środków Budżetu Państwa*, sanok.pl – <https://www.sanok.pl/asp/dofinansowano-ze-srodkow-budzetu-panstwa,22,,1> [dostęp: 13.05.2023 r.]
- Nowy kompleks lekkoatletyczny*, korsosanockie.pl – <https://korsosanockie.pl/wiadomosci/novy-kompleks-lekkoatletyczny/6xn5AXYQw980dBI95IEk> [dostęp: 15.03.2023 r.]

Spis treści

Patryk Brambert, Iwona Kiniorska	
Sytuacja zdrowotna seniorów krajów bałtyckich na tle Europy	3
Octavio Mazariesgos Jim, Santana Castañeda Giovanna et al	
Exploratory analysis of health-related indicators contained in the Sustainable Development Goals for the State of Mexico	19
Iwona Kopacz-Wyrwał	
Procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021	39
Mirosław Wójtowicz, Łukasz Litwin	
Zróżnicowanie etniczno-rasowe ludności Peru w świetle danych spisu ludności z 2017 r.	57
Janusz Cerek	
Potencjał turystyczny Wałbrzycha w świetle badań ankietowych	71
Kamil Dyląg	
Rozwój klubów sportowych i infrastruktury sportowej... w obszarze miasta, na przykładzie piłki nożnej w Krakowie w ujęciu przestrzennym	87
Gatera Etienne	
Population Declines and Land Use Management in Rwanda	101
Karolina Hapoń	
Zróżnicowanie głównych kierunków i natężenia migracji... wewnętrznej w układzie gmin w województwie lubelskim w latach 2000–2020	121
Dominik Jaśkowiec	
Koncepcja Krakowskiego Związku Metropolitalnego w senackim projekcie Ustawy	137
Jakub Klich	
Wpływ czynników społeczno-ekonomicznych na rozwój piłki nożnej w Tarnowie i powiecie tarnowskim	149
Anna Winiarczyk-Raźniak, Aleksandra Bogucka	
Subiektywna ocena atrakcyjności turystycznej stanu Yucatán i miasta Mérida	165
Aleksandra Nędra	
Inwestycje w mieście w kontekście potrzeb mieszkańców... (na przykładzie Sanoka)	181

Contents

Patryk Brambert, Iwona Kiniorska	
Octavio Mazariegos Jim, Santana Castañeda Giovanna et al	3
Iwona Kopacz-Wyrwał	
Processes of depopulation on the rural areas of the Świętokrzyskie Voivodeship in the years 2002–2021	39
Mirosław Wójtowicz, Łukasz Litwin	
The ethno-racial diversity of Peru's population in light of 2017 census data	57
Janusz Cerek	
Changes of the cultural landscape and the tourist potential of Wałbrzych	71
Kamil Dyląg	
Development of sports clubs and sports infrastructure in the area of the city of Krakow in spatial terms	87
Gatera Etienne	
Sampling Size Determination	106
Karolina Hapoń	
The diversity of the migration routes and their intensity regarding the communes constituting the Lubelskie Voivodeship in the years 2000–2020.	121
Dominik Jaśkowiec	
The concept of the Krakow Metropolitan Union in Senate bill	137
Jakub Klich	
Influence of socio-economic factors on football development in Tarnów and Tarnów County	149
Anna Winiarczyk-Raźniak, Aleksandra Bogucka	
Subjective assessment of the tourist attractiveness of the state of Yucatán and the city of Mérida	165
Aleksandra Nędza	
Investments in the city in the context of the needs of citizens (on the example of Sanok)	181

